

TARİHİN NABZI

Farklı Dönemlerden Akademik Kesitler

EDİTÖRLER

Büşra GÖRDEGİR

Osman KARLANGIÇ

TARİHİN NABZI

Farklı Dönemlerden Akademik Kesitler

EDİTÖRLER

Büşra GÖRDEGİR, Osman KARLANGIÇ

YAZARLAR

Rıdvan ULUŞIK

Dilan GÜL

Ferdi EMRAH

Necmettin CANGİR

Muammer TAKA

Ercan GÖRDEGİR

Nergiz YILMAZ

Ali TANIŞ

Mesut TUNÇ

Kader TANER

Osman KARLANGIÇ

Burhan DİNÇER

Menice ÖNAL

Copyright © 2025 by iksad publishing house

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced,
distributed or transmitted in any form or by

any means, including photocopying, recording or other electronic or
mechanical methods, without the prior written permission of the publisher,
except in the case of

brief quotations embodied in critical reviews and certain other
noncommercial uses permitted by copyright law. Institution of Economic
Development and Social Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TÜRKİYE TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E mail: iksadyayinevi@gmail.com

www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.

Iksad Publications – 2025©

ISBN: 978-625-378-283-2

Cover Design: Büşra GÖRGEDİR

July / 2025

Ankara / Türkiye

Size: 16x24cm

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	iii
------------	-----

BÖLÜM 1

İncûlu–Muzafferî Rekabetinde Diploması Ve Arabuluculuk Girişimleri Rıdvan ULUŞIK.....	5
--	---

BÖLÜM 2

Moğol Tarihinde Çeyiz Geleneğine Dair Bazı Örnekler Dilan GÜL, Ferdi EMRAH.....	25
--	----

BÖLÜM 3

Moğol-Memlûk Diplomasisinde İlhanlılar Dönemi: Genel Bir Perspektif Necmettin CANGİR, Muammer TAKA.....	38
--	----

BÖLÜM 4

Hülagû Han devri İlhanlıların Diploması Politikası Ercan GÖRDEGİR, Nergiz YILMAZ.....	57
--	----

BÖLÜM 5

İlhanlılar Devrinde El Cezire Bölgesi Tarihi Ali TANIŞ.....	74
--	----

BÖLÜM 6

Amr B. El-Leys Döneminde (265-287 / 879-902) Saffârî-Abbâsî İlişkileri Mesut TUNÇ.....	99
---	----

BÖLÜM 7

Osmanlı Hapishanelerindeki Mahkûmların Yaşam Koşulları Üzerine Bazı Değerlendirmeler

Kader TANER..... 114

BÖLÜM 8

19. Yüzyıl Ortalarından Birinci Dünya Savaşı Sonuna Uzanan Süreçte Osmanlı Hapsihanelerinde Firar Olayları

Osman KARLANGIÇ 127

BÖLÜM 9

Hakkı Tarık Us'un Donanma Mecmuası'ndaki Yazılarının İncelenmesi

Burhan DİNÇER 153

BÖLÜM 10

Tezkire-İ Mukîm Hanî, Haz: Ahmet Özturhan, Ahmet Korkmaz, Selenge Yayınları, İstanbul-2022, ISBN:978-625-7459-49-5

Menice ÖNAL..... 185

ÖNSÖZ

Tarih, insanlık hafızasının en güçlü kayıt sistemidir. Geçmişin yalnızca anlatısı değil, aynı zamanda bugünü ve geleceği inşa eden düşünsel ve kültürel bir temeldir. Olayların arka planını, kişilerin ve toplumların yönelimlerini, kurumların dönüşümünü anlamak; ancak tarih biliminin sağladığı geniş perspektif sayesinde mümkün olabilmektedir. İşte bu anlayıştan hareketle hazırlanan "Tarihin Nabızı: Farklı Dönemlerden Akademik Kesitler" adlı bu kitap, tarihin çok katmanlı yapısını anlamaya ve anlamlandırmaya yönelik bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

Bu eser, olaylar zincirine takılıp kalan bir tarih anlatımından ziyade geçmişin çok boyutlu dokusunu, çeşitli dönemlerde ortaya çıkan sosyo-politik, kültürel ve entelektüel birikimlerin izini süren bir yaklaşımı temsil etmektedir. "Tarihin nabızı" metaforu, bu çalışmanın en temel iddiasını yansıtmaktadır: Tarih durağan değil, her dönemde farklı ritimlerle atan, kimi zaman hızlanan, kimi zaman yavaşlayan; ama her zaman canlı bir süreci ifade eder. Nabız, yalnızca bedenin değil; toplumların, devletlerin, medeniyetlerin yaşam belirtilerini de simgeler. Bu nedenle tarihsel süreçte atılan her adım, verilen her karar ve kurulan her ilişki; bu nabzın bir yansıması, tarihin ruhundaki hareketliliğin bir tezahürüdür.

Akademik bir çalışmada, geçmişi yalnızca tanıklık eden bir gözle değil; çözümleyen, sorgulayan ve yorumlayan bir bakışla ele almak zorunluluktur. Bu kitabın temel yaklaşımı da bu doğrultudadır. "Farklı dönemlerden akademik kesitler" ifadesi, tarihsel sürecin belirli dönemlerle sınırlandırılmayacak kadar geniş ve derin olduğunu ima ederken, aynı zamanda her dönemin kendine özgü şartları, düşünce kalıpları ve davranış biçimlerinin de dikkate alınmasını zorunlu kılar. Bu yönüyle kitap, tarihsel olgulara bakarken kronolojik sıralamanın ötesine geçerek, tematik ve analitik bir anlayışı benimsemektedir.

Disiplinlerarası bir bakış açısını önceleyen bu eser, tarihsel olayları yalnızca birer veri olarak sunmakla yetinmeyip, bu verilerin ardındaki zihinsel dünyayı, toplumsal yapıların dönüşümünü ve insan davranışlarını da göz önünde bulundurur. Çünkü tarih, yalnızca geçmişin değil, insanın da bilgisidir. Her dönemde farklı şekillerde atan bu nabız, aslında insanlığın düşünsel evrimini, toplumsal reflekslerini ve siyasal yönelimlerini anlamanın

anahtarıdır. Bu bakımdan kitapta yer alan akademik kesitler, sadece tarihçilerin değil; siyaset bilimcilerin, sosyologların, felsefecilerin ve hatta sanat tarihçilerinin de ilgisini çekebilecek çok yönlü bir yapıya sahiptir.

Elinizdeki eser, tarih biliminin durağan bir anlatıdan ibaret olmadığını; tersine sürekli bir devinim, sorgulama ve yeniden inşa süreci olduğunu ortaya koymaktadır. Her akademik kesit, tarihin nabzına tutulmuş bir parmak gibi düşünülebilir: Her biri, farklı bir ritmi, farklı bir zamanın sesini, farklı bir düşünsel derinliği taşır. Bu kitapta bir araya getirilen çalışmalar, tarih yazımının çok sesli ve çok katmanlı doğasını yansıtarak, okuyucuya kapsamlı bir düşünsel yolculuk sunmaktadır.

Bu noktada, eserin ortaya çıkışında emeği geçen tüm katkı sunucularına, özellikle de akademik titizlikle kaleme alınmış bölümlerin yazarlarına şükran borçluyuz. Aynı zamanda bu eserin yayımlanmasına olanak sağlayan yayınevine, destekleri nedeniyle teşekkür ederiz.

Tarihin Nabzı: Farklı Dönemlerden Akademik Kesitler, okuyucusunu yalnızca bilgi edinmeye değil; düşünmeye, sorgulamaya ve anlamaya da davet eden bir akademik çabadır. Umuyoruz ki bu eser, tarihsel bilginin yeniden üretimine, eleştirel tarih yaklaşımının gelişimine ve disiplinlerarası düşünsel etkileşimlere katkı sunar.

Dr. Büşra GÖRDEĞİR
Batman Üniversitesi
25.07.2025

BÖLÜM 1

İNCÛLU-MUZAFFERÎ REKABETİNDE DİPLOMASİ VE ARABULUCULUK GİRİŞİMLERİ

RİDVAN ULUŞIK*

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.16410248>

1.Giriş

İlhanlıların zayıflamasıyla birlikte, bu siyasî yapının çözülmesi sonucu ortaya çıkan boşluk, çeşitli mahallî güçlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu güçler arasında İncûlular ve Muzafferîler de yer almaktadır. Siyasî teşekküllerini tamamladıktan sonra bağımsız hareket etmeye başlayan bu hânedanlar, zamanla birbirleriyle doğrudan karşı karşıya gelmişlerdir. Bu çatışmaların arkasında çeşitli sebepler bulunsa da genel anlamda bölgesel hâkimiyet mücadelesinin belirleyici rol oynadığı söylenebilir. Ancak bu kanlı mücadeleler, bazı dönemlerde yerini barış ortamına bırakmıştır. Bu geçici uzlaşıların arka planında bir dizi dinamik rol oynamakla beraber, esas itibarıyla diplomatik aktörlerin devreye girmesi belirleyici olmuştur.

Bu noktada, söz konusu diplomatik ortamı şekillendiren ve siyasî tansiyonun düşürülmesinde aktif rol oynayan bazı önemli şahsiyetlerin görevlendirilmesi dikkat çekmektedir. Söz konusu çalışma, İncûlu ve Muzafferî hanedanları arasında cereyan eden gerginlikleri -her ne kadar sınırlı bir süreyle de olsa- yumuşatmayı başaran diplomatları merkeze almaktadır. Araştırmada, bu arabulucu şahsiyetlerin halk nezdinde itibarlı kimseler oldukları, sahip oldukları nüfuzdan faydalandıkları ve hangi bürokratların iki hanedan arasındaki ilişkilerde doğrudan görev aldıkları açıklığa kavuşturulmaya çalışılacaktır.

* Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Orta Çağ Tarihi Anabilim Doktora Öğrencisi, e-mail: redvanulu@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-2713-109X>

Literatürdeki bir boşluğu doldurma hedefi taşıyan bu araştırma, Orta Çağ İran'ında hüküm süren iki yerel hanedan arasındaki siyasî ilişkileri genel hatlarıyla ortaya koyarken, aynı zamanda dönemin diplomasi anlayışı ve çatışma çözüm mekanizmalarına ışık tutması bakımından da önem arz etmektedir. Bununla birlikte söz konusu dönemde hangi şahısların bu tür diplomatik görevleri üstlendiklerine dair verilerin değerlendirilmesi, çalışmanın özgünlüğünü ve bilimsel katkısını pekiştirmektedir. Bu bağlamda öncelikle çalışmanın daha iyi anlaşılması için İncûlular ve Muzafferîlerin kısaca siyasi tarihi ele alınacaktır. Ardından iki hânedanın diplomatik ortamın oluşmasını sağlayan siyasi olaylar ele alınarak diplomatların bu konuda yaptıkları ele alınacaktır.

Bu bağlamda öncelikle Pîr Hüseyin'in Şîraz'ı kuşatması ve bu süreçte Mübârezüddin'in Pîr Hüseyin'in safında yer alması hadisesi ele alınacaktır. Ardından Şehir kadısı Mecdüddin Fâlî ve Şemseddîn Sâîn-i Kazi-Zahirüddin İbrahim'in arabuluculuğu sonucunda Şîraz'ın kapılarının Pîr Hüseyin'e açılması ve devamında Kirman'ın Mübârezüddin'in kontrolüne geçmesi, bu sürecin dikkat çekici bir örneğini teşkil etmektedir. Daha sonra Benzer şekilde Hâce Hâcî Deylemî'nin Mübârezüddin tarafından Ebû İshâk'a elçi olarak gönderilmesi ve bu diplomatik ilişkinin sonuçları değerlendirilecektir. Bunu takiben İncûlu emirlerinden Emîr Tîmûr ile Sadrüddîn Müctebâ'nın yürüttüğü arabuluculuk faaliyetleri irdelenecek; son olarak ise dönemin en itibarlı simalarından biri olan Adudüddîn İcî'nin Ebû İshâk tarafından Mübârezüddin'e elçi olarak gönderilmesi hadisesi incelenip değerlendirilecektir.

2. İncûlular (1303-1357)

İncûlular hânedanı, kurucusu Şerefeddin Mahmud Şah'ın İlhanlı Hükümdarı Olcaytu Han¹ tarafından incûların (has arazi) idaresiyle görevlendirilmesinden dolayı bu adı almıştır. Hamdullah el-Müstevfî'nin aktardığına göre Şerefeddin Mahmud'un soyu mutasavvıf Hâce Abdullah-ı Herevî'ye dayanmaktadır (Müstevfî Kazvîni, 1387, s. 664; Mu'înüddîn Natanzî, 1336, s. 160; Limbert, 2004, s. 30; Uluşık, 2025, s. 32).

¹ Olcaytu dönemi için ayrıca şu çalışmalara bakılabilir: (Gördeğir, 2021; Gördeğir, 2020; Umanç, 2023).

Şerefeddin Mahmud Şah, İlhanlı Hükümdarı Ebû Said Bahadır Han döneminde Şîraz ve Fars bölgesinin tamamını hâkimiyeti altına alarak fiilen bağımsız bir hükümdar konumuna geldi (725/1325). Ancak Arpa Han tarafından öldürülmesinin ardından (736/1336), dört oğlu arasında şiddetli bir iktidar mücadelesi başladı. Celâleddin Mes'ûd, ilk olarak hükümdarlığını ilan etse de kardeşi Gıyâseddin Keyhusrev iktidarı ele geçirdi. Gıyâseddin'in 739'da (1338-39) ölümüyle mücadele sona erdi. Celâleddin Mes'ûd, kardeşi Şemseddin Muhammed'i hapsedti, ancak Çobanîler'den Pîr Hüseyin'in desteğiyle kurtuldu. Pîr Hüseyin'in Şîraz'ı ele geçirmesi ve Şemseddin'i öldürmesi üzerine Ebû İshak Melik Eşref'in yardımıyla şehre hâkim oldu (Kurtuluş, 2000, ss. 280-281). Celâleddin Mes'ûd Şah, Yağbastı ile ittifak kurarak Şîraz'a girmesi ve 743'te (1343) öldürülmesi sürecin son aşamasını oluşturdu (Zerkûb-i Şîrâzî, 1350, s. 112; Şebânkâre'î, 1363, s. 315; Kutbî Ahârî, 1388, s. 229; Sutûde, 1385, s. 78).

Çobanîler arasındaki ihtilaftan yararlanan Ebû İshak, Şîraz ve Fars bölgesinin tamamına hâkim oldu (Ganî, 1340, s. 129; Kutubî, 1364, s. 50; Mu'allim Yezdî, 1326, s. 156; Sutûde, 1385, s. 74). Hâkimiyet alanını Yezd ve Kirman'a doğru genişletmek amacıyla Muzafferîler ile karşı karşıya geldi. Başlangıçta Mübârizüddin Muhammed ile dostluk antlaşması yaparak ona destek verdi, ancak asıl amacı düşmanı ile iş birliği yaparak Mübârizüddin'i ortadan kaldırmak ve Kirman'ı ele geçirmektir. Bu doğrultuda 751'de (1350) Yezd'i dört ay kuşattı ve 753'te (1352) Kirman'a saldırdı, fakat her iki girişimde de başarısız oldu. Mübârizüddin Muhammed, Ebû İshak'ın zayıflığından yararlanarak Şîraz'a saldırdı. Uzun kuşatma sonrasında halkın şehrin kapısını Mübârizüddin'e açması üzerine Ebû İshak şehri terkederek İsfahan'a, ardından Luristan'a geçti (754/1353) (Kurtuluş, 2000, ss. 280-281).

Ebû İshak İsfahan'a sığındı, ancak şehrin Mübârizüddin ve yeğeni Şah Sultan tarafından kuşatılması sonucu halk Şah Sultan'a biat etti. Şeyhülislâm Nizâmeddin Asîl'in evine sığınan Ebû İshak, birkaç gün sonra Şah Sultan'a teslim edildi. Şîraz'a gönderilen Ebû İshak, daha önce öldürttüğü Emîr Hac Darrâb'ın oğlu tarafından Mübârizüddin'in huzurunda öldürüldü (21 Cemâziyelevvel 758 / 12 Mayıs 1357) (Abdurrezzak Semerkandî, 1372, s. 308; Aigle, 1401, s. 213; Aştîyânî, 1388, s. 421; el-Kazvînî, 1314, s. 111; Gaffârî Kazvînî, 13??, s. 222). Böylece İncûlular hânedanı son sona erdi.

3. Muzafferîler (1318-1393)

Muzafferî hânedanı, İlhanlı Devleti'nin siyasi otoritesinin zayıflamaya başladığı bir dönemde, Yezd merkezli olarak güç kazanan yerel bir aileden meydana gelmiştir. Ailenin kökenleri, Hâf bölgesinden gelen Gıyâseddin Hacı'ya kadar uzanmaktadır (Sutûde, 1385, s. 58; Üstündağ, 2018, s. 53; Kurtuluş, 2020, ss. 417-418). Gıyâseddin Hacı'nın torunlarından Şerefeddin Muzaffer, Tebriz'deki İlhanlı sarayıyla kurduğu yakın ilişkiler neticesinde Meybûd emirliğine yükselmiş ve İlhan Argun tarafından kendisine yasavul unvanı tevcih edilmiştir (Özen, 2022, s. 161). Şerefeddin Muzaffer, müteakip İlhanlı hükümdarları döneminde de sadakatle hizmet ederek ailesinin konumunu güçlendirmiştir (Wing, 2014; Âl-i Dâvûd, 1399).

Şerefeddin Muzaffer'in vefatının ardından oğlu Mübârezeddîn Muhammed, genç yaşta İlhanlı sarayına intisap ederek babasının siyasi mirasını devralmayı başarmış ve 718/1318 yılında Yezd emirliğine tayin edilmiştir. Mübarezüddin Muhammed, bu görevi sırasında İlhanlı sultanlarının güvenini kazanmış, Nekuderîler'e karşı gerçekleştirdiği askerî faaliyetlerle öne çıkmış (Kutubî, 1364, ss. 36-37; Alıç, 2022, s. 130) ve Kirman'daki yönetici kesim ile tesis ettiği akrabalık ilişkileri sayesinde siyasi nüfuzunu genişletmiştir. Bu başarıları nedeniyle Mübârezeddîn Muhammed, Muzafferî hânedanının gerçek kurucusu olarak kabul edilmektedir (Wing, 2014).

İlhanlıların dağılma sürecinde ortaya çıkan siyasi boşluk, eyalet seçkinlerinin güç kazanmasına zemin hazırlamış; bu ortamda Mübârezeddîn Muhammed, İlhan Tuga Timur adına sikke bastırmış, ardından Çobanîlerle ittifaka yönelerek Kirman yönetimini elde etmiştir (Mu'allim Yezdî, 1326, s. 115; Wing, 2014). Şiraz'daki İncûlu hâkimiyetinin sona ermesiyle Fars üzerindeki mücadele başlamış, Moğol kabileleriyle yapılan evlilik ittifakları ve askerî iş birlikleri Muzafferîlerin gücünü artırmıştır (Wing, 2014; Âl-i Dâvûd, 1399). Emîr Ebû İshak İncû ile girilen uzun mücadele, 754/1353'te Şiraz'ın fethiyle sonuçlanmış ve şehir Muzafferîlerin siyasî merkezine dönüşmüştür (Kutubî, 1364, s. 63; Mîrhând, 1373, s. 743; Ganî, 1340, s. 173; Pîrniya & Aştıyanî, 1380, s. 573; Aigle, 1401, s. 211). Bu süreçte Mübârezeddîn'in hem diplomatik manevraları hem de bölgesel güçlerle kurduğu dengeler, hânedanın yükselişini sağlamıştır (Wing, 2014).

Muzafferîler döneminde Mübârezeddîn Muhammed, güçlü bir Sünnî kimlik inşa ederek dini uygulamaları siyasal meşruiyetin aracı haline getirmiştir. Kamu ahlakını denetlemeye yönelik icraatları ve inşa ettirdiği yapılarla dindar imajını pekiştirmiştir. Abbasi halifesinden aldığı beratla siyasî otoritesini meşrulaştırmış, dinin yenileyicisi olarak konumlanmıştır. 760/1359'da Tebriz fethini takiben oğulları tarafından tahttan indirilmiş ve kör edilmiştir (Wing, 2014; Alıç, 2022, ss. 134-136). Ardından gelen taht mücadelelerinde Şah Mahmud ve Şah Şucâ' arasında uzun süren bir iktidar çekişmesi yaşanmış, bu mücadele Celayirîlerle kurulan evlilik ve askerî ittifaklarla şekillenmiştir. Nihayet 776/1375'te Şah Mahmud'un ölümüyle çatışmalar sona ermiş, Şah Şucâ' kısa süreliğine Tebriz'i ele geçirmiş ancak burada tutunamamıştır. Dönemin şehirli eşrafının desteği, Muzafferî siyaseti için belirleyici bir unsur olmuştur (Wing, 2014).

Şah Şucâ'nın ölümünden sonra Muzafferî hânedanı iç çatışmalara sürüklendi. Oğlu Zeynû'l-Âbidîn, kuzenleri Şah Yahyâ ve Şah Mansûr ile iktidar mücadelesine girdi; İsfahan, Kerman ve Şiraz gibi merkezlerde hâkimiyet sık sık el değiştirdi. Timur'un bölgeye girmesiyle hanedan üyeleri onun egemenliğini kabul ederek konumlarını korumaya çalıştı. Ancak İsfahan'daki halk isyanı sert şekilde bastırıldı ve Timur, Muzafferîler arasındaki iktidar çekişmesini merkezi otoriteye tehdit olarak değerlendirdi. 793/1391'de Şah Mansûr öne çıktıysa da Timur'un 795/1393'teki ikinci İran seferinde mağlup edilerek öldürüldü. Bunu takip eden infazlarla hânedanın büyük kısmı ortadan kaldırıldı; Fars, Kirman ve Irak-ı Acem, Timur'un atadığı yöneticilere bırakıldı ve Muzafferîler'in siyasi varlığı sona erdi (Âl-i Dâvûd, 1399; Üstündağ, 2018, ss. 76-77; Özen, 2022, s. 176; Wing, 2014; Soylar & Yıldırım, 2024, ss. 292-293).

4. Mevlâna Şemseddin Sâin-i Kâzî ve Sâhib Zahirüddin İbrahim'in Arabuluculuğu

İncûlu ve Muzafferî hânedanları arasında cereyan eden siyasî çekişmelerin belirli siyasî sebepleri bulunmaktadır. Bu hususların açıklığa kavuşturulması, çalışmamızın genel çerçevesinin daha iyi anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Kaynakların sunduğu bilgilere göre özellikle erken dönemde İncûluların siyasî açıdan Muzafferîlere kıyasla daha güçlü bir konumda olduğu anlaşılmaktadır. Bu güç dengesine dayalı olarak Ebû İshâk

İncü'nun siyasî bağımsızlığını ilan etmesi ve Kirman'ı kendi hâkimiyet sahasına ait bir bölge olarak görmesi, onu doğrudan Muzaferîlerle karşı karşıya getirmiştir. Bunun yanı sıra bölgedeki bazı mahallî güçlerin Ebû İshâk'a biat ederek onun otoritesini kabul etmelerine rağmen Mübârezüddin'in bu siyasî otoriteye biat etmeyi reddetmesi de iki hanedan arasındaki gerilimi arttıran bir diğer önemli etken olmuştur. Tüm bu dinamikler, İncülü ve Muzaferî hânedanları arasında uzun süreli bir siyasî rekabetin ve zamanla diplomatik girişimlere sahne olan bir mücadele zeminini hazırlamıştır.

Bu doğrultuda Şeyh Hasan-ı Kûçek², Pîr Hüseyin³'e ihsanda bulunarak ona bir ordu tahsis etti. Bu destekle güçlenen Pîr Hüseyin, Şîraz üzerine bir sefer düzenlemek için hazırlıklara başladı. Şîrazlılardan alınması gerektiğini düşündüğü intikam duygusu, bu harekete girişmesinde önemli bir motivasyon kaynağı oldu. Seferi daha güçlü bir şekilde gerçekleştirebilmek için ordusuyla Fars bölgesine doğru ilerlerken Yezd hâkimi Mübarezeddin Muhammed'den yardım talebinde bulundu. Mübarezeddin, bu çağrıya olumlu yanıt vererek ordusuyla birlikte Pîr Hüseyin'e katıldı. Güçlerini İstahr'da birleştiren bu iki ordu, Şîraz'ı kuşatma altına aldı (el-Kazvînî, 1314, s. 160; Fasîhî Hâfî, 1339, ss. 64-65; Hâfız-ı Ebrû, 1350, ss. 214-215; Zerkûb-i Şîrâzî, 1350, s. 105; Murtazâyî, 1398, s. 22).

Bu gelişmeler karşısında, İncülü Celâleddin Mes'ûd Şah, kendisini iki güçlü orduya karşı koyabilecek kuvvette görmediğinden, şehri terk etmeye karar verdi ve bir kez daha Luristan'a kaçtı. Ancak bu süreçte dikkat çekici bir olay yaşandı. Celaledin Mes'ûd'un Şîraz'ı terk ettiğini öğrenen Şîrazlılar, teslim olmaya yanaşmadılar. Aksine, taassup ve bağlılık damarları kabaran Şîraz halkı, hızla savaş hazırlıklarına başlayarak şehri savunma kararı aldı. *Şîrazname*, yaşanan bu olayları şu şekilde aktarmaktadır: Pîr Hüseyin'in ordusu Şîraz'a yaklaştığında şehir halkı tüm kapıları kapatarak direnişe geçti. Şehirde yoğun bir savunma hazırlığı başlatıldı ve Şîraz halkı, saldırılara karşı koymak üzere seferber oldu. Şîrazlılarla Pîr Hüseyin'in ordusu arasında elli gün boyunca çatışmalar yaşandı. Ancak bu süre boyunca Şîraz halkı hiçbir şekilde

² Çobanoğulları (Sulduslar) hânedanına mensup olup Timurtaş'ın oğludur ve adı geçen hânedanın en önde gelen simalarından biridir. Bkz. (Tuysuz, 2004, s. 91).

³ Çobanoğulları (Sulduslar) hânedanına mensup Şeyh Mahmud'un oğludur. Bkz. (Tuysuz, 2004, s. 91).

yılmadı ve teslim olmayı reddederek direnişte ısrarcı davrandı. Elli gün süren mücadelelerin ardından her iki taraf da barış görüşmelerine yönelmeye karar verdi (Zerkûb-i Şîrâzî, 1350, s. 106).

Hüseyinkulî Sutûde'nin eserinde aktarıldığına göre kuşatma elli gün sürünce şehrin burç ve surlarının yıkılması emredildi. Bu durumu gören Şîraz halkı, o sırada şehirde bulunan Kadı Mecdüddin'e sığınarak ondan yardım talep etti. Kadı Mecdüddin İsmail bin Yahya, aşağıdaki beyti kaleme alarak Emir Mübârezeddin Muhammed'e gönderdi ve böylece onu şehrin burç ve surlarını yıkmaktan vazgeçmeye ikna etmeye çalıştı:

Dünyanın savaşçıları düşmanların kalbini kırarlar

Sana ne oldu ki dostların kalbini kırıyorsun?

Emîr Mübârezeddin Muhammed, kadının şefaatinin kabul etti. Bunun üzerine Şîraz halkı şehir kapılarını açtı ve Pir Hüseyin şehre girerek kontrolü ele aldı (Sutûde, 1385, s. 72; Murtazâyî, 1398, s. 22).

26 Rebiü'l-âhir çarşamba günü (19 Ekim 1340), Şîraz kapıları dışında müzakereler başladı. Elli gün boyunca süren görüşmelerin ardından 16 Cemâziye'l-âhir çarşamba günü (7 Aralık 1340), taraflar arasında bir barış anlaşmasına varıldı. Bu süreçte, dönemin önde gelen şahsiyetlerinden Mevâna Şemseddin Sâin-i Kâzî ve Sâhib Zahirüddin İbrahim, müzakerelerde aktif rol oynadı. Barışın sağlanmasının ardından Pir Hüseyin, bir yıl sekiz ay boyunca Şîraz'da yönetimi elinde tuttu (Aigle, 1401, ss. 182-181, 2024, ss. 99-100; Aştîyânî, 1388, ss. 360-361; Ganî, 1340, ss. 109-111; Hayrendiş, 1394, s. 166; Howorth, 1927, s. 689; Limbert, 2004, s. 33; Mu'înüddin Natanzî, 1336, s. 174; Pîrniya & Aştîyanî, 1380, s. 518; Zerkûb-i Şîrâzî, 1350, s. 106).

Kuşatmanın elli günü aşan süreci boyunca Şîraz halkının ciddi sıkıntılarla karşı karşıya kaldığı açıktır. Daha ağır bir felaketin önüne geçmek amacıyla dönemin kadısı Mecdüddin Fâlî'nin Mübarezeddin Muhammed'e bir mektup göndermesi ve arabulucuların etkili çabaları, şehir yönetiminin yeniden el değiştirmesine neden olmuşsa da Şîraz, muhtemel bir yıkımdan kurtulmuştur. Bu süreçte arabuluculuk faaliyetinde bulunan Zahîreddin İbrâhim hakkında kaynaklarda fazla bilgi yer almamakla birlikte, Sâin-i Kâzî'nin adı daha fazla anılmaktadır. Nitekim bu şahsiyet, kısa bir süre sonra Ebû İshâk'ın himayesine girmiş, fakat ardından Mübarezeddin Muhammed'le girdiği bir savaşa

yakalanarak öldürülmüştür (Mu'înuddîn Natanzî, 1336, s. 177; Fasîhî Hâfî, 1339, ss. 70-71; Hândmîr, 1380, s. 283).

5. Hacı Deylemî ve Diplomatik Görevi

Hâce Hacı'nın diplomatik bir görevle arabuluculuğa atanmasının ardında yatan siyasî gelişme, Emîr Mübarezüddin Muhammed'in Cûrmâî ve Ugânî kabilelerine yönelik askerî saldırısıdır. Cûrmâî ve Ugânî kabileleri, Moğol kökenli topluluklar arasında yer almaktaydı. İlhanlı hükümdarı Argun Han (683-690/1284-1291) döneminde, Karahıtaylı Sultan Celâleddin Siyurgatmış'ın talebi doğrultusunda Kirman'a iskân edildiler (Ganî, 1340, s. 159). Bu kabilelerin bölgeye yerleştirilmesindeki temel amaç, Kirman'ın savunmasını güçlendirmektir. Ancak zamanla bu gruplar bölgesel nüfuzlarını artırarak siyasi sahnede önemli bir güç hâline geldiler. Karahıtay hânedanının son hükümdarı Şah Cihan, bu kabilelerle akrabalık kurarak onların desteğini sağlamlaştırdı (Sutûde, 1385, s. 87). Bu ittifakın bir sonucu olarak dünyaya gelen Kutluğ Han, "Vâlidetü's-selâtîn" unvanını taşıdı ve ilerleyen dönemde Emîr Mübarezeddîn Muhammed ile evlendi (Taşağıl, 2002, s. 494). 741/1340 yılında Kirman'ın Emîr Mübarezeddîn'in hâkimiyetine geçmesi, Cûrmâî ve Ugânî kabilelerinin bölgedeki gücünü daha da pekiştirdi. Hatta ilerleyen yıllarda Muzafferî hükümdarı Şah Şücâ da bu topluluklardan bir kadınla evlilik bağı kurdu. Bununla birlikte, söz konusu kabileler zaman zaman otoriteye karşı isyan etti. Özellikle Emîr Şeyh Ebû İshâk'ın yenilgisinin ardından Cûrmâî ve Ugânîler, Emîr Mübarezeddîn Muhammed'e karşı ayaklanma başlattı (Sutûde, 1385, s. 88). Mübarezeddîn, küçük bir birlikle Ciroft'a giderek isyanı bastırmak istedi; ancak çatışma sırasında yaralanarak atından düştü (Mu'allim Yezdî, 1326, s. 183). Esir düşmek üzereyken, Pehlivan Tâceddîn Bemî ona kendi atını vererek kaçmasını sağladı (Ganî, 1340, s. 160; Kutubî, 1364, s. 53; Vezirî Kirmanî, 1352, s. 388). Emîr böylece hayatını kurtarıp Kirman'a dönebildi. Ancak bu çatışmada Cûrmâî ve Ugânîler, Pehlivan Tâceddîn ve beraberindeki sekiz yüz askeri katletti (Hâfız-ı Ebrû, 1375b, s. 115; Hândmîr, 1380, s. 284; Hayrendiş, 1394, s. 183; Kutubî, 1364, s. 53). Bu olayın ardından Cûrmâî ve Ugânî kabileleri, Emîr Mübarezeddîn'in misilleme yapacağından çekinerek harekete geçti. Kendi önde gelen liderlerini Şîrâz'a göndererek Emîr Şeyh Ebû İshâk'tan destek talep ettiler (Şebânkâre'î, 1363, s. 316) ve Kirman'ı ele geçirmesi için onu teşvik ettiler (Vezirî Kirmanî, 1352, s. 390). Öte yandan,

Emîr Mübârizüddîn Muhammed daha önce Ebû İshâk ile dostane ilişkiler geliştirmişti. Bu bağlamda, en güvendiği adamlarından Hâce Hacı Deylemî Kirmâyî'yi elçi olarak Şîrâz'a yolladı (Hâfız-ı Ebrû, 1375b, s. 117). Elçiliğin amacı, Ebû İshâk'tan iki konuda güvence almaktı: Birincisi, Cûrmâî ve Ugânî liderlerini himayesine almaması, ikincisi ise Emîr Mübârezeddîn'in bu kabilelere karşı yürüttüğü savaşa destek vermesiydi (Ganî, 1340, s. 160; Sutûde, 1385, s. 88).

Bu gelişmelerin ardından ortaya çıkan durum, Şeyh Ebû İshâk için beklenmedik bir fırsat doğurmuştu. Bu avantajı değerlendirmek isteyen Ebû İshâk, durumu hemen kendi lehine çevirmek ve Kirman bölgesini kendi tasarrufu altına almak için bir dizi stratejik plan hazırladı. İlk olarak, kendisine sığınmış bulunan Cûrmâî ve Ugânî kabilelerinin bazı ileri gelenlerini tutuklattı (Mu'allim Yezdî, 1326, s. 189; Vezirî Kirmanî, 1352, s. 392). Ardından Mübârezeddîn Muhammed'e destek görünümü altında beş bin kişilik bir askerî birlik sevk etti (Kutubî, 1364, s. 54; Pîrniya & Aştıyanî, 1380, s. 572). Ancak bu birliğin gerçek görevi farklıydı; Ebû İshâk, komutan Şah Candar'a, Mübârezeddîn'in Cûrmâî ve Ugânîlerle yapacağı savaş sırasında Cûrmâî ve Ugânîlerin saflarına geçmeleri emri vermişti (Ganî, 1340, s. 161). Plan başarılı olduğu takdirde Mübârezeddîn Muhammed ağır bir yenilgiye uğrayacak ve Kirman'ın kontrolü doğrudan Ebû İshâk'a geçecekti (Sutûde, 1385, s. 88).

Ancak Ebû İshâk'ın bu planından haberdar olan Mübârizüddîn'in elçisi Hâce Hacı Deylemî⁴ durumu vakit kaybetmeden Emîr Mübârezeddîn Muhammed'e bildirdi (Hâfız-ı Ebrû, 1375a, s. 117; Mu'allim Yezdî, 1326, s. 189). Bunun üzerine durumun ciddiyetini kavrayan Mübârizüddîn Muhammed, Ebû İshâk'a cevaben, gönderdiği beş bin kişilik orduya ihtiyaç olmadığını, yalnızca beş yüz kişilik bir süvari birliğinin yeterli olacağını bildirdi (Kutubî, 1364, s. 54; Mu'allim Yezdî, 1326, s. 190; Sutûde, 1385, s. 88; Vezirî Kirmanî, 1352, s. 392). Mübârezeddîn'in bu hamlesi, muhtemelen Ebû İshâk'ın entrikasını fark ettiğini ve buna karşı bir karşı strateji geliştirdiğini

⁴ Hâce Deylemî, Ebû İshâk'ın bir plan peşinde olduğunu fark edince şu hamâsî mısrayı dile getirmiştir: "Cihan, Pûrdestan-ı Sâ'm gibi bir pehlivani, Oyuna getirip tuzağa düşüremez." Bkz. (Mu'allim Yezdî, 1326, s. 189; Ganî, 1340, s. 161; Abdurrezzak Semerkandî, 1372, s. 252).

göstermektedir. Böylece Ebû İshâk'ın bu planı uygulama ihtimali ortadan kalkmış ve iki taraf arasındaki siyasi mücadele yeni bir boyut kazanmış oldu.

Şah Şeyh Ebû İshâk, planladığı hilenin başarısız olduğunu anlayınca niyetini açığa çıkararak barış siyasetini terk etti (Ganî, 1340, s. 161). Bu doğrultuda, Emîr Sultan Şah Candâr'ı iki bin kişilik süvari birliğiyle Cûrmâî ve Ugânî kabilelerine destek vermesi için bölgeye gönderdi (748/1347-48). Kendisi ise eş zamanlı olarak yirmi bini aşkın askeriyle⁵ Yezd⁶ ve Meybûd üzerine yürüdü (Aigle, 2024, s. 107; Hândmîr, 1380, s. 285; Hayrendiş, 1394, s. 184; Pîrniya & Aştîyanî, 1380, ss. 572-573). Bu sırada Meybûd'in savunması, Emîr Mübârizüddîn Muhammed'in büyük oğlu Şah Şerefeddîn Muzaffer tarafından yürütölmekteydi (Ganî, 1340, s. 161; Hândmîr, 1380, s. 285; Sutûde, 1385, s. 89).

6. Meybûd Saldırısı: Emîr Timur ve Sadettin Müctebâ'nın Görevi

Hâce Hacı Deylemî'nin Ebû İshâk'ın planlarını fark etmesi üzerine Ebû İshâk, söz konusu planları uygulamaktan vazgeçti ve yaklaşık yirmi sekiz bin kişilik bir süvari birliğiyle Meybûd önlerine geldi. Târîh-i Âl-i Muzaffer'in müellifi Mahmûd Kutubî, Ebû İshâk'ın Meybûd'a yönelik saldırısını şu şekilde aktarmaktadır:

“Bu haber Şah Muzaffer'e ulaştığında, büyük bir kararlılık göstererek seçkin adamlarından bir grupla birlikte, ana yoldan ve patikalardan hızla Meybûd'a doğru hareket etti. Çünkü çocukları orada bulunuyordu. Şehre vardığında, güvenilir adamlarını kaleye yerleştirerek savunmayı güçlendirdi ve savaş hazırlıklarına girişti. Aynı zamanda şehrin onarım çalışmalarını yeniden başlattı. Emîr Şeyh, Şah Muzaffer'in Meybûd'a geldiğini öğrenince buraya bir ordu gönderdi. Ordunun öncülüğünü Muhammedî ve Zavâre-i İsfahânî yapıyordu. Bu birlikler, şehre bir menzil mesafede konuşlandı. Ancak Şah Muzaffer, sabah erkenden, henüz düşman askerleri uykudayken onlara baskın

⁵ Ebû İshâk'ın Yezd'e saldırısı sırasında Mübârizüddîn Muhammed'in Yezd'de bulunan sarayının da tahrip edildiği rivayet edilmektedir. Bkz. (Fasîhî Hâfî, 1339, ss. 74-75).

⁶ Şeyh Ebû İshâk, herhangi bir engelle veya düşmanla karşılaşmaksızın Yezd'e indi ve “Küçük Mısır” olarak anılan Çenak bölgesini ele geçirerek çevredeki şehirleri kolaylıkla hâkimiyeti altına aldı. Bkz. (Mu'allim Yezdî, 1326, s. 190).

düzenledi. Bir süre bekleyerek düşmanın toplanmasını ve savaş düzeni almasını sağladıktan sonra saldırıya geçti. Emîr Şeyh'in ordusu bozguna uğradı ve aralarında önemli komutanların da bulunduğu yetmiş kişi esir alındı”(Kutubî, 1364, s. 55).

Şehir, üç hendek ve bir sur ile korunuyordu. Şiddetli çarpışmalar neticesinde, düşman askerleri büyük zorluklarla şehrin dış surlarından bir kısmını aşmayı başardı. Bu durum karşısında, şehri ele geçirdiklerini düşünerek zafer naraları attılar. Şah Muzaffer, düşmanın ilerlediğini görünce hızla kaleden çıkıp onlara karşı saldırıya geçti. Sabah başlayıp akşama kadar süren yoğun çarpışmalar sonucunda düşmanı şehirden uzaklaştırdı. Emîr Şeyh'in ordusu, başarılı olamayacağını anlayınca barış teklif etti. Barış görüşmeleri, Emîr Timur'un önderliğinde ve Seyyid Sadrüddîn Müctebâ'nın aracılığıyla gerçekleştirildi. Daha sonra Emîr Şeyh tek bir süvari birliğiyle şehrin kapısına kadar geldi. Şah Muzaffer, onun geldiğini gördüğünde dışarı çıktı ve iki taraf görüşme gerçekleştirdi. Görüşmenin ardından her iki taraf da kendi merkezlerine geri döndüler (Kutubî, 1364, ss. 54-55).

Dönemin seyyahı İbn Battûta da eserinde tarih belirtmeksizin Ebû İshâk'ın Yezd seferine değinmiştir. Ancak onun anlatımı, dönemin diğer kaynaklarıyla önemli ölçüde farklılık göstermektedir. İbn Battûta'ya göre Ebû İshâk, Yezd'i kuşatarak ele geçirmiş, Şerefeddîn Muzaffer b. Emîr Muhammed ise şehrin yakınlarında, kumlarla çevrili sağlam bir yapı olan Meybûd Kalesi'ne sığınmak zorunda kalmıştır. Ebû İshâk, bu kaleyi de kuşatma altına almıştır. Adı geçen seyyahın aktardığına göre Şerefeddîn Muzaffer, kuşatma sürecinde büyük bir direniş göstermiş ve cesaretiyle dikkat çekici kahramanlıklar sergilemiştir. Gece baskınları düzenleyerek Ebû İshâk'ın ordusunda ağır kayıplara neden olmuş, çadırları tahrip ettikten sonra kalesine geri dönmüştür. Ebû İshâk, onu ele geçirmek için yoğun çaba sarf etse de bunda başarılı olamamıştır. Rivayete göre Muzaffer bir gece Sultan'ın çadırına baskın düzenleyerek çok sayıda askerini öldürmüş, ayrıca on beş değerli atını ele geçirerek tekrar kalesine dönmüştür. Bunun üzerine Ebû İshâk, her gece beş bin süvarinin Muzaffer Şah'a pusu kurmasını emretmiştir. Ancak Muzaffer, yüz kişilik bir birliğiyle düşmana saldırdığında pusuya düşmüş, uzun süren çetin bir mücadeleden sonra sağ salim kalesine dönmeyi başarmıştır. Bu çatışma sırasında yalnızca bir adamı esir düşerek Ebû İshâk'ın huzuruna çıkarılmıştır.

Sultan, esiri hil‘at ile taltif ettikten sonra serbest bırakmış ve onun aracılığıyla Muzaffer’e aman istemesi teklifinde bulunmuştur. Ancak Muzaffer bu teklifi kabul etmemiş, iki taraf arasında mektuplaşmalar gerçekleşmiştir (İbn Battûta Tancî, 2000, s. 290).

Bu zaman zarfında Ebû İshâk, Şerefeddîn Muzaffer’in cesaretine hayranlık duymaya başlamış ve ona karşı bir sempatisi oluşmuştur. Bunun üzerine “*Seni bir kez görmek isterim, gördükten sonra geri döneceğim.*” diyerek kaleye yaklaşmıştır. Muzaffer de kale kapısına gelerek Sultan’ı selamlamış, ancak Ebû İshâk bununla yetinmeyerek “*Aman teklifime güven ve kaleden in, ne kaybedersin?*” demiştir. Muzaffer ise “*Sen kaleye gelmedikçe huzuruna çıkmayacağıma ve yanına gelmeyeceğime dair yemin ettim. Eğer sen gelirsen, ben de inerim.*” şeklinde karşılık vermiştir. Bunun üzerine Ebû İshâk, on seçkin adamını yanına alarak kaleye girmiştir. Kale kapısına vardığında, Muzaffer yürüyerek onun yanına gelmiş ve kendisini konağına davet etmiştir. Ebû İshâk burada yemek yedikten sonra Muzaffer ile birlikte ordugâhına geri dönmüştür. Sultan, Muzaffer’e hil‘at giydirek ona çeşitli ikramlarda bulunmuş, yapılan müzakereler sonucunda, hutbenin Ebû İshâk adına okunması şartıyla bu bölgenin Muzaffer ve babasının mülkü olarak kabul edilmesine karar verilmiştir. Bu anlaşmanın ardından Ebû İshâk, Şiraz’a geri dönmüştür (İbn Battûta Tancî, 2000, s. 290; Spuler, 2011, s. 163). Dolayısıyla yoğun çabalarına rağmen Şah Şeyh Ebû İshâk, Meybûd Kalesi’ni savunan Şerefeddîn Muzaffer karşısında başarılı olamadı ve zorunlu olarak onunla bir anlaşmaya⁷ varmak durumunda kaldı (Ganî, 1340, s. 161; Hândmîr, 1380, s. 285).

Meybûd Kalesi’ne yönelik saldırının sonuçsuz kalması, tarafların yeniden diplomatik yollara başvurduğunu göstermektedir. Bu süreçte adı geçen iki arabulucunun görelî bir başarı elde ettikleri anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bazı rivayetlerde, Ebû İshâk’ın bizzat Şâh Muzaffer ile görüşmüş olması, olayın seyrini belirleyen asıl gelişme olarak öne çıkmaktadır. Dolayısıyla zaman

⁷ Rivayete göre Ebû İshâk İncü, diplomatik girişimlerin tükendiği bir noktada Meybûd Kalesinin kapısına bizzat gelerek atından inmiştir. Surlardan bu sahneyi müşahade eden Şah Muzaffer’e hitaben, dönemin büyük şairi Sa’dî-yi Şîrâzî’nin divanından anlaşmazlıkların çözümüne dair veciz bir beyit okumuştur: “Gel, artık barış, dostluk ve iyilik zamanı gelmiştir; geçmişte yaşananların hikâyesini anlatmamak şartıyla.” Bkz. (Abdurrezzak Semerkandî, 1372, s. 254).

zaman diplomatik süreçlere doğrudan sultanın da müdahil olabildiği anlaşılmaktadır.

7. İncûlu-Muzâfferî Rekabetinde İcî'nin Diplomatik Görevi

Ebû İshâk İncû sürekli olarak Muzâfferiler üzerine taarruzlarda bulunmuş, bütün gayretini Yezd ve Kirman'ı ele geçirerek Emîr Mübarizüddin'in nüfuzunu kırmaya adanmıştı. Buna karşılık Emîr Mübarizüddinise her seferinde savunma stratejisini benimseyerek hem kendi hânedanını korumuş hem de güçlendirmiştir. Zamanla Mübarizüddin'in iktidarı sağlamlaşmış, çocuklarının da büyüüp siyasî ve askerî hayatta etkin rol oynamaya başlamasıyla Fars bölgesini ele geçirme arzusu belirginleşmiştir (Ganî, 1340, s. 169; Sutûde, 1385, ss. 91-92).

Bu amaçla 754 yılı Muharrem ayının başlarında (Şubat 1353), Emîr Mübârezeddîn Muhammed, Bem'e giderek Rîkân bölgesinde oğlu Şah Şücâ'ı veliaht ilan etti (Mu'allim Yezdî, 1326, s. 241). Ardından Kirman bölgesine bağlı olan Uganî, Curmaî ve Arap kabilelerini ordusuna katılmak üzere davet etti; ayrıca oğlu Şerefeddin Muzaffer'in de Yezd kuvvetleriyle birlikte yanına gelmesini istedi. Bu hazırlıkların ardından Cîroft'a doğru harekete geçti. Erzûye bölgesine ulaştığında ise tüm askerî birliklerinin toplanmasını beklemek amacıyla bir süre burada konakladı (Kutubî, 1364, s. 60; Mu'allim Yezdî, 1326, s. 245; Sutûde, 1385, s. 92).

Öte yandan, Emîr Mübârezeddîn Muhammed'in harekâtından haberdar olan Emîr Şeyh Ebû İshâk, devlet erkânı ve yakın çevresiyle istişarelerde bulundu. Yapılan görüşmeler neticesinde dönemin önde gelen âlimlerinden Mevlânâ Adudüddin İcî'yi⁸ barış görüşmelerinde arabuluculuk yapmak üzere Emîr Mübârezeddîn Muhammed'e göndermeye karar verildi. Mevlânâ

⁸ Geç dönem İslâm düşünce tarihinin önde gelen kelâm âlimlerinden olan İcî, 680/1281 yılında Fars bölgesindeki İc şehrinde doğdu. İlhanlılar devrinde yetişen bu bilgin, kelâm ilminin yanı sıra fıkıh metodolojisi ve dil bilimleri alanlarında uzmanlaştı. Dönemin ünlü devlet adamı Reşidüddin Fazlullah'ın koruması altında ilmî çalışmalarını yürüten İcî, özellikle kaleme aldığı el-Mevâkıf isimli eseriyle sonraki nesiller üzerinde önemli etkiler bıraktı. Eş'arî teoloji geleneğinin Şâfiî kolu içindeki en sistemli temsilcilerinden biri olarak kabul edilir. Ebû İshâk İncû döneminde de Kâdîkudât olarak görev yapmıştır (Ceyhan Coştu, 2020, s. 69). Ayrıca bkz. (Görgün, 2000, ss. 410-414; Ceyhan, 2021, ss. 145-166).

Adudüddin İcî, Sîrcân'a ulaştığında, Şerefeddin Muzaffer de Yezd askerleriyle birlikte oraya geldi. İki taraf, buradan birlikte yola çıkarak Erzûye ve Deşt-i Ber'de Emîr Mübârezeddîn Muhammed'in huzuruna çıktılar. Emîr, Mevlânâ Adudüddin İcî'yi büyük bir hürmetle karşılayarak ona ve maiyetine cömert ikramlarda bulundu; Mevlânâ'ya elli bin, maiyetindekilere ise on bin dinar ihsan etti (Ganî, 1340, ss. 169-170; Kutubî, 1364, ss. 60-61; Mu'allim Yezdî, 1326, ss. 241-244; Sutûde, 1385, s. 92).

Mevlânâ İcî, bir süre bekledikten sonra ziyaretinin esas amacının Emîr Şeyh Ebû İshâk adına barış talebinde bulunmak olduğunu dile getirdi. Ancak Emîr Mübârezeddîn Muhammed, Ebû İshâk'a güvenmediğini açıkça ifade ederek *"Şeyh Ebû İshâk, şimdiye kadar sekiz kez antlaşma yapmış, ancak her seferinde ahdini bozmuştur"* dedi ve barış teklifini kesin bir dille reddetti (Ganî, 1340, ss. 170-171; Mu'allim Yezdî, 1326, ss. 245-246). Mevlânâ'nın ısrarlı girişimleri de herhangi bir sonuç vermeyince o da geri dönmek zorunda kaldı (Kutubî, 1364, s. 61; Sutûde, 1385, s. 92).

Bu görüşmenin ardından Emîr Mübârezeddîn Muhammed, Ferek ve Târum üzerinden Şebânkâre'ye ilerlemeye karar verdi. Şebânkâreli olan Mevlânâ Adudüddin İcî ise yolun bir kısmından sonra İc şehrine yönelerek bölgenin merkezi olan bu şehirde Emîr'in huzuruna çıktı ve birkaç gün boyunca ona mihmandarlık yaptı. Ancak bütün çabalarına rağmen Emîr Mübârezeddîn Muhammed'i barışa ikna etmeyi başaramadı (Ganî, 1340, s. 171; Kutubî, 1364, s. 61; Mu'allim Yezdî, 1326, ss. 246-247; Sutûde, 1385, s. 92).

Bu bağlamda değerlendirildiğinde Ebû İshâk İncü'nün ısrarlı askerî hamleleri, onun bölgesel nüfuzunu tahkim etme çabasını yansıtırken; Mübârezeddîn'in savunma eksenli siyaseti, hanedan istikrarını önceliklendiren daha temkinli bir yaklaşımı ortaya koymaktadır. Mevlânâ Adudüddin İcî gibi itibarlı bir din âliminin barış girişiminde görevlendirilmesi, dönemin diplomatik teamüllerinde meşruiyetin önemine işaret etmektedir. Ancak bu teşebbüsün, geçmiş antlaşmaların ihlali gerekçesiyle karşılık bulmaması, güven sorununun müzakereleri nasıl zayıflattığını göstermektedir. Diplomatik temasların sürdürülmesine rağmen barışın sağlanamaması, güç dengesi kadar siyasi istikrar ve güvenilirliğin de belirleyici faktörler arasında yer aldığını düşündürmektedir.

8.Sonuç

İncûlular ve Muzafferîler arasında yaşanan siyasî çekişmeler, Orta Çağ İran'ında mahallî güçlerin bölgesel hâkimiyet mücadelesinin tipik bir örneğini teşkil etmektedir. İlhanlı Devleti'nin zayıflamasıyla ortaya çıkan siyasî boşluk, bu iki hânedanın bağımsız hareket etmesine sebep olmuş, ancak aynı coğrafyada hâkimiyet kurma çabaları onları kaçınılmaz bir çatışma sürecine dâhil etmiştir. Bu süreçte taraflar arasında yaşanan askerî çatışmalar kadar diplomatik temaslar da dikkat çekici bir önem taşımaktadır. Nitekim çalışmada ele alınan örnekler, iki hanedan arasındaki gerginliklerin geçici de olsa nasıl yumuşatıldığını ve diplomasinin çatışma çözümündeki kritik rolünü ortaya koymaktadır.

Diplomatik müzakerelerin merkezinde yer alan şahsiyetlerin ortak özelliği hem toplum nezdindeki itibarları hem de siyasî nüfuzları sayesinde arabuluculuk görevini üstlenebilmeleridir. Kadı Mecdüddin Fâli'nin Pir Hüseyin'in Şiraz kuşatması sırasında gösterdiği çaba, şehrin tahribatını önlemiş ve taraflar arasında bir uzlaşma sağlanmasında etkili olmuştur. Benzer şekilde, Zahirüddin İbrahim ve Hâce Hacı Deylemî gibi figürler, İncûlu ve Muzafferî hanedanları arasındaki diplomatik temasları sağlamaları çatışmaların daha geniş çaplı bir savaşa dönüşmesini engellemiştir. Öte yandan, Adudüddin İcî'nin barış görüşmeleri için gösterdiği çaba, diplomatik girişimlerin her zaman başarıyla sonuçlanmayabileceğini göstermekle birlikte, bu tür temasların taraflar arasındaki siyasî dengeleri şekillendirmedeki rolünü de ortaya koymaktadır.

Araştırmanın ortaya koyduğu bir diğer önemli tespit, diplomatik süreçlerin siyasî etkenlerle sınırlı kalmadığı, toplumsal ve kültürel unsurlarla da biçimlendiğidir. Özellikle dinî ve entelektüel otoriteye sahip kişilerin arabuluculuk görevlerinde etkili rol üstlenmeleri, dönemin toplum yapısında ulemâ ve kadıların taşıdığı itibarı açıkça yansıtmaktadır. Bununla birlikte kabileler arası ittifak ilişkileri, evlilik bağları gibi sosyal faktörler de diplomatik temasların yönünü ve niteliğini belirleyen önemli unsurlar arasında yer almaktadır. Bu çerçevede, Cûrmâi ve Ugânî kabilelerinin tutumu, hem bölgesel güç dengelerinde değişmelere yol açmış hem de tarafların izlediği diplomatik stratejilere doğrudan etki etmiştir.

Netice itibarıyla bu çalışma, İncülu-Muzafferî ilişkilerinin bir kısmını ortaya koyarken, Orta Çağ İran'ında diplomasinin işleyişine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Diplomatik temasların çatışmaları tamamen sona erdirmese de şiddetin dozunu azalttığı ve geçici de olsa istikrar sağladığı görülmektedir. Ayrıca ele alınan örnekler, dönemin siyasî kültüründe arabulucuların ne denli kritik bir rol üstlendiğini göstermektedir. Bu bağlamda, çalışmanın hem İncülu-Muzafferî mücadelesinin dinamiklerini anlamak hem de Orta Çağ İran diplomasisinin işleyiş mekanizmalarını aydınlatmak açısından literatüre katkı sağladığı söylenebilir.

9. Kaynakça

- Abdurrezzak Semerkandî, A. b. İ. (1372). Matla'-ı Sa'deyn ve Mecma'-ı Bahreyn (C. 1). Pûjûheşgâh-i 'Ulûm-i İnsânî ve Mutâla'ât-i Ferhengî.
- Aigle, D. (1401). Seytere-i İlhanan ber Fars: Kargüzaran-ı Moğul ve Bozorganî İranî (Z. Felah Şahrudî, Çev.). Müessesese-i Abî Parsî, İntişarat-i Pol-i Firuze.
- Aigle, D. (2024). Iran under the Mongols: Ilkhanid administrators and Persian notables in Fars (First edition). I.B. Tauris.
- Alıç, S. (2022). Muzafferîlerin Tarih Sahnesine Çıkışı ve Mübarizüddin Muhammed Döneminde Muzafferiler (H 718—H 765). Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi, 12(1), 128-139.
- Âl-i Dâvûd, S. A. (1399). Âl-i Muzaffer (Silsile). Dâ'iretü'l-Ma'ârif-i Bozorg-i İslâmî. <https://www.cgic.org.ir/fa/article/222419/سلسله-آل-مظفر>
- Aştîyânî, A. İ. (1388). Târîh-i Moğûl (Ez Hamle-i Cengiz tâ Teşkil-i Devlet-i Teymûr). Mü'essesese-yi İntişârât-ı Emir Kebîr.
- Ceyhan Coştu, F. (2020). Adudüddin el-İcî (1355). M. Azimli (Ed.), Müslümanların Engizisyonu – II, Ölümcül Kovuşturmalar / Mihneler. İlimyurdu Yayınları.
- Ceyhan, M. A. (2021). Adudüddîn el-İcî'nin Bilgi Teorisi. Eskiye, 43, 145-166. <https://doi.org/10.37697/eskiye.844941>
- el-Kazvînî, Y. b. A. el-Hüseynî. (1314). Kitâb-ı Lübbü't-Tevârih (Seyyid Celâlüddîn Tehrânî, Ed.). Matbaa-i Yemînî.
- Fasîhî Hâfî. (1339). Mücmel-i Fasîhî (Mahmûd Farruh, Ed.; C. 3). Kitâbfuruşî-i Bâstân.
- Gaffârî Kazvînî, K. A. (13??). Târîh-i Cihân Ârâ. İntişârât-ı Kitâbfuruşî-yi Hâfız.
- Ganî, K. (1340). Bahs der Âsâr ve Efkâr ve Ahvâl-i Hâfız, Târîh-i 'Asr-ı Hâfız yâ Târîh-i Fârs ve Muzâfât ve Eyâlât-i Mucâvire der Karn-i Heştom: C. I.
- Gördegir, E. (2021). Olcaytu Han ve Zamanı (1304-1316). İksad.

- Gördegir, E. (2020). Orta Çağ'da Diploması. Hûlâgû Han Dönemi İlhanlıAbbasi Diplomatik Münasebetleri. (E. Gördegir, Editör). Efe Akademi. İstanbul.
- Görgün, T. (2000). İCÎ, Adudüddin. DİA (C. 21, ss. 410-414).
- Hâfız-ı Ebrû. (1350). Zeyl-i Câmî'ü't-Tevârîh-i Reşîdî, (Şamil-i vakayı'-ı 703-781hk) (Hân bâbâ Beyânî, Ed.; Çap-ı dovvom, şomare 88). Silsile-i İntişarat-ı Asar-ı Milli.
- Hâfız-ı Ebrû. (1375a). Coğrafya-i Hâfız-ı Ebrû: C. II (S. Seccadî, Ed.). Miras-ı Mektup.
- Hâfız-ı Ebrû. (1375b). Coğrafya-i Hâfız-ı Ebrû: C. III (S. Seccadî, Ed.). Miras-ı Mektup.
- Hândmîr, G. b. H. (1380). Târîh-i Habîbü's-Siyer fî Ahbârî Efrâdi'l-Beşer (C. 3). Hayyam.
- Hayrendiş, A. (1394). Farsiyan der Beraber-i Moğulan. İntişarat-i Abadbom.
- Howorth, H. H. (1927). History of the Mongols: From the 9th to the 19th century. Longmans, Green, and Co.
- İbn Battûta Tancî, E. A. M. (2000). İbn Battûta Seyahatnâmesi (A. Sait Aykut, Ed.; C. 1). Yapı Kredi Yayınları.
- Kurtuluş, R. (2000). İncûlular. DİA (C. 22, ss. 280-281).
- Kurtuluş, R. (2020). Muzafferîler. DİA (C. 31, ss. 417-418).
- Kutbî Aharî, N. E. (1388). Târîh-i Şeyh Uveys (Ceride) (İrec Efşâr, Ed.). İntişârât-i Sutûde.
- Kutubî, M. (1364). Târîh-i Âl-i Muzaffer. İntişârât-i Emîr Kebîr.
- Limbirt, J. (2004). Şiraz in the Age of Hafez: The Glory of a Medieval Persian City. University of Washington Press.
- Mîrhând. (1373). Ravzâtü's-Safâ (Dr. Abbas Zeryâb, Ed.; C. 4-5-6). İntişârât-ı İlmî.
- Mu'înüddîn Natanzî. (1336). Münte habü't-Tevârîh-i Mu'înî (telîf-i 816-817h.k) (Jean Aubin, Ed.). Kitapfuruşî-i Hayyam.

- Mu'allim Yezdî, M. bin C. M. (1326). *Mevahib-i İlâhî der Târîh-i Âl-i Muzaffer* (Sa'id Nefîsî, Ed.; Vol. 1-1). Kitabhane ve Çaphane-i İkbâl.
- Murtazâyî, S. C. (1398). *Zemînehâ-yi Târîhî/Medh-i Eş'âr. İntişârât-i Emîr Kebîr*.
- Müstevfî Kazvînî, H. (1387). *Târîh-i Güzîde* (Sene 730 Hicrî) (Abdülhüseyin Nevaî, Ed.). *Müessese-yi İntişârât-ı Emir Kebîr*.
- Özen, F. (2022). İlhanlı Devleti'nin Dağılışı ve Halefi Olan Devletler (1335-1350). *Berikan Yayınevi*.
- Pirniya, H., & Aştıyanî, A. İ. (1380). *Tarih-i İran ez Âğaz ta İnkıraz-ı Silsile-i Kacariyye*. Neşriyat-ı Heyyam.
- Soylar, N., & Yıldırım, M. İ. (2024). Emir Timur'un Fars Hanedanlarına Karşı Tutumu: Mar'aşîler ve Muzafferîler Örneği. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 12(41), 281-296. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.1510427>
- Spuler, B. (2011). İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350 (C. Köprülü, Çev.; 3. bs). Türk Tarih Kurumu.
- Sutûde, H. (1385). *Târîh-i Âl-i Muzaffer*: C. I-II.
- Şebânkâre'î, M. b. 'Alî b. M. (1363). *Mecma'u'l-Ensâb*. *Müessese-i İntişarat-i Emir Kebir*.
- Taşagıl, A. (2002). Kutluğhanlılar. *DİA* (C. 26, ss. 492-494).
- Tuysuz, Ş. C. (2004). İlhanlılar Tarihinde Çobanoğulları (Sulduslar). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı.
- Uluşık, R. (2025). İlhanlıların Dağılma Sürecinde İncülu Hanedanı: Denge ve Meşruiyet Arayışı. *Ahbar*, 3, 32-43.
- Umanç, F. (2023). Sultan Olcaytu Muhammed'in Dinî ve Fikrî Dünyası (1304-1316). *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*(Basılmamış Doktora Tezi).
- Üstündağ, M. (2018). İran'ın Bilinmeyen Hanedanlığı Muzafferîler. İraniyat Yayınları.

- Vezirî Kirmanî, A. A. H. (1352). Târîh-i Kirman (Sâlâriyye) (Muhammed İbrahim Bestânî Parîzî, Ed.). İntişârât-ı İbn Sînâ.
- Wing, P. (2014). Mozaffarids. Encyclopædia Iranica, online edition. <http://www.iranicaonline.org/articles/mozaffarids>
- Zerkûb-i Şîrâzî. (1350). Şîrâznâme (İsmâîl Vâiz-i Cevâdî, Ed.). Çaphane-i Dâverpenâh.

BÖLÜM 2

MOĞOL TARİHİNDE ÇEYİZ GELENEĞİNE DAİR BAZI ÖRNEKLER

DİLAN GÜL* FERDİ EMRAH**

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.16410272>

1. Giriş

Moğol topluluklarının sosyal, ekonomik ve kültürel yapısını çözümlemede evlilik kurumu belirleyici bir işlev üstlenmiştir. Bu kurumun temel bileşenlerinden biri olan çeyiz verme geleneği, bireysel bir evlilik ritüelinin parçası olmaktan öteye giderek kabileler arası diplomatik ilişkilerin, ekonomik stratejilerin ve sosyal statü göstergelerinin merkezinde yer almıştır. Çeyiz, eski Moğolların dünürlük ve evlilik müessesesi içinde derin köklere sahip bir gelenek olarak belirli bir sistematik içinde işlev görmüş; özellikle soylu ve zengin tabakalar arasında belirgin bir kültürel sembolizmle uygulanmıştır. Kız evlat gelin olurken ailesi tarafından verilen binek hayvanları, değerli kumaşlar, kıymetli madenler, ev eşyaları, köle ve cariyeler gibi unsurlar, sadece maddi zenginliği değil, aynı zamanda aileler arası sosyal itibarın ve gücün bir ifadesi olarak değerlendirilmiştir. Bu çerçevede çeyiz, Moğol toplumunda hem bireysel hem de kolektif kimliğin ve statünün görünür kılındığı bir araç niteliği taşımıştır⁹.

Moğol evlilik ritüellerinde çeyizin hem maddi hem sembolik yönü belirgin biçimde ön plana çıkmaktadır. Ögeday Kağan'ın bir akrabasının kızını

* Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: guldilan@gmail.com

** Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: ferdiemrah5@gmail.com

⁹ Cengiz Handan itibaren kurulan Moğol devletlerinin iç siyasetinde evlilik yolu ile birçok güçlü kadın dâhil olmuştur. Moğol devlet geleneğinin siyasete müdahil olmaları konusunda bir sakınca görmediği bu kadınlar devletin çeşitli kademelerinde etkin rol oynamışlardır. Ayrıca bkz. (Üçok, 2011, s.101; Beyânî, 2015, s.10; Gördeğir, 2025, s. 27-43; Ekinci&Gördeğir, 2024, 297-308; Subaşı, 2021; Gördeğir, 2020, ss. 130-145; Dalkesen, 2011, s.546; Gördeğir, 2019. ss.1324-1340).

evlendirirken hazırlattığı, sekiz kişinin güçlkle taşıyabileceği inci dolu sandık örneği, bu sembolizmin etkileyici bir temsili olarak değerlendirilebilir. Kağan'ın bu sandığın kapağını açtırarak incileri çevresindekilere dağıtması, çeyizin yalnızca gelin ve damat aileleri arasında değil, aynı zamanda kamusal bir gösteri aracılığıyla geniş bir topluluğa hitap ettiğini ve böylece siyasi prestij, cömertlik ve sosyal gücün ilan edildiğini ortaya koymaktadır (Cüveyni, 1999, s.218; Reşidüddin/Kerimi, C.I, 1983, s.501; Reşideddin/Thackston, C.II, 1998, s.344; Subaşı, 2021, s.129). Bu örnek, çeyizin yalnızca gelin ailesinin yükümlülüğü değil, aynı zamanda kağanların siyasi düzenin bir parçası olarak kullandığı stratejik bir enstrüman olduğunu göstermektedir.

Çeyizin içeriği yalnızca değerli eşyalarla sınırlı kalmamış; Moğolların özgün uygulamalarından biri olan İncü¹⁰ kavramı ile yeni bir boyut kazanmıştır. İncü, gelinle birlikte verilen cariyeye veya erkek köleleri ifade etmekte olup, evliliğin sosyal ve ekonomik birliğini güçlendirme işlevi taşımıştır. Bu uygulama, evliliğin ardından gelinin yeni kabileye entegrasyonunu sağlamak, kabilenin iç dinamiklerini yeniden düzenlemek ve aileler arası güç dengesini tesis etmek açısından kritik bir öneme sahiptir (Özgüdenli, 2000, s.281; Gülensoy ve Küçüker, 2015, s.212; Subaşı, 2021, s.129; Vladimirtsov, 1941, s.89, s.106). Bu durum aynı zamanda Moğol toplumunun hiyerarşik yapısının evlilik aracılığıyla yeniden üretildiğini ve çeyiz yoluyla statü aktarımının mümkün kılındığını göstermektedir.

Özellikle hanedanlar arası evliliklerde çeyizin taşıdığı hacim ve sembolik değer daha da dikkat çekicidir. Nitekim Altın Orda hükümdarı Özbek Han'ın kız kardeşi ya da kızı Tolunbike'nin, Memlük başkenti Kahire'ye gelin giderken yanında götürdüğü bin köle ve cariyeye, Moğol çeyiz anlayışının yalnızca iç toplum ilişkileriyle değil, aynı zamanda uluslararası ilişkiler ve güç gösterileriyle de doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir (Tiesenhansen, 1941, s.346). Bu tür örnekler, evlilik aracılığıyla kurulan ittifakların çeyiz yoluyla maddi anlamda pekiştirildiğini, bu uygulamanın ise Moğol toplumunun

¹⁰ Eski Uygurca ve Moğolca metinlerde ençü, inçü, ençi gibi varyantlarla kaydedilen incü kelimesi, sözlüklerde "özel mülk (emlak-i hâssa), köle/esir/kul, miras ve çeyiz" gibi çeşitli anlamlarla tanımlanmaktadır. Ayrıca bkz. (Özgüdenli, 2000, s.281; Uluşık, 2025, s. 33)

elit kesiminde siyasi söylem ve güç inşasının bir parçası haline geldiğini ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte çeyiz, sadece gelin ailesinin sunduğu bir katkı değil, kocanın ve ailesinin de evlilik düzeninde sahip olduğu hakların ve yükümlülüklerin bir parçası olmuştur. Koca, çeyiz kapsamında verilen kadınlardan birini odalık yapabilme ya da ondan çocuk sahibi olabilme hakkına sahipti. Bu uygulama, evliliğin sadece bir kadınla erkek arasındaki birliktelik değil, aynı zamanda geniş bir toplumsal bağın ve statü paylaşımının yeniden kurulması anlamına geldiğini göstermektedir. Ayrıca kağanların, bağlı beylerine ve komutanlara zengin çeyizlerle birlikte kızlarını eş olarak vermesi, evlilik kurumunun siyasal bağlılıkların düzenlenmesinde işlevsel bir araç haline geldiğini ortaya koymaktadır (Temir, 2010, s.13; Kaya, 2018, s.44; Subaşı, 2021, s.129; Polo, 2003, s.184; Polo, 2015, s.80).

Çeyiz uygulamasına dair farklı ve dikkat çekici bir perspektif de Keşiş Simon tarafından sunulmuştur. Simon'a göre, bir koca, karısından ona çocuk doğuruncaya kadar çeyiz alamazdı. Benzer şekilde eşin ana-babasından da çocuk doğana dek çeyiz elde edilmezdi. Çin kaynaklarıyla da örtüşen bu gözlem, evlilik sonrasında damadın gelinin ailesinin yanında yaşaması gerektiğini ve ancak çocuk doğduğunda kendi ailesine dönebileceğini göstermektedir. Bu uygulama, çeyiz verilmesinin yalnızca bir mal transferi değil, aynı zamanda doğurganlık ve aile sürekliliğiyle bağlantılı olduğunu da ortaya koymaktadır (Simon, 2006, s.19; Subaşı, 2021, s.129).

Tüm bu örnekler, Moğol çeyiz geleneğinin yalnızca bir tören unsuru değil, toplumsal yapının çok yönlü işleyişinin bir aynası olduğunu göstermektedir. Öte yandan Moğollar gibi yasalar ve gelenekler çerçevesinde disiplinli bir yaşam süren toplumlarda dahi çeyiz uygulamasında ailelere tanınan özgürlük dikkat çekicidir. Çeyizin içeriği, ailelerin ekonomik durumları ve sosyal statülerine bağlı olarak değişmiş; bu durum çeyizin sabit ve kalıplaşmış bir gelenek olmaktan ziyade esnek ve toplumsal inisiyatife dayalı bir kurum olduğunu göstermektedir (Subaşı, 2021, s.30, s.129). Dolayısıyla çeyiz, Moğol evlilik geleneğinde yalnızca bir mal ve mülk transferi değil, aynı zamanda siyasi bağ kurmanın, ekonomik güç göstermenin ve sosyal statüyü yeniden üretmenin çok yönlü bir ifadesi olarak tarihsel süreç içinde anlam kazanmıştır.

Bu çalışmada, çeyiz verme geleneğinin tarihsel kökenleri, biçimsel özellikleri ve toplumsal yapının dönüşümündeki yeri ele alınacaktır. Çeyizin Moğol kadınlarının toplumsal konumuna, aileler arası ilişkilerin şekillenmesine ve evlilik yoluyla yürütülen ekonomik stratejilere etkisi incelenecek; uygulamanın hangi sosyal, kültürel ve siyasal ihtiyaçlara yanıt verdiği, hangi değer sistemleriyle biçimlendiği ve zamanla nasıl dönüştüğü tartışılacaktır. Böylece çeyiz geleneği, Moğol toplumunun evlilik yapıları üzerinden çok katmanlı bir analiz zeminine oturtulacaktır.

2. Cengiz Han Devrinde Çeyiz Uygulaması Örnekleri

Moğol toplumsal yaşamına ilişkin kaynakların incelenmesi, evlilik ritüelleri kapsamında çeyiz verme uygulamasının merkezi bir yer tuttuğunu ortaya koymaktadır. Evlilik akdi sırasında, gelinin kocasının evine çeyiz götürmesinin yanı sıra, özellikle anne üzerinden ailesine başlık parası verildiğine dair kayıtlar mevcuttur (Vladimirtsov, 1995, s.89; Subaşı, 2021, s.128). Ancak bu uygulamada başlık parasının değeri nispeten sınırlı kalırken, çeyiz uygulaması; maddi unsurların ötesinde, toplumsal statü, ekonomik güç ve aileler arası ilişkilerin sembolik bir ifadesi olarak öne çıkmaktadır.

Çeyizin içeriğine dair örnekler, Moğol evliliklerinin ritüel zenginliğini gözler önüne sermektedir. Moğol gelini Ülemâlik Kırkli'nin beraberinde çeyiz olarak gönderilen bir geminin yanında “*kırk kız, kırk erkek, gökgüvercin, altın renkli kuzu, papağan kuşu, sönmeyen çırağı ve tükenmeyen azık*” gibi çeşitli unsurları içermekteydi (Cengiznâme, 2009, s.68). Bu örnek çeyizin yalnızca maddi bir aktarım değil, aynı zamanda ailelerin servet durumunu, kültürel değerlerini ve toplumsal ilişkilerdeki yerini simgeleyen çok boyutlu bir kurum olduğunu göstermektedir. Gelinin mensup olduğu ailenin ekonomik kapasitesine bağlı olarak çeyizin içeriğinde çeşitlilik arz edilmesi, evliliklerin aileler arası güç ve statü ilişkilerini pekiştirme işlevini de ortaya koymaktadır.

Marco Polo'nun seyahatnamelerinde, ölen iki gencin evlenme törenlerine ilişkin betimlemelerde de çeyiz uygulamasının esnekliği ve geniş yelpazesi dikkat çekmektedir. Polo, kızın ailesinin çeyiz olarak sunduğu unsurlar arasında “*geyik, at benzeri hayvanlar, çeşitli giysi türleri, sikke, eşya ve alet edevat*” gibi öğelerin yer aldığını kaydederek, çeyizin kesin bir

sınırlandırması olmadığını göstermiştir (Polo, 2003 s.153; Polo, 2015, s.61; Subaşı, 2021, s.128).

Bununla birlikte Moğol tarihinin en canlı örneklerinden biri, Cengiz Han'ın evlilik töreni sürecinde çeyiz geleneğinin nasıl uygulandığına dair anlatılarda kendini göstermektedir. Cengiz Han, generallerinden birisine eşlerinden İbaka Beki'yi verirken, “*Pederin Cagambu sana iki yüz kız ile Aşih-temur ve Alçih adında iki aşçıyı çeyiz olarak vermişti. Şimdi sen Oyrat halkına giderken emrindeki kızlardan yüz tanesini, aşçın Aşih-temur ile kımız içtiğim altın kadehi hatıra olarak bana bırak*” şeklinde ifadelerle yer vermiştir (Reşîdüddin/Kerimi, C.I, 1983, s.148, s.226; Reşideddin /Thackston, C.I, 1998, s.104, s.148, s.149; Temir, 2010, s.140; Subaşı, 2021, s.128).

Bu örnek çeyiz geleneğinin, evlilik sözleşmelerinin sadece basit bir mal devri değil, aynı zamanda sosyal ve askeri ilişkilerin de bir göstergesi olarak önem taşıdığını kanıtlar niteliktedir. İbaka Beki'ye sunulan çeyiz; “*tüm atlar, hizmetkârlar, ev köleleri, hayvan sürüleri, hazineler ve erzakları*” kapsayarak evlilik kurumunun hem ekonomik hem de toplumsal boyutunu gözler önüne sermektedir.

2.1. Cengiz ile Börte Evlilik Hikâyesinde Çeyizin Çok Yönlülüğü

Cengiz ile Bör-te'nin evlilik hikâyesi, çeyiz uygulamasının farklı boyutlarını aydınlatan önemli örneklerden biridir. Gelinin annesi Çotan Hatun'un, Cengiz'e değil de annesi Ölü Eke için hediye olarak getirdiği kara samur kürkü, çeyizin aile içi aktarımındaki sembolik estetiğe vurgu yapar. Buna ilaveten, Cengiz'in nişanlanma sürecinde kayınpederinin yanında belirli bir süre kalmasının getirdiği ritüel uygulamalar, Moğol evlilik geleneklerinin sıra dışı yapısına işaret eder. Bu örnek, çeyiz uygulamasının sadece maddi değerden ibaret olmadığını, aynı zamanda evlilik öncesi ve sonrası ritüellerin, aileler arası ilişkilerin ve toplumsal hiyerarşilerin şekillenmesinde belirleyici bir role sahip olduğunu ortaya koymaktadır (Temir, 2010, s.37; Kaya, 2018, s.63; Altan Topçı, gelinin annesinin evlenme hediyesi olarak Yesügey Bahadır'a kara samur kürkü verdiğini söyler. Bknz: Topçı/Gülensoy, 2008, s.39; Subaşı, 2021, s.129).

Bu örneklerin ışığında, Moğol tarihindeki çeyiz geleneği, evlilik ritüelleri içerisinde merkezi bir role sahip olup, ailelerin ekonomik güçlerini,

sosyal statülerini ve kültürel değerlerini yansıtan çok katmanlı bir uygulama olarak değerlendirilebilir. Kaynaklarda yer alan örnekler, çeyizin yalnızca maddi unsurların ötesinde, evlilik kurumunun sembolik ve toplumsal işlevlerini de içerdiğini göstermekte; aileler arası bağların, güç ilişkilerinin ve toplumsal hiyerarşilerin nasıl şekillendiğine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bu bağlamda, Moğol evlilik geleneği incelendiğinde, çeyiz uygulamasının esnek yapısı ve kapsamı, tarihsel süreç içerisinde aileler arası ilişkilerin ve toplumsal düzenin inşasında belirleyici bir rol oynadığı sonucuna varılabilir.

3. Ögeday Kağan ve İncili Sandık Örneği

Moğol toplumunda çeyiz geleneği, yalnızca bir evlilik hazırlığı veya kadının yeni yaşamına katkı sağlayacak eşyaların aktarımı anlamına gelmemekte, aynı zamanda sosyal statünün, ekonomik gücün ve siyasal prestijin bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, özellikle hanedan mensuplarının gerçekleştirdiği evliliklerde daha da belirginleşmektedir. Nitekim Ögeday Kağan'ın bir akrabasının kızını evlendirirken gösterdiği ihtişam, çeyizin taşıdığı sembolik ve maddi değeri açıkça gözler önüne sermektedir. Kaynaklarda yer alan bilgiye göre Ögeday, bu evlilik vesilesiyle sekiz kişinin güçlkle taşıyabildiği bir sandık dolusu inci hazırlatmış, ardından bu sandığın kapağını açtırarak içindekileri etrafa dağıtmıştır.

Bu sahne, çeyizin yalnızca gelin için bir sermaye veya ev eşyası değil, aynı zamanda kamusal bir gösteri aracı olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Ögeday'ın davranışı, hem evlilikle sağlanmak istenen ittifakın önemine hem de kağanlık makamının cömertliğini, zenginliğini ve himaye kapasitesini vurgulamaya yöneliktir. İnci gibi değerli bir nesnenin seçilmesi de rastlantısal değildir; bu durum, Moğolların çeyiz geleneğinde estetik, nadirlik ve değerli materyallere verdiği önemin bir yansımasıdır. İnci, hem doğal güzelliği hem de zor elde edilebilirliği sayesinde, çeyizin maddi değerini artırmakta, aynı zamanda sembolik bir anlam da yüklemektedir. Çeyizin etrafa dağıtılması ise, bu zenginliğin sadece gelin ailesine değil, geniş toplumsal çevrelere de pay edildiğini ve dolayısıyla kağanın adaletli, paylaşımcı ve cömert bir lider olarak imaj inşa etmeye çalıştığını ortaya koyar.

Bu tür uygulamalar, Moğol evlilik ritüellerinde çeyizin sadece bir "verilen mal" değil, aynı zamanda siyasi, ekonomik ve sosyal göstergelerle iç içe geçmiş çok katmanlı bir olgu olduğunu düşündürmektedir. Nitekim Cüveyni, Reşidüddin ve modern araştırmacılar bu tür örneklerle çeyizin Moğol toplumsal yapısındaki merkezi konumunu ortaya koymakta ve onun üzerinden Moğol hanlarının siyasi meşruiyetlerini pekiştirme yollarını analiz etmektedirler (Cüveyni, 1999, s.218; Reşidüddin/Kerimi, C.I, 1983, s.501; Reşideddin/Thackston, C.II, 1998, s.344; Subaşı, 2021, s.129). Bu nedenle, çeyiz yalnızca bir kadının evliliğe hazırlanması anlamında değil, aynı zamanda Moğol elitlerinin güç gösterisinin bir aracı olarak da değerlendirilmelidir.

4. Çeyiz Getirme Uygulamasının İlhanlı Örneği

Çeyiz getirme geleneğinin en güzel örneklerinden birisine İlhanlı döneminde rastlamak mümkündür. Bu örnekte, İlhanlı Hanı Hülâgü'nün oğlu Mengü Timur ile evlenen Abiş Hatun'un, Han'ın yarlığı üzerine gelenek gereği yanında getirdiği çeyize ilaveten, “*Şiraz'daki Firuzi ve Nevruzi bahçelerinin ve Han-ı Meliki çarşılarının 1/4'ü ile emlak ve büyük arazi gelirlerinin 1/6'sından her yıl yetmiş bin dinar*” eklenmesi şartı öne çıkar. Bu uygulama, çeyizin sadece bir mal devri aracı olmanın ötesinde, aileler arası ekonomik transfer ve sembolik güç ilişkilerini pekiştiren çok katmanlı bir kurum olduğunu göstermektedir (Vassaf, 1346, s.113; Merçil, 1991, s.111; Üçok, 2011, s.162, s.164; Uydu Yücel, 2019, s.175; Subaşı, 2021, s.129).

İlhanlı devri çeyiz uygulaması ile ilgili bir diğer ilgi çekici örnek ise Bizans İmparatoru'nun kızı ile İlhanlı hükümdarı Abaka Han arasında yapılan evlilik merasimidir. Maria Hatun, Hülâgü Han ile evlendirilmek üzere İstanbul'dan gönderilmiş ancak Tebrize vardığında Hülâgü Han vefat ettiği için Abaka Han ile evlendirilmiştir. Maria Hatun Prinkips Theodose ve çeyizini korumakla görevli özel muhafız birliği eşliğinde yola çıkmıştır. Hatunun çeyizinde “*değerli vazoların yanı sıra, ipekten yapılmış, taşınabilir bir kilise ve direkleri sazdan kamışlarla inşa edilmiş, üzeri altın süslemelerle bezelmiş çadır*” yer almaktaydı. Söz konusu çeyiz, hem maddi hem de sembolik anlamda prensesin ve ailesinin ekonomik gücünü ve kültürel zenginliğini yansıtmaktadır (Abül-Farac, II, 1999, s.585; Subaşı, 2021, s.254-255).

Bu örnek, İlhanlı döneminde çeyiz uygulamasının sadece ekonomik bir mal devri değil, aynı zamanda hanedanlar arası stratejik ittifakların ve kültürel etkileşimlerin de bir göstergesi olarak kullanıldığını ortaya koymaktadır. Maria Hatunu'nun gönderildiği bu kapsamlı paket, prensesin evliliğiyle beraber İlhanlı sarayında yeni ilişkiler ve güç dengeleri yaratmaya yönelik bir uygulamanın parçası olarak değerlendirilmelidir.

5. Sonuç ve Öneriler

5.1.Sonuç

Moğol toplumu, göçebe yaşam tarzının getirdiği sosyo-ekonomik ve kültürel dinamiklerle şekillenen, güçlü bir evlilik kurumuna sahip olmuştur. Bu çerçevede çeyiz uygulaması sadece bir evlilik geleneği olmanın ötesine geçmiş ve aileler arası sosyal statü, ekonomik güç ve politik ittifakları yansıtan çok yönlü bir kurum haline gelmiştir. Moğol çeyiz geleneği, kızın ailesinin ekonomik gücüne ve sosyal konumuna bağlı olarak değişkenlik göstermiş; bazen mülk, hayvan sürüleri, köleler ve hizmetkârlar ile bazen de büyük mali varlıklarla desteklenmiştir. Çeyizin bu çok katmanlı yapısı, Moğol evlilik ritüellerinin sadece bireysel aileleri değil, tüm toplumun ekonomik ve siyasi yapısını şekillendirdiğini göstermektedir.

Özellikle Cengiz Han döneminde, çeyiz yalnızca bir geleneği sürdürmekten ibaret olmayıp, hanedanlar arası stratejik evliliklerin temel unsurlarından biri olarak değerlendirilmiştir. Cengiz Han'ın hatunlarından birini generaline hediye etme örneği çeyizin sosyal ve askeri ilişkilerde de bir araç olarak kullanıldığını göstermektedir. Ögeday Kağan'ın çeyiz olarak verilen incili sandık örneği veya İlhanlı Hanı Mengü Timur'un evliliğinde çeyize eklenen büyük mülkler ve gelirler, çeyizin bir güç ve prestij göstergesi haline geldiğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, bazı kaynaklarda çeyiz uygulamasına ilişkin farklı yaklaşımlar da gözlemlenmiştir. Keşiş Simon'un aktardığı bilgiler, çeyizin evlilik sonrasında ve doğum gerçekleşikten sonra teslim edilmesi gibi farklı geleneklerin de var olduğunu ortaya koymaktadır.

Çeyiz geleneğinin Moğol toplumu için yalnızca ekonomik bir gereklilik değil, aynı zamanda kadının toplumsal statüsünü belirleyen bir unsur olduğu anlaşılmaktadır. Çeyiz ile birlikte getirilen hizmetkârlar ve odalıklar, evlilik sonrası kadının kocasına ve yeni ailesine olan katkısını da şekillendirmiştir.

Kadının çeyizi içinde yer alan mallar, onun ev içindeki konumunu ve gücünü belirlerken, aynı zamanda Moğol aristokrasisi için bir güç müzakeresi aracı olarak da kullanılmıştır.

5.2.Öneriler

Karşılaştırmalı Çalışmaların Artırılması: Moğolların çeyiz uygulaması ile diğer göçebe veya yerleşik toplumların benzer uygulamaları arasında karşılaştırmalı çalışmalar yapılmalıdır. Türk, Çin ve İran kültürlerinde benzer veya farklı uygulamaların incelenmesi, Moğol çeyiz geleneğinin daha geniş bir bağlamda değerlendirilmesine olanak sağlayacaktır.

Arşiv ve Kaynak Taramalarının Derinleştirilmesi: Moğol çeyiz geleneğine dair daha fazla veriye ulaşmak için *Reşidüddin Fazlullah*, *Cüveyni* ve *Marco Polo* gibi tarihçilerin eserleri detaylı analiz edilmeli ve farklı bakış açıları ile incelenmelidir. Özellikle Çin kaynaklarının Moğol evlilik geleneklerine dair sunduğu bilgiler daha fazla araştırılmalıdır.

Kadının Toplumsal Konumu Üzerine Derinlemesine İnceleme: Moğol çeyiz geleneğinin, kadının evlilik içindeki statüsüne etkisi detaylı şekilde analiz edilmelidir. Kadınların evlilik sonrası ekonomik ve sosyal rollerinin belirlenmesinde çeyizin oynadığı rolü ele alan çalışmalar, kadın tarihi açısından önemli bir boşluğu doldurabilir.

Çeyizin Politik ve Askeri Bağlamda Değerlendirilmesi: Çeyiz uygulamasının sadece evlilik bağlamında değil, hanedanlar arası ittifakları güçlendiren ve askeri-stratejik evliliklerde kullanılan bir araç olduğu unutulmamalıdır. Çeyizin siyasi tarih içindeki konumunu değerlendiren çalışmalar, Moğol İmparatorluğu'nun genişleme sürecinde çeyiz uygulamalarının etkisini analiz edebilir.

Antropolojik ve Sosyolojik Çalışmaların Teşvik Edilmesi: Çeyiz geleneğinin sosyolojik ve antropolojik bağlamda ele alınması, göçebe toplumların evlilik anlayışı ile toplumsal yapılarını anlamada kritik bir rol oynayabilir. Moğol kültürü çerçevesinde evlilik ve çeyiz geleneği üzerine derinlemesine saha çalışmaları yapılmalıdır.

Sonuç olarak, Moğolların çeyiz uygulaması, evlilik bağlamının ötesinde, toplumsal ve siyasal işleyişin ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirilmelidir.

Çeyizin içerdiği unsurlar, hanedanlar arası ilişkileri şekillendiren, toplumsal statüyü belirleyen ve ekonomik dengeyi sağlayan önemli bir mekanizma olarak öne çıkmaktadır. Gelecekte yapılacak çalışmalar, çeyizin Moğol toplumundaki işlevlerini daha ayrıntılı şekilde ele almalı ve bu geleneğin tarihsel süreç içindeki dönüşümünü çok boyutlu bir perspektifle değerlendirmelidir.

6. Kaynakça

- Abû'l-Farac, G. (1999). *Abû'l-Farac* (E. A. Wallis Budge, Türkçeye çev. Ö. R. Doğrul). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Beyânî, Ş. (2015). Moğol Dönemi İran'ında Kadın. (Çev. Mustafa Uyar). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Cengiznâme (2009). (Haza Kısas-i Çingiz Hân). (Haz. Bekir Şişman, Samsun: Etüt Yayınları).
- Cüveynî, A.A.M. (1999). *Tarih-i Cihan Güşa* (Çev. M. Öztürk). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Dalkesen, N. (2011). İlhanlı Hanedanlığı'nda siyaset ve kadın. (Ed. A. Çetin) Ortaçağda kadın (ss. 532-568). Ankara: Lotus Yayınları.
- Ekinci, A. & Gördeğir, B. (2024). Kural Koymadan İktidar Uygulayan Bir İlhanlı Hatunu: Kutuy. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 12(41), 297-308. <https://doi.org/10.33692/Avrasyad.1522325>.
- Gördeğir, E. (2019). “İlhanlı Hükümdarlarının Leviratus Geleneğine Uygun Evlilikleri” *Journal of History School* 12(43): 1324-1340. <http://dx.doi.org/10.29228/Joh24773>
- Gördeğir, E. (2020). “Aruklu Hanedanında Aynı İsimde İki Farklı Kadın: Dünya”. *Tarihte Kadın, Toplumsal Hayat, Siyaset, Hukuk, Mitoloji*, Ed. Mehtap Nasıroğlu Aydın. İstanbul: Paradigma Akademi.
- Gördeğir, E. (2025). İlhanlı Tarihinin Etkin Figürleri: Bûlûgân Hatunlar. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 13/43, 27-43. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.1579744>
- Gülensoy, T. & Küçükler, P. (2015). *Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü*. Bilgi Kültür Sanat.
- Kâşânî, Ebûl-Kâsım Cemâlüddin Abdullah b. Ali b. Muhammed el-Kâşânî. (1969). *Târih-i Olcaytu*, (neşr. Mahin Hambly). Tahran: Beynelmîlel-i Heftomin Numayişgah.
- Kaya, M. L. (2018). *Moğolların Gizli Tarihçesi*. Kronik Yayınları.

- Merçil, E. (1991). *Fars Atabegleri Salgurlular*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Örs, D. (1992). *Tarih-i Olcaytu* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Özgüdenli, (2000). “İncü”, Türkiye. Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 22, İstanbul: TDV Yayınları.
- Özgüdenli, O. G. (2000). *Gazan Han ve reformları (694/1295-703/1304)* (Doktora tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Polo, M. (2003). *Dünyanın hikâye edilişi. Harikalar kitabı I* (Çev. I. Ergüden). İthaki Yayınları.
- Polo, M. (2015). *Marco Polo'nun gezi notları* (Çev. Ö. C. Güngören). Yol Yayınları.
- Reşideddi/ Thackston. (1998). *Câmi'i't Tevârin* (Çev. C. II, W. M. Thackston). Harvard Üniversitesi.
- Reşîdüddin/ Kerimi. (1362/1983). *Câmi'ü't-Tevârih*, C.1-11, (yay, haz. Behmen Kerimi), Tahran: İntişarat-ı İkbâl.
- Reşîdüddin/Aka. (2013). *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısımı)*. (Çev. İ. Aka, M. Ersan, & A. H. Khelejani). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Simon de Saint Quentin. (2006). *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*. (Çev. E. Özbayoğlu). Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı.
- Subaşı, Ö. (2021). *Moğollarda Kadın, Evlilik ve Dış Siyaset*. Selenge Yayınları.
- Subaşı, Ö. (2021). *Moğollarda Kadın, Evlilik ve Dış Siyaset*. Selenge Yayınları.
- Subaşı, Ö. (2022). Siyasî evlilikler bağlamında Moğol dış politikası ve kadın. *Anasay*, 21, 3-49. <https://doi.org/10.33404/anasay.1146734>
- Temir, A. (2010). *Moğolların gizli tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Tiesenhausen, W. D. (1941). *Altınordu Devleti tarihine ait metinler* (İ. H. İzmirli, Çev.). İstanbul: Maarif Matbaası.
- Topçi, A. (2008). *Moğol Tarihi* (Çev. T. Gülensoy). Kültür Ajans.
- Uluşık, R. (2025). “İlhanlıların Dağılma Sürecinde İncûlu Hanedanı: Denge ve Meşruiyet Arayışı”. *Ahbar*, 3/32-43. <https://doi.org/10.62425/ahbar.1652381>.
- Uydu Yücel, M. (2019). *Bozkırın Asenaları: Türk Tarihinde Kadın Liderler*. İstanbul: Çoban Yayınları.
- Üçok, B. (2011). *İslâm Devletlerinde Türk Nâibeler ve Kadın Hükümdarlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Üçok, B. (2011). *İslâm Devletlerinde Türk Nâibeler ve Kadın Hükümdarlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Vassâf. (1346). *Tahrîr-i târîh-i Vassâf* (Abdulmuhammed Âyetî, Ed.). Tahran
- Vladimirtsov, B. Y. (1995). *Moğolların içtimâî teşkilatı: Moğol göçebe feodalizmi* (A. İnan, Çev). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

BÖLÜM 3

MOĞOL-MEMLÛK DİPLOMASİSİNDE İLHANLILAR DÖNEMİ: GENEL BİR PERSPEKTİF

NECMETTİN CANGİR* MUAMMER TAKA**

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.16410404>

1. Giriş

13. yüzyılda Yakın Doğu’da ortaya çıkan Moğol İlhanlılar ve Memlûk Sultanlığı, İslam dünyasının kaderini belirleyen iki büyük güç olarak karşı karşıya gelmiştir. Bu iki devletin siyasi, askerî ve diplomatik ilişkileri, yalnızca kendi coğrafyalarıyla sınırlı kalmamış; aynı zamanda Hristiyan Avrupa, Bizans, Haçlılar, Ermeni Krallığı ve Altın Orda gibi farklı aktörlerle olan münasebetleri de şekillendirmiştir. Moğolların 1258’de Bağdat’ı ele geçirerek Abbâsî Hilafetine son vermesi, İslam dünyasında büyük bir sarsıntı yaratmış ve özellikle Memlûkler nezdinde İlhanlılara karşı bir dinî ve siyasî tepkinin doğmasına neden olmuştur. Bu noktadan itibaren İlhanlılar ve Memlûkler arasında uzun sürecek ve zaman zaman sıcak çatışmalara, zaman zaman diplomatik diyaloglara evrilecek bir rekabet başlamıştır (Sağlam, 2018, 83-158).

Moğol diplomasisinin tehdit, itaate davet ve gözdağına dayanan geleneksel yöntemleri ile Memlûklerin dini meşruiyet temelli ve savunma odaklı diplomatik anlayışı, bu mücadeleyi hem ideolojik hem de stratejik bir düzleme taşımıştır. Diplomatik yazışmalar, elçi trafiği, hediye alışverişleri, mektuplarda kullanılan üslup ve verilen sembolik mesajlar; tarafların niyetlerini, güç algılarını ve stratejik hedeflerini yansıtan unsurlar olarak dikkat çeker. Ayn Câlût Savaşı (1260), Vâdî Hazindâr Seferi (1299) ve Şakhab Savaşı (1303) gibi kritik askerî karşılaşmaların yanı sıra, Gazan Han’ın İslâm’a geçişi,

* Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: seviyelii@hotmail.com

** Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: hun_kar@hotmail.com

Abâkâ'nın Hristiyan Batı ile ittifak arayışları ve Sultan Baybars'ın Altın Orda ile geliştirdiği ilişkiler, bu dönemin diplomatik dinamiklerine damga vuran gelişmelerdir(Sağlam, 2018, 83-158).

Bu çalışma, 1256 yılındaki Hülâgû seferinden başlayarak 1335 yılında Ebû Saîd'in ölümüne kadar süren İlhanlı-Memlûk¹¹ diplomatik ilişkilerini tarihsel bağlamı içinde değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın temel amacı, bu iki devlet arasında yaşanan diplomatik temasları yalnızca askeri karşılaşmaların bir uzantısı olarak değil; aynı zamanda siyasi meşruiyet, dini rekabet, kültürel etkileşim ve diplomatik sembolizm bağlamında ele alarak çok yönlü bir perspektif sunmaktır.

2.Kuruluştan Gazan Han'a Kadar Tarafların Diplomatik Münasebetleri

İlhanlıların Ortadoğu'daki siyasî ve askerî varlığı, bilhassa Hülâgû Han'ın (654–663/1256–1265) İran'a girişiyle ivme kazanmıştır. Hülâgû, 1256 yılında uzun süredir ele geçirilemeyen Alamut Kalesi'ni fethederek (Aksarâyî, 2000, s. 37-38), siyasi ve psikolojik bir üstünlük sağlamayı amaçlamış; ardından 1258'de Bağdat'ı işgal ederek Abbâsî hilafetine son vermiştir. Bu iki önemli başarının ardında yatan stratejik hedef, yalnızca askerî değil, aynı zamanda sembolik düzeydedir. Çünkü Abbâsî halifesinin bertaraf edilmeden İslâm dünyasında tam anlamıyla bir Moğol otoritesi kurmak mümkün görünmemekteydi (Sağlam, 2018, s.86)

Hülâgû, ilerleyişi sırasında korku ve yıldırma stratejilerini de etkin bir şekilde kullanmıştır. Elçileri vasıtasıyla bölge idarecilerine gönderdiği tehditkâr mesajlar, Moğol diplomasisinin klasik tarzının bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. Bu doğrultuda Halep, kısa sürede ele geçirilmiş (8 Ocak 1260), ardından Ermeni Kilikya Krallığı ve bölgedeki Haçlı güçleriyle ittifaklar kurulmuştur. Hülâgû'nun Hristiyan unsurlara yönelik “koruyucu” politikası, Müslüman düşmanlığa karşı bir müttefik arayışı olmanın yanı sıra, dini bir sempatiyle de şekillenmiştir. Nitekim bazı kaynaklar, Hülâgû'nun Haçlılara Müslümanların yıktığı kiliseleri yeniden inşa etme vaadinde bulunduğunu ve

¹¹ Bu konuda yapılan akademik çalışmalar için ayrıca bkz. (Gördeğir, 2019a, s.33-51; Sağlam, 2018; Gördeğir, 2019b, s.215-225; Gördeğir, 2020, s. 61-65)

Papa IV. Urban ile mektuplaşarak Hristiyanlıkla ortak hareket etme arzusu taşıdığını belirtmektedir (Adil Helal, 1997, s. 108, 281).

Hülâgû'nun Suriye'ye inmesiyle birlikte, Moğol diplomasisinin etkili araçlarından biri olarak tehdit içeren mektuplar devreye girmiştir. Mısır'da Memlûk Devleti'nin başında bulunan Sultan Seyfeddin Kutuz'a gönderilen mektupta, Moğollar kendilerini Tanrı'nın öfkesinden yaratılmış "ilâhî ceza ordusu" olarak tanımlamış ve Müslüman yöneticilerin bu Tanrısal iradeye karşı gelmemesi gerektiğini bildirmiştir. "Biz Allah'ın ordusuyuz" ifadesiyle başlayan bu metin, yalnızca diplomatik bir çağrı değil, aynı zamanda ideolojik bir dayatmanın örneğidir. Reşîdüddin'in naklettiğine göre, İlhanlı elçisi, Kutuz'a şöyle seslenmiştir: "Yüce Tanrı, Cengiz Han ve uruğunu güçlendirip, yeryüzündeki ülkelerin idaresini bize bağışladı. Kim ki, bize itaat etmekten ve tâbi olmaktan yüz çevirir ise, karısı, çocukları ve kendisi yok olur" (Sağlam, 2018, s. 85-86).

Bu mektup, 21 Ocak 1260 tarihinde, Kahire'de tahta yeni geçmiş olan Kutuz'a sunulmuştur. Elçiler, geleneksel Moğol üslubuna uygun biçimde, korkutma ve gözdağı içeren ifadelerle bezenmiş bir diplomatik metinle gelmişlerdir. Ancak Kutuz ve emirleri, bu mesajı istişare ettikten sonra Hülâgû'nun teklif ettiği iki seçenektan –itaat ya da savaş– ikincisini tercih etmişlerdir. Hatta Sultan Kutuz, Moğol elçilerinin başlarını vurdurarak kale kapılarına astırmış ve böylelikle ilk İlhanlı diplomatik hamlesine sert ve sembolik bir karşılık vermiştir (İbn İyas, 1975, c. I, s. 305).

Moğolların bu süreçteki en büyük stratejik zafiyeti ise, Hülâgû'nun bölgeyi terk etmek zorunda kalmasıyla ortaya çıkmıştır. Mengü Han'ın vefatı üzerine yapılacak hanlık seçiminde etkin olmak isteyen Hülâgû, ordusunun büyük kısmını da beraberinde götürmüş, sadece Ketboğa komutasında küçük bir birlik bırakmıştır. Kutuz'un savaşa karar vermesinde, Musul'a kadar Hülâgû'nun meclisine katılan bir Memlûk ajanı olan Sârim Özbek'in verdiği istihbaratın da etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu gelişmelerin sonucunda, 3 Eylül 1260 tarihinde Ayn Câlût Savaşı meydana gelmiş ve İlhanlı ordusu ilk kez mağlubiyete uğramıştır. Hülâgû'nun yokluğunda kazanılan bu zafer, askeri olduğu kadar psikolojik ve ideolojik yönleriyle de dönemin kırılma anlarından biri olmuştur. Kutuz'un ardından tahta çıkan Sultan Baybars, bu zaferin getirdiği meşruiyet zemini üzerinde, İlhanlıları diplomatik anlamda

yalnızlaştıracak hamlelerde bulunmuştur. Baybars'ın bu süreçteki en önemli hamlesi, Altın Orda Hanı Berke ile ittifaka yönelmesi olmuştur. Hülâgû'nun Altın Orda'nın nüfuz alanına yönelik müdahaleleri, Berke'yi huzursuz etmiş ve 1261–1262 yıllarında Baybars ile Berke arasında karşılıklı mektuplar ve hediyeler aracılığıyla resmî bir diplomatik ilişki tesis edilmiştir. Bu ittifak, yalnızca Moğol iç dengelerine karşı bir stratejik iş birliği değil, aynı zamanda dinî meşruiyete dayanan bir cihad söyleminin Batı Asya'daki yansımasıdır (Sağlam, 2018, s.87-88).

İlhanlılar bu ittifak karşısında, özellikle Gazan Han döneminde, yeni bir diplomatik yönelim geliştirmeye çalışmışlardır. Gazan Han'ın İslâm'a geçmesi, hem halkın desteğini kazanma hem de Memlûkların cihad retoriğini etkisiz kılma çabasının bir parçasıydı. Bununla birlikte, Gazan Han, Papa VIII. Boniface'ye mektuplar ve elçiler göndermeyi de sürdürmüş; Memlûkları ahlaksızlıkla suçlayarak Bilâdü's-Şâm bölgesine düzenleyeceği seferler için dinî gerekçeler üretmiştir. Hatta bu hedef doğrultusunda fetva dahi alarak seferlerine dinî bir meşruiyet kazandırmaya çalışmıştır (Spuler, 2011, s. 76).

Hülâgû Han'ın ardından İlhanlı tahtına oturan Abâkâ (663–680/1265–1282) döneminde de İlhanlılar ile Memlûklar arasındaki diplomatik ilişkiler düşmanlık temelli seyretmiştir. Annesi ve eşi Hristiyan olan Abâkâ, Moğol-Haçlı iş birliğini sürdürerek Suriye'de Müslümanlara karşı saldırılar düzenlemiş, bu süreçte Papa ve Avrupa devletleriyle diplomatik temaslarını askeri ittifaklar zemininde kurmuştur (Abdülmenam, 2001, s. 24).

Sultan Baybars ise İlhanlı tehdidine karşı aktif bir savunma stratejisi geliştirmiştir. İlhanlı ordusunun Bîre (Birecik) kuşatması üzerine bölgeye asker sevk etmiş, Haçlı işgalindeki Kaysariyya, Yafa, Hayfa, Aslis ve Arsuf gibi önemli merkezleri 664/1265 yılı içinde fethederek Haçlı varlığını zayıflatmıştır (Aktan, 1999, s. 418). Bu süreçte Baybars, Suriye ve Çukurova bölgelerindeki Haçlı işgalini sonlandırma ve bu bölgelerdeki Türkleşmeyi sağlama politikası gütmüştür (Kanat, 1999, s. 423-434).

Abâkâ'nın Sultan Baybars'a gönderdiği ilk diplomatik heyet, Çukurova seferi esnasında 664/1265 yılında Suriye'de Baybars ile görüşmüş, hediye sunarak barış talebinde bulunmuştur. Ancak bu teklif, yazılı bir belgeye dayanmaması ve içerdiği üstü kapalı tehdit nedeniyle Baybars tarafından

reddedilmiştir (Kanat, 2001, s.39). Baybars'ın Haçlılarla yaptığı antlaşmalar ise bu dönemde dikkat çekicidir. 1266 yazında Safed ve Remle'yi fetheden Baybars, 1267'de Haçlılarla on yıllık bir barış antlaşması imzalamış Antakya'nın fethini takip eden süreçte 1268'de Çukurova Ermeni Krallığı ile de antlaşma yapmıştır İlhanlıların vasaleti olan Ermeniler, bu dönemde aktif bir siyasi figür olarak ortaya çıkmış, Memlûk-İlhanlı mücadelesinde Moğolların safında yer almışlardır. Ermeni Kralı Hetum'un oğlu Leon'un Memlûklar tarafından esir alınması, bu siyasi gerilimi daha da artırmıştır. Baybars, Leon'un serbest bırakılması karşılığında, Halep'in işgali sırasında esir edilen ve Ermenilere teslim edilen Sungur el-Aşkar'ın geri verilmesini şart koşturmuştur. Nihayetinde Ermeni Kralı, oğlunun serbest bırakılması için bu şartı kabul etmek zorunda kalmıştır. Aynı dönemde Akka ve Hayfa'daki Haçlılarla da on yıllık barış yapılmıştır (Sağlam, 2018, s. 88-90).

1268 sonbaharında Kahire'de birçok elçiye kabul eden Baybars, burada Bizans elçisini de görmüş; elçi, Abâkâ ile barış yapılması yönünde arabuluculuk görevini üstlenmiştir. Ancak sonuçsuz kalan bu girişimin ardından Baybars, Dımaşk'ta Ermeni temsilcilerle birlikte gelen İlhanlı elçilerini huzuruna kabul etmiştir. Abâkâ'nın mektubunu taşıyan elçiler, 27 Aralık 1268 tarihli mektubu Sultan'a sunmuşlardır. Mektup geleneksel Moğol diplomasi dilini taşıyor; Abâkâ, Baybars'tan diğer krallar gibi kendisine tâbi olmasını, aksi takdirde sonuçlarına katlanacağını bildiriyordu. Ayrıca Kutuz'un öldürdüğü İlhanlı elçilerine gönderme yapılarak, geleneksel yasa (yasak) gereği cezai yaptırımlar uygulanacağı tehdit olarak sunulmuştur (Şeşen, 2013, s. 92,93; Sağlam, 2018, 90).

Baybars, bu tehdide cevaben kaleme aldığı mektubunda, İlhanlılarla ittifak kurmanın mümkün olmadığını, çünkü en büyük yasa olan şeriatı kendilerinin uyguladığını ifade etmiştir. Baybars, “Ketboğa Noyan’a ne oldu?” diyerek Moğolların geçmişteki mağlubiyetlerini hatırlatmış, elçilerin sağ salim gönderilmesiyle de İlhanlılara bir lütufta bulunduğunu belirtmiştir. İlhanlı elçisinin Baybars’a sarf ettiği “Sen Sivas’ta satılmış bir memlûksün...” gibi aşağılayıcı sözlerine karşılık Baybars, Abâkâ'nın elinde tuttuğu bölgeleri terk edeceğini ve hâkimiyetinin er ya da geç sona ereceğini ifade etmiştir (Kanat, 2001, s.50-51). Bu atışma, İlhanlı-Memlûk ilişkilerinin barışa değil, ideolojik ve psikolojik savaş düzleminde ilerlediğini ortaya koymaktadır.

Abâkâ'nın barış çağrısı içeren mektuplarının temelinde, aslında Baybars'ı kendisine tâbi kılma arzusu yer almaktaydı. Bu anlamda barış teklifleri, tehdit unsuru taşımaktaydı. İlhanlı elçilerine Kutuz'un gösterdiği şiddetli tepkinin aksine, Baybars'ın serinkanlılığı ise Memlûk Devleti'nin artık siyasi olarak istikrara kavuştuğunu ve diplomatik süreçleri daha sağduyulu yürütebildiğini göstermektedir. Abâkâ, Batı'da Papalık ve Avrupa devletleriyle ittifak arayışlarını sürdürürken, doğuda ise Altın Orda ve Çağatay Hanlıklarıyla mücadeleye devam etmekteydi. Bu durum, İlhanlıların dış politikasında çok cepheli bir gerilim ortamını işaret etmektedir (Sağlam, 2018, s.91-92).

Bu bağlamda Abâkâ ile Baybars arasında yeni bir diplomatik diyalog zemini aranmaya başlanmış; Bizans, Ermeni Krallığı ve İlhanlı Anadolu yöneticilerinin arabulucu girişimleri görülmüştür. Baybars ise Haçlılarla yapılan antlaşmalara 1271 ve 1272 yıllarında yeni halkalar eklemiş; Antartus, Merkab ve Trablus gibi önemli merkezlerle on yıllık barış sağlamıştır (Aktan 1999, s.421).

Bu diplomatik iklim içerisinde, Anadolu'dan gelen elçiler –Samğâr ve Pervane'nin arabuluculuğunda– Baybars'a barış önerileri sunmuş, karşılığında Sultan da kendi elçilerini Abâkâ'ya göndermiştir. Bu temaslar sonucunda hediyeler ve mektuplar karşılıklı olarak iletilmiş, ancak Abâkâ gelen hediyeleri küçümseyerek oturumu terk etmiş; daha sonra ise diplomatik nezaket gereği elçileri kabul etmiştir (Yaltkaya, 2000, s.5-6; Özbek, 1999, s.47; Sağlam, 2018, s. 91-93).

İbn Şeddâd ve Yûnînî, bu diplomatik heyetin detaylarını aktarırken, ok gibi sembolik hediyelere dikkat çeker. Bu hediyeler, Türk diplomatik geleneğinde tâbilik anlamı taşıyabileceğinden, bazı araştırmacılar bu hediyelerin Anadolu'nun Memlûklara yöneldiğini gösterdiğini ifade etmişlerdir (İbn Şeddâd, 1983, s. 34-35; Yûnînî, 1954, s. 451; Yaltkaya, 2000, s. 7). Diğer yandan İbn Abdüzzâhir, Nüveyrî ve Makrîzî, İlhanlı elçilerinin Dımaşk'ta Sultan Baybars tarafından kabul edildiğini ve burada barış tekliflerinin sunulduğunu belirtir (Nüveyrî, 2004, c. XXX, s. 126; Makrîzî, 1997, s. 81.). Bazı kaynaklar, İlhanlı ve Memlûk elçilerinin aynı gün Dımaşk'ta bulunduğunu ve karşılıklı nevbetlerle resmiyet kazandırıldığını kaydeder (Sağlam, 2018, s. 94).

Elçiler Suriye'deyken İlhanlı ordularının Fırat hattındaki Bire ve Rahbe'ye saldırıları, barış taleplerinin samimiyetini sorgulatmıştır. Bu saldırılar, İlhanlı diplomasisinin çelişkili yönünü ortaya koymuştur. Nihayetinde bu elçilik girişimi de sonuçsuz kalmış; ok gibi sembollerin "tâbiyet" çağrışımı yapması ise Anadolu siyaseti açısından önemli bir detay olarak öne çıkmıştır. Sultan Baybars, Çukurova'ya düzenlediği seferlerle İlhanlı-Ermeni ittifakına ciddi darbeler indirmiştir. Özellikle Sis/Kozan merkezli saldırılarla Ermeni varlığı zayıflatılmış; Memlûk nüfuzu Mısır-Anadolu güzergâhında yeniden tesis edilmiştir (Sağlam, 2018, s. 95-96).

Baybars'ın Anadolu'ya yönelmesi ise siyasi bir davetle başlamış, 1277'de Elbistan Ovası'nda İlhanlı ordusuyla karşılaşarak zafer kazanmıştır. Kayseri'ye kadar ilerleyen Baybars, burada Selçuklu tahtına oturmuş, vilayetlere fermanlar göndererek siyasi hâkimiyetini duyurmuştur. Ancak beklentilerinin aksine Selçuklu devlet adamlarının desteğini görememiş ve olası İlhanlı saldırısına karşı bölgeden çekilmiştir. Bu gelişmeler üzerine öfkelenen Abâkâ, Baybars'a bir elçi göndererek savaş tehdidinde bulunmuştur: "Eğer bizimle savaşmak istiyorsan erkek gibi meydana çık. Öfkemizin ateşi Suriye'ye ulaştığında yaş ve kuru ne varsa yanacaktır..." (Kanat, 1999, s. 44-45). Ancak Baybars, bu tehdit gerçekleşmeden kısa bir süre önce, 1 Temmuz 1277 tarihinde vefat etmiştir. Sultan Baybars dönemi, İlhanlı-Memlûk ilişkilerinde hem askeri çatışmaların hem de yoğun diplomatik müzakerelerin yaşandığı bir dönem olarak kayıtlara geçmiştir. Bu dönem, doğrudan savaştan ziyade "soğuk savaş" olarak tanımlanabilecek diplomatik mücadelelerin öne çıktığı bir evredir (Sağlam, 2018, s. 95-97).

Sultan Kalavun döneminde İlhanlı-Memlûk mücadelesi askeri cephede bir süreliğine durulmuş gibi görünse de, diplomatik alanda yoğunluk kazanmıştır. Özellikle Argûn Han'ın Batı Hristiyan dünyasıyla geliştirdiği diplomatik temaslar bu döneme damgasını vurmuştur. Argûn'un Papalık nezdinde yürüttüğü girişimler, doğrudan Memlûk karşıtı bir cephe oluşturma çabasına işaret etmekteydi. Ne var ki, bu diplomatik çabaların neticesinde somut bir askeri müdahale gerçekleşmemiştir. Argûn'un 690/1291 yılında ölümüyle birlikte bu teşebbüsler kesintiye uğramış, İlhanlı tahtına geçen kardeşi Geyhâtû devrinde ise diplomasi neredeyse tamamen durma noktasına gelmiştir. Geyhâtû'nun şahsi zaafı, içki ve sefahate olan düşkünlüğü, devlet

işlerinden uzak durması bu durumu açıklayan başlıca faktörlerdendir (Sağlam, 2018, s. 97-106).

Bu süreçte Memlûkler ise Suriye sahilinde yürüttükleri başarılı harekâtlarla sadece Haçlı varlığını sona erdirmekle kalmamış, aynı zamanda İlhanlıları da bölgeden tecrit etmeye devam etmişlerdir. Kalavun'un ölümünden kısa bir süre önce, Haçlıların elinde kalan son kale olan Akka'nın da 690/1291 yılında fethi, bu başarının sembolü olmuştur (Reşîdüddin, 2013, s. 170-173). Kalavun'un ölümünden sonra tahta çıkan el-Melikü'n-Nâsır Muhammed döneminde İlhanlılara karşı izlenen siyasi ve diplomatik hattın önemli ölçüde devam ettirildiği görülür. Ancak asıl dönüm noktası İlhanlı tahtına Gazan Han'ın (694-703/1295-1304) geçişiyle yaşanmıştır. Gazan Han, iktidara geldikten kısa bir süre sonra İslamiyet'i kabul etmiş ve "Gıyâsüddîn el-Gazân Mahmud" ismini alarak Müslüman kimliğiyle meşruiyet arayışına girmiştir (Benâketî, 1996, s. 448) Bu gelişme, İlhanlıların geçmişteki Hristiyan Batı ile ittifak kurma arayışlarını büyük ölçüde sona erdirirken, diplomatik ilişkilerin yönünü yeniden Memlûklerle doğrudan temas kurma çabasına yönlendirmiştir. Ancak Gazan Han'ın Müslüman oluşu, iki taraf arasında derhal bir uzlaşma sağlamamıştır. Aksine, Gazan Han İslamiyet'e geçişini propaganda aracı hâline getirerek Memlûklere karşı cihad çağrısında bulunmuş; bu da iki Müslüman devlet arasında siyasi rekabetin dinî bir kisveyle sürmesine neden olmuştur

Gazan Han, Memlûk toprakları üzerindeki hak iddialarını hem siyasi hem de dinî meşruiyet iddiası ile temellendirmiştir. Memlûkların İslâm'a aykırı uygulamaları öne sürülerek, onların gayrimeşru olduğu propagandası yapılmıştır. İlhanlı uleması tarafından verilen fetvalar ile Gazan Han'ın Memlûklere karşı savaşta "meşru halife" olduğu ilan edilmiştir. Buna karşılık Memlûklar da kendi din adamları vasıtasıyla Gazan Han'a karşı birçok fetva yayınlamış, özellikle Hanbelî fakihî İbn Teymiyye'nin Gazan ve İlhanlılar hakkında "kafir" hükmü vermesi, kamuoyunda İlhanlıların meşruiyetini iyice zedelemiştir. Gazan Han'ın dış politikada da seleflerinin diplomatik hatlarını tamamen terk etmediği anlaşılmaktadır. Hristiyan Batı ile olan diplomatik temaslar tümüyle sonlandırılmamış; ancak bu temaslar artık seküler değil, dinî meşruiyet çerçevesinde yürütülmüştür. Örneğin, Papalık ve bazı Avrupa krallıklarına mektuplar gönderilmiş, ancak bu seferki yazışmalar Hristiyanlar nezdinde eski etkisini kaybetmiştir. Bu süreçte diplomatik yazışmaların niteliği

de değişmiştir. Gazan Han'ın Memlûklere gönderdiği mektuplarda önceki dönemlere kıyasla daha dikkatli bir üslup göze çarpar. Açık tehdit dili geri planda kalmış, dinî ortaklık vurgusu ön plana çıkmıştır. Ancak bu söylemle paralel bir şekilde İlhanlılar askeri hazırlıklarını sürdürmüş, 1299'da (698) Halep ve Şam'ın işgal edildiği büyük bir sefer düzenlenmiştir.¹³⁴ Gazan Han'ın bu seferi, İlhanlıların Memlûk topraklarını fiilen ele geçirme niyetinin sürdüğünü, dolayısıyla diplomatik dili sadece psikolojik üstünlük sağlamak için kullandıklarını ortaya koymaktadır (Sağlam, 2018, s.106,107).

Memlûk tarafında Kalavun'dan sonra 6 Zilkade 690/11 Kasım 1290 tarihinde tahta oturan oğlu Eşref Halil, halifenin, kadıların, fakihlerin, hâfızların ve devlet ricâlinin de katıldığı kalabalık bir toplulukla 4 Zilkade 690/29 Ekim 1291 Pazartesi günü babası Kalavun'un vefat yıldönümünde türbesini ziyaret etti. Burada Kur'an hatimleri okunmuş, dualar edilmiştir. Halife el-Hâkim Biemrillah Ebü'l-Abbas Ahmed'in burada yaptığı vaazda Irak'ın alınmasına dair teşvik edici ifadeler kullandığı belirtilmektedir¹³⁹. Aynı halife, 29 Rebû'l-âhir 691/20 Mart 1292 Cuma günü kalede yaptığı hutbede ve vaazında cihad çağrısını yinelemiş, bu vaazların ardından önce Akka'nın fethi (18 Mayıs 1291), ardından da Haçlı kalıntılarının kutsal topraklardan tamamen temizlenmesi gibi büyük gelişmeler yaşanmıştır. Bu süreçte Ermenilerin elinde bulunan Kal'atü'r-Rûm (Rum Kalesi), 33 günlük bir kuşatma sonrası 11 Receb 691/28 Haziran 1292'de Memlûkler tarafından ele geçirilmiş ve ismi Kal'atü'l-Müslimîn olarak değiştirilmiştir¹⁴¹. İlhanlı kuvvetleri yardıma geldiklerinde ise kale çoktan düşmüş durumdaydı). Bu gelişmelerin ardından İlhanlı hükümdarı Geyhâtû, Memlûk Sultanı Eşref Halil'e bir elçi göndererek, Moğollar tarafından tahrip edilen Halep'i yeniden başkent yapmayı planladığını belirtmiş, eğer Halep iade edilmezse Suriye'yi işgal edeceği tehdidini savarmıştır¹⁴³. Eşref Halil ise Halep Kalesi'ni tamir ettirip üzerine adını yazdırarak¹⁴⁴ bu tehdide karşılık vermiş, Geyhâtû'ya cevaben Bağdat'ı İlhanlılardan alarak yeniden hilafet merkezi yapmayı planladığını bildirmiştir. Bu karşılıklı restleşmelerin nihayetinde Eşref Halil, "hangimizin amacına daha önce ulaşacağı" konusunda Geyhâtû'ya meydan okumuştur. Eşref Halil döneminde yürütülen başarılı seferler neticesinde Ermeniler barış yapmak zorunda kalmış; bu kapsamda Besni, Maraş ve Telhamdun kaleleri Memlûklere bırakılmıştır. Besni'ye kadı ve nâib atanmıştır¹⁴⁶. Ancak tüm bu siyasi ve askerî

başarılarına rağmen Eşref Halil, kişisel sertliği ve otoriter tavırlarıyla Memlûk emirlerinin tepkisini çekmiş ve neticede bir suikasta kurban gitmiştir¹⁴⁷. Bu suikast, Memlûk tarihinde dramatik bir kırılma noktası olarak kabul edilir ve seleflerini kışkındıracak fetihlere imza atmış bir sultanın, iç siyaset hesaplaşmaları sonucu ortadan kaldırıldığını gösterir (Sağlam, 2018, s.108,109).

Eşref Halil ve Geyhâtû'nun ölümleriyle birlikte karşılıklı diplomatik ilişkiler kesintiye uğramıştır. Her iki devlet de bu süreçte iç politik istikrarsızlıklar ve sık taht değişimleriyle sarsılmıştır. İlhanlı tarafında Argûn'un 690/1291'deki ölümüyle başlayan iç karışıklıklar Memlûk tarafında da benzer bir şekilde yaşanmıştır. Eşref Halil'in 693/1293 yılında öldürülmesi üzerine, Memlûk tahtında sık değişimler meydana gelmiştir. Önce Kalavun'un küçük yaştaki oğlu Nâsır Muhammed tahta geçirilmiş, ancak kısa süre sonra Zeyneddin Ketboğa, onun yaşını bahane ederek tahta çıkmıştır. Ancak Ketboğa'nın yönetimi sırasında yaşanan kuraklık, kıtlık ve siyasi tercihler halkta hoşnutsuzluk yaratmış ve o da görevden alınmıştır. Ardından, Dimaşk nâipliği görevinde bulunmuş Hüsameddin Lâcîn tahta geçirilmiş ancak onun da kısa süre sonra bir suikasta kurban gitmesiyle yeniden Nâsır Muhammed Kerek'ten çağrılarak 6 Cemazıyelevvel 698/9 Şubat 1299 tarihinde ikinci kez tahta oturtulmuştur (Makrîzî, 1997, 876; İbn Tağriberdî, s. 116).

Bu süreçte Ahmed Teküdâr ve Kalavun sonrası dönemde her iki devletin iç siyasetinde yaşanan istikrarsızlıklar, diplomatik ilişkilerin sekteye uğramasına ve uzun süre kesilmesine neden olmuştur.

3. Gazan Han devri İlhanlı Memluk Diplomatik Münasebetleri

İlhanlı Hükümdarı Gâzân (694–703/1295–1304), Humus yakınlarında Memlûk Türk Devleti'ne karşı kazandığı Vâdî Hazindâr (28 Rebîulevvel 699 / 23 Aralık 1299) zaferi sonrası yüz gün boyunca Suriye'yi işgal etmiş; ancak yaşanan gelişmelerin ardından bölgenin yeniden Memlûk hâkimiyetine geçmesi üzerine ikinci bir sefer daha düzenlemiştir. Fakat bu ikinci sefer ağır kış koşulları sebebiyle sonuçsuz kalmıştır. Gâzân, Suriye üzerindeki emellerinden vazgeçmeyerek bu kez savaşa alternatif olarak diplomatik yollarla hedeflerine ulaşmaya çalışmıştır. Sözde barış girişimleri olarak tanımlanan bu süreç, Şakhab Savaşı (2 Ramazan 702 / 20 Nisan 1303) öncesinde yaşanmış ve

büyük bir İlhanlı yenilgisiyle sonuçlanmıştır. Bu dönemde gelişen diplomatik temaslar, İlhanlı diplomasisinin geçirdiği dönüşümün ve giderek İslamî diplomatik teamüllere ne ölçüde yaklaştığının bir göstergesidir. Gâzân'ın aynı anda hem batılı devletlerle hem de Memlûklerle diplomatik ilişkiler kurmaya çalışması, İlhanlı siyasal pragmatizmini açıkça gözler önüne sermektedir(Sağlam, 2018, s.111).

Kaynaklara göre Gâzân'ın 700 yılı Ramazan ayının ortalarında (24 Mayıs 1301) kaleme alınan mektubu (Makrîzî, 1997, c. I, s. 1016-1018), Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed'e gönderilen diplomatik temasların başlangıcı sayılabilir (155). Gâzân, başarısızlıkla sonuçlanan seferlerinin ardından, Musul Kadısı Kemâleddîn Musa b. Yunus başkanlığında Emir Nasîrüddîn Ali Hoca'nın da içinde bulunduğu yaklaşık yirmi kişilik bir İlhanlı elçilik heyetini Sultan'a göndermiştir (Reşîdüddin, 2013, s. 650). Heyet, 23 Zilkade / 30 Temmuz Salı gecesi Dımaşk'ta Emir Seyfeddîn Giray tarafından karşılanmıştır. Burada konakladıktan sonra üç kişilik bir alt heyet, posta yoluyla Kahire'ye gönderilmiştir. 15 Zilhicce 700 / 21 Ağustos 1301 tarihinde Kahire'ye ulaşan bu alt heyet, ertesi gün Sultan'ın huzuruna kabul edilmiştir. Kabul merasimi son derece ihtişamlı bir biçimde gerçekleşmiş, bin şamdanla aydınlatılan salonda Sultan'ın memlûkleri gösterişli kıyafetlerle dizilmiş, İlhanlı elçileri iki saf arasından geçerek huzura çıkmışlardır. Kadı, Moğolca yazılmış olan Gâzân mektubunu teslim etmeden önce Kur'an'dan ayetlerle süslenmiş belîğ bir konuşma yaparak barış, birlik ve adalet mesajları vermiştir (160). Ardından mühürlü mektup Sultan'a takdim edilmiştir. Gâzân'ın mektubu 15 Ramazan 700 / 24 Mayıs 1301 tarihlidir ve Ekrâd dağlarında yazılmıştır. Arapçaya çevrilen bu mektup, 18 Zilhicce / 24 Ağustos gecesi istişare meclisinde okunmuştur. Gâzân tarafından gönderilen bu mektubun iki farklı versiyonu kaynaklarda yer alır. Yûnînî, İbn Devâdârî ve İbn Tağrıberdî bir versiyonu; Baybars el-Mansûrî, Nüveyrî ve Kalkaşendî ise diğer versiyonu kaydederler. Modern araştırmacılar, Yûnînî ve İbn Devâdârî'nin verdiği nüshaların sahte olabileceği kanaatindedir Buna karşılık Kalkaşendî, mektubu şekil ve muhteva bakımından orijinaline uygun şekilde naklettiğini belirtir Bu sebeple değerlendirmelerde Kalkaşendî'nin naklettiği metin esas alınacaktır Gâzân'ın mektubunun üslubu, Teküdâr'ın Kalavun'a gönderdiği mektuba benzerlik gösterir (165). Ancak Moğol diplomasisindeki bu değişim,

İlhanlıların İslamî diplomasi anlayışına yaklaştığını ve devletin giderek Müslüman halkın değerlerine uyum sağladığını gösterir. Gâzân, mektubunda Memlûk ordusunun Mardin ve çevresine düzenlediği seferleri kendi ülkesine karşı yapılmış saldırılar olarak tanımlar. Vâdî Hazindâr Savaşı öncesinde Yakub es-Sükerçî adlı bir elçiye kadı ve imamlarla birlikte gönderdiğini ve bu elçilerin dikkate alınmadığını belirtir. Ancak bu elçilik heyetinden Memlûk kaynaklarında söz edilmemektedir (Sağlam, 2018, s.112, 113).

Mektubun sonunda Gâzân, Suriye'ye ikinci kez gelişinin nedenini açıklarken Memlûklerin savaştan kaçtığını, halk zarar görmesin diye ilerlemediklerini, dolayısıyla geri çekildiklerini anlatır. Dikkat çekici olan, kış şartlarından hiç bahsetmemesi ve insani gerekçelerle geri dönüldüğünü savunmasıdır. Ayrıca, Nâsır Muhammed'in ümmetin dertleriyle ilgilenmediğini, bu nedenle Allah'ın gazabını üzerine çekeceğini ima eder. Son olarak, Memlûklerden hediyeler ve armağanlar ister. Bu, dönemin diplomatik teamüllerinde vergi anlamına da gelen tabiiyet göstergesi niteliğindedir.

Mektup istişare meclisinde tartışıldıktan sonra Sultan Nâsır Muhammed, elçilerden kadıyı özel olarak çağırır. “Sen ümmetin seçkinlerindensin, bize doğruları söyle” diyerek, Gâzân'ın niyetinin samimi olup olmadığını sorgular. Kadı ise Gâzân'ın barıştan, tüccarların güvenliğinden başka bir şey düşünmediğini savunur. Ancak Memlûkler ihtiyatlı davranmak gerektiğini düşünürler. Nihayetinde ikinci kez İlhanlı sarayına Memlûk elçilerinin gönderilmesine karar verilir (İbn Devâdârî, 1960, c. IX, s. 56).

İlhanlı Hükümdarı Gâzân (694-703/1295-1304), Memlûk Türk Devleti'ne karşı Vâdî Hazindâr Savaşı'nda (699/1299) kazandığı zaferin ardından Suriye bölgesini yüz gün süreyle işgal etmiş, fakat bölgeyi kalıcı olarak kontrol altına alamamıştır. Ardından yaptığı ikinci sefer de ağır kış şartları nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu başarısızlıkların ardından Gâzân, hedeflerine diplomatik yollarla ulaşmak istemiş ve 700/1301 yılında başlattığı mektuplaşma trafiği ile Memlûklerle barış girişimlerine yönelmiştir. Gâzân'ın gönderdiği ilk mektup, Musul Kadısı Kemaleddin Musa b. Yunus ve Emir Nasırüddin Ali Hoca başkanlığındaki heyet tarafından 1301'de Nâsır Muhammed'e takdim edilmiştir. Görkemli bir karşılama ile karşılanan İlhanlı heyeti, mektubu teslim ederken Kur'an ayetleriyle süslü barış mesajları iletmiştir. Gâzân, Memlûk saldırılarını bahane ederek gerçekleştirdiği seferlerin

meşruluğunu savunmuş ve Müslüman kimliğini öne çıkararak barış çağrısı yapmıştır. Mektubun içeriği iki farklı versiyonda aktarılmış olup, sahih olduğu düşünülen Kalkaşendî, Nüveyrî ve Baybars el-Mansûrî'nin kayıtları esas alınarak değerlendirilmiştir. Bu versiyonda Gâzân, geçmişte gönderdiği elçilerin dikkate alınmadığından yakınmakta, ikinci seferinin gerekçesi olarak Memlûklerin korkaklığını ileri sürmekte ve insani duygularla geri çekildiğini öne sürmektedir. Ayrıca, ikinci bir sefer hazırlığında olduklarını ima ederek bir nevi tehditte bulunur (Sağlam, 2018, s. 111-115).

Nâsır Muhammed, Gâzân'ın mektubuna hil'at törenleriyle eşlik eden bir cevap süreciyle yanıt vermiştir. Görkemli bir törenin ardından hazırlanan cevap mektubunda, Gâzân'ın Müslümanlığı sorgulanmış; özellikle Kudüs'te Ermeni ve İlhanlı askerlerinin yaptığı tahribatlar buna delil olarak gösterilmiştir. Ayrıca, Halifeye itaatin gerekliliği vurgulanarak Gâzân'ın dinî samimiyeti eleştirilmiştir. Mektubun ilerleyen bölümlerinde Memlûk ordusunun geçmişte halkına zarar vermediği, savaşların ilahi kaderin bir parçası olduğu belirtilmiştir. İlhanlıların talep ettiği hediyeler reddedilmiş; barışa dair olumlu mesajlar verilse de Memlûkler kararlılıklarını vurgulamışlardır (Makrîzî, 1018-1020; İbn Devâdârî, 1960, c. IX, s. 55-56).

Gâzân, cevabi mektuptan memnun kalmayarak 702/1302 yılında ikinci bir elçilik heyeti daha göndermiştir. Bu heyetin istekleri, Memlûk sultanının hutbede Gâzân'ın adını zikretmesi, sikke bastırması ve vergi göndermesi gibi talepleri içermiştir. Bu aşırı taleplerin, Memlûk kaynaklarının sessizliğine neden olduğu düşünülmektedir [182–186]. Vassaf ve Handemir, bu talepleri açıkça zikretmekte, Gâzân'ın Memlûkleri Harzemşahların başına gelenlerle tehdit ettiğini belirtmektedir. Gâzân, ikinci elçilik heyetinin ardından üçüncü Suriye seferine çıkmış (702/1303) ve Rahbe'de şehri teslim almıştır. Bu süreçte gönderdiği fetihnâmelerde Memlûklerin diplomatik teamüllere aykırı davranışlarını eleştirerek teslim olmalarını istemiştir. Savaş öncesi Reşîdüddin'e göre Gâzân, Memlûklerin barış taleplerine kayıtsız kaldığını, elçilerini küçümsediğini ve bu nedenle Şam'a doğru ilerlediğini belirtmiştir. Fakat Şakhab Savaşı'nda (702/1303) ağır bir yenilgi alan Gâzân, çok geçmeden vefat etmiş, bu süreç diplomatik ilişkilerin sonunu getirmiştir. İbn Devâdârî'ye göre, Nâsır Muhammed Gâzân'a son bir mektup göndererek onun elçi trafiğini ve büyük ordusunu eleştirip, korkaklıkla suçlamıştır. Ayrıca Gâzân'ın

askerlerinin Şakhab Savaşı'ndaki yenilgisini alaycı bir üslupla betimlemiştir. Mektubun sonunda Gâzân'a ya Horasan'a çekilmesini ya da Irak ve Anadolu'dan çıkmasını emretmiştir. Bu dönemde Gâzân, bir yandan Memlûklerle diplomatik ilişkiler kurmaya çalışırken, diğer yandan Batı devletleriyle Haçlı-İlhanlı ittifakları geliştirme arayışına girmiştir. Fransa, İngiltere ve Papalık ile yapılan mektuplaşmalarda, ortak düşman olarak Memlûkler gösterilmiş; kutsal toprakların kurtarılması vaadiyle Hristiyan dünyası işbirliğine çağırılmıştır [207–218]. Gâzân'ın Papa VIII. Boniface'e gönderdiği mektupta savaş hazırlıklarından söz edilmiş, Buscarello adlı elçi aracılığıyla Avrupa saraylarına mektuplar gönderilmiştir. Ancak ne Papa ne de Avrupa hükümdarları bu çağrılara olumlu cevap vermemiştir (Devâdârî, 1960, c. IX, s. 75- 122; Sağlam, 2018, s.116-124).

Özetle, Gâzân Han dönemi İlhanlı-Memlûk diplomatik ilişkileri, hem doğrudan mektuplaşmalar hem de dolaylı diplomatik hamlelerle şekillenmiş; fakat sonuçta ne gerçek bir barış sağlanabilmiş ne de Batı ile güçlü bir ittifak kurulabilmiştir. Gâzân'ın Müslüman kimliği, diplomatik retorikte sıkça kullanılsa da, siyasi çıkarlar dinî değerlerin önünde tutulmuştur. İlhanlı kaynaklarında yer alan bazı iddiaların (hutbe, sikke vb.) tarihî güvenilirliği ise tartışmalıdır. Bu süreç, İslâm-Moğol diplomatik geleneğinin karmaşık doğasını ve dönemin çok boyutlu siyasetini anlamak açısından önemli bir örnektir.

4. Olcâytû Dönemi İlhanlı-Memlûk Diplomatik İlişkileri (1304-1316)

Gâzân'ın 703/1304'teki ölümü sonrası İlhanlı tahtına geçen kardeşi Olcâytû, Memlûklerle bozulan ilişkileri düzeltmek adına ilk adım olarak Tebriz'de alıkonan Memlûk elçilerini serbest bırakmıştır. Memlûk kaynaklarına göre Olcâytû'nun barışa yönelik samimi tutumu bazı diyaloglara da yansımış, Gâzân'ın Müslüman kimliğinin sahilliğini sorgulayıp, kendi döneminde barış ve on iki yıllık bir antlaşma teklifinde bulunmuştur. Mısır'da olumlu karşılanan bu teklif üzerine 704/1305'te mukabil bir Memlûk heyeti Tebriz'e gönderilmiştir. Ancak aynı dönemde Gâzân'a yakın 200 atlı ve aileleriyle birlikte Olcâytû'dan kaçarak Memlûk sultanına sığınmış, bu durum ilişkilerde gerginliğe yol açmıştır. Ardından Çukurova'daki Ermenilere yönelik Memlûk seferleri sırasında İlhanlı-Ermeni iş birliği çatışmalara neden olmuş,

Memlûk kuvvetleri kayıplar vermiştir. Sonuç olarak Ceyhan nehri sınır kabul edilerek Ermenilerle bir antlaşma yapılmıştır. Olcâytû döneminde Hicaz'daki Mekke Emirliği üzerine de rekabet yaşanmış, Mekke emirlerinden Humeyda İlhanlılara sığınmış ve destek istemiştir. Dört bin kişilik bir İlhanlı birliği ile Mekke'ye doğru yola çıkılmışsa da Olcâytû'nun ölümü üzerine sefer yarıda kalmıştır. Nüveyrî'ye göre seferin amacı Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in mezarlarını kaldırmak gibi radikal hedefler içermekteydi. 704/1304'te Thomas Ugi of Siena başkanlığındaki İlhanlı heyeti Fransa ve İngiltere krallarıyla görüşmüş, 1305'te ise mektuplar yerine şifahen Memlûklere karşı ittifak teklif edilmiştir. 707/1307'de İngiltere Kralı II. Edward'tan olumlu cevap alınsa da bu teşebbüsler sonuçsuz kalmıştır. Papa V. Clement ile yapılan görüşmelerde Kudüs'e asker gönderme vaadi alınmışsa da İlhanlılara doğrudan yardım sözü verilmemiştir (Devâdârî, 1960, c. IX, s. 127-128; ; Makrîzî, 1997, s. 5-6; Sağlam, 2018, s.127-130).

5. Ebû Saîd Dönemi İlhanlı-Memlûk Diplomatik İlişkileri (1317-1335)

Olcâytû'nun ölümünden sonra tahta çıkan Ebû Saîd¹² zamanında İlhanlı idaresi fiilen Emir Çoban ve oğulları tarafından yönetilmiştir. Bertold Spuler'e göre, Çoban elçi gönderme yetkisi olan nadir emîrlerden biridir. Bu dönemde barışçıl diplomasiye öncülük eden kişi ise Memlûk tüccarı el-Mecdû's-Selâmî olmuştur.

Ebû Saîd'in ilk diplomatik hamlesi 717/1317 yılında el-Mecdû's-Selâmî aracılığıyla gönderilen barış mektubu olmuştur. Bu dönemde ayrıca Mekke'de yaşanan gelişmeler Memlûk-İlhanlı ilişkilerini tekrar gerilime sürüklemiştir. Humeyda'nın İlhanlı desteğiyle Mekke'de kontrolü ele alması üzerine Memlûkler karşı müdahalede bulunmuş ve hutbe tekrar Memlûk Sultanı adına okunmuştur. 719/1320 yılında ise İlhanlı hac kafilesinin getirdiği Kâbe örtüsü ve hediyeleri engellenmiş, Ebû Saîd bu duruma kızarak memurlarını geri çekmiştir. Ayrıca Araplar hac kafilesine saldırmış ve İlhanlılar büyük fidyeler ödemek zorunda kalmıştır. Buna karşın bir yıl sonra Sultan Nâsır Muhammed Mekke'ye ikinci kez hacca gitmiş ve burada İlhanlı emirlerle karşılaşmış,

¹² Ebû Saîd Han dönemi sonrasında İlhanlı coğrafyasında yaşanan siyasi gelişmeler için ayrıca bkz. (Uluşık, 2025, ss. 32-44).

ihşanda bulunmuştur. Bu da ilişkilerde tansiyonun düşmesini sağlamıştır. 720/1320'de Memlûk Sultanı'nın gönderdiği üç yüz kişilik İsmailî fedâî grubu, İlhanlı topraklarında suikast girişiminde bulunmuş ancak başarısız olmuştur. Aynı yıl Sultan'a gönderilen başka bir suikastçı yakalanmış ve öldürülmüştür . Bu gerilimli gelişmelere rağmen el-Mecdü's-Selâmî yeniden Kahire'ye gelmiş, barış için altı maddelik bir teklif sunmuştur: *"Karşılıklı olarak fedâî gönderilmemesi, Arap ve Türkmenlerin İlhanlı topraklarına teşvik edilmemesi, Siyasi ilticaların engellenmesi, Kara Sungur'un iade edilmemesi, Ticaret ve hac yollarının güvenliği, Hac mevsiminde her iki sultanın sancaklarının birlikte taşınması"* (Makrîzî, 1997, s. 209-210; Sağlam, 2018, s. 135-136).

Bu şartlar kabul edilmiş, gösterişli hediyeler ve hil'atler eşliğinde mukabil elçiler gönderilmiştir. Ardından İlhanlı topraklarında yaşanan tabii afetler üzerine Ebû Saîd ahlaki bir temizliğe yönelmiş, içki ve fuhuş mekânlarını kapattırmıştır. Bu gelişme Memlûkler üzerinde de etki göstermiş ve Sultan Nâsır Muhammed benzer emirler vermiştir. Barışın sürdüğü bu dönemde Irak'tan gönderilen mahmil alayı geçiş güzergâhlarında Sultan'ın etkisini göstermesi bakımından önemlidir. Son olarak 723/1323'te Ebû Saîd'in kızı Kutlu'nun haccı için gerekli tüm güvenlik tedbirleri Sultan tarafından alınmıştır (Devâdârî, 1960, c. IX, s. 299-345; Makrîzî, 1997, s. 190-197 Sağlam, 2018, s.131-135)

6. Sonuç

İlhanlı-Memlûk diplomatik ilişkileri, 13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yalnızca iki devlet arasındaki mücadeleyi değil, aynı zamanda Ortaçağ İslam ve Moğol siyasetinin temel karakteristiklerini de yansıtan önemli bir tarihsel süreci teşkil eder. Hülâgû Han'ın Abbâsî hilafetini ortadan kaldırması ve İlhanlıların Suriye'ye yönelmeleri, Memlûkler için hem siyasi hem de dini bir meydan okuma olmuş; bu bağlamda diplomasi, askeri mücadele ile paralel yürüyen bir araç olarak ön plana çıkmıştır.

İlhanlılar, başta Hülâgû ve Abâkâ olmak üzere, Haçlılar, Ermeni Krallığı ve Avrupa devletleriyle kurdukları diplomatik ilişkiler aracılığıyla Memlûkleri yalnızlaştırmaya çalışmışlardır. Buna karşılık

Sultan Baybars ve Kalavun gibi Memlûk sultanları ise Altın Orda Hanlığı ile kurdukları ittifaklar ve Anadolu'daki Türk beyleriyle geliştirdikleri ilişkiler sayesinde bu diplomatik baskıyı dengelemeyi başarmışlardır.

Gazan Han döneminde İslam'a geçilmesi, İlhanlıların diplomatik yaklaşımında belirli bir dönüşüm yaşanmasına yol açmıştır. Gazan, Müslüman kimliği üzerinden meşruiyet kazanarak Memlûklere karşı ideolojik üstünlük sağlamayı hedeflemiş, bu nedenle gönderdiği mektuplarda İslamî referanslara sıklıkla yer vermiştir. Ancak bu diplomatik strateji, sahadaki askerî başarısızlıklarla birlikte etkisini yitirmiştir. Özellikle 1303 yılındaki Şakhab Savaşı'nda alınan ağır yenilgi, İlhanlıların bölgedeki hâkimiyet iddialarını zayıflatmış ve diplomatik üstünlük Memlûklere geçmiştir.

İki taraf arasında yürütülen diplomatik faaliyetler, yalnızca klasik anlamda barış görüşmeleriyle sınırlı kalmamış; aynı zamanda propaganda, meşruiyet mücadelesi, dini söylem rekabeti ve psikolojik savaş unsurlarını da içermiştir. Elçi heyetlerinin karşılanma şekli, mektupların dil ve üslubu, sembolik hediyeler ve fetvalar bu dönemin diplomatik yapısının ne denli gelişmiş ve çok katmanlı olduğunu göstermektedir.

İlhanlı-Memlûk ilişkileri, Moğol döneminde diplomasi anlayışının sadece askeri gücün bir uzantısı değil, aynı zamanda kültürel, ideolojik ve dini alanlarda da etkin bir araç olarak nasıl kullanıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Bu dönemin diplomatik tecrübeleri, İslam dünyasında Moğol tehdidine karşı verilen mücadelenin yalnızca kılıçla değil, kelimelerle de verildiğini açıkça ortaya koymaktadır.

7. Kaynakça

- Abdülmenam Muhammed Subhi, (2001). *Siyasetü'l-Muğûli'l-İlhâniyyîn Ticâhi Devleti'l-Memâlik fî Mısr ve's-Şam h. 716-736/m. 1316-1335*, Kahire.
- Aksarâyî, Kerîmüddin Mahmudî Aksarâyî. (2000). *Müsâmeretü'l-Ahbâr*; (Çev: Mürsel Öztürk), TTK. Yay., Ankara.
- Aktan, A. (1999). “Memlûk-Haçlı Münasebetleri”, *Belleten*, C. LXIII, S. 237, s. 411- 452.
- Bedâi'u'z-Zühûr fî Vekâi'u'd-Dühûr*, (Thk: Muhammed Mustafa), I-V, Kahire 1395/1975.
- Benâketî, [Penâketî], Fahrüddîn Ebû Süleymân Dâvûd b. Muhammed. (1348/1969). *Târîh-i Benâketî*, (Yay. Ca'fer Şi'ar), Tahran.
- Gördegir, E. (2019a). Türk Tarihine Yenilikçi Yaklaşımlar. Olcaytu Han Dönemi İlhanlı Memluk Münasebetleri 1304-1316. (N. Karaer, K. Kartal, N. Nehir). İksad Yayınevi. Ankara.
- Gördegir, E. (2019b). XIV. Yüzyılın İlk Çeyreğinde İlhanlı-Avrupa Münasebetleri. Uluslararası Ekonomi Siyaset İnsan Ve Toplum Bilimleri Dergisi, 2(4), 215-225.
- Gördegir, E. (2020). Orta Çağ'da Diplomasi. Hûlâgû Han Dönemi İlhanlıAbbasi Diplomatik Münasebetleri. (E. Gördegir, Editör). Efe Akademi. İstanbul.
- Helal, Adil, İbn İyas, Ebü'l-Berekat Zeynüddin Muhammed b. Ahmed İbn İyas (1997). *el-Alakâtü beyne'l-Muğûl ve Evruba ve Eseruha ale'l-Âlemi'l-İslâmî*, Kahir.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Şihabüddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesir. (1419/1998). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XXI, (Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et- Türkî), Cîze
- İbn Tağriberdî, Ebü'l-Mehasin Cemalüddin Yusuf İbn Tağriberdî. (TY). *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kahire*, I-XVI, Kahire.

- Kanat, C. (1999). “Memlûkler ’in Baybars Zamanındaki (1360-1377) Suriye –Çukurova Siyaseti v Bu siyasetin Çukurova’nın Türkleşmesindeki Rolü”, III. Uluslararası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni (Sempozyumu), Bildiriler, Adana, s.423-434.
- Makrîzî, Ebü’l-Abbas Takîyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir el-Makrîzî (1417/1997). *Kitâbü’s-Sülûk li-Ma’rifeti Düveli’l-Mülûk*, I-IV, (Thk. Muhammed Mustafa Ziyade-Saîd Abdülfettah Âşûr), Kahire 1934, 1958; a.g.e., I-X, (Thk. Muhammed Abdülkadir Atâ), Beyrut.
- Özbek, Süleyman, ‘Türkiye Seçukluları-Memluk Münasebetleri’, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:1, Sayı:2, Mayıs 1999, s. 43-61.
- Reşîdüddin Fazlullah. (2013). *Câmiu’l-Tevârih* (İlhanlılar Kısmı), (Çev. Prof. Dr. İsmail Aka, Prof. Dr. Mehmet Ersan ve Dr. Ahmad Hesamipour Khelejanî), TTK basımı, Ankara.
- Sağlam, A. (2018). Memlûk - İlhanlı Diplomatik İlişkileri. *BELLETEN*, 82(293), 83-158. <https://doi.org/10.37879/belleten.2018.83>
- Spuler, B. (2011). *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, (Çev. Cemal Köprülü), Türk Tarih Kurumu Yay. 3. Baskı, Ankara.
- Şeşen, R. (2013). *Haçlılar Önünde Sultan Baybars*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- Uluşık, R. (2025). “İlhanlıların Dağılma Sürecinde İncülu Hanedanı: Denge ve Meşruiyet Arayışı”. *Ahbar*, 3/32-43. <https://doi.org/10.62425/ahbar.1652381>.

BÖLÜM 4

HÜLAGÛ HAN DEVRİ İLHANLILARIN DİPLOMASİ POLİTİKASI

ERCAN GÖRDEĞİR* NERGİZ YILMAZ**

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.16410450>

1. Giriş

13. yüzyılın başlarında Cengiz Han'ın liderliğinde tarih sahnesine çıkan Moğollar, dünya tarihini derinden etkileyen bir dizi askerî harekâta girişmişlerdir. Cengiz Han'dan itibaren batıya yönelik düzenlenen seferler, Moğolların dünya hâkimiyeti anlayışının bir yansıması olup, başlangıçta Harzemşahlar Devleti'ni hedef alırken, İslam dünyasının zenginliklerinin fark edilmesiyle bu istilalar daha da önem kazanmıştır. Moğolların batıya yönelik bu harekâtları, Türk-İslam tarihi açısından önemli bir dönüm noktası teşkil etmektedir (Cüveyni, 1999, s. 1; Spuler, 1987, s.33; Çevik, 2015, s. 139).

Cengiz Han'ın 1206'da kurduğu Moğol İmparatorluğu, 1220 yılında Harzemşahlar ile yaşanan ihtilaf sonrası İran üzerine yürüyerek bu devleti mağlup etmiştir. Moğollar, bu zaferin sonucunda İran, Azerbaycan, Irak, Anadolu ve Suriye'ye uzanan geniş bir coğrafyada hâkimiyet kurma fırsatı elde etmiştir. 1220'de başlatılan bu seferler 1221, 1224 ve 1255 yıllarında daha güçlü askerî harekâtlarla devam etmiştir. Bununla birlikte, Moğol istilasının batıda tam anlamıyla kökleşmemesi ve İsmailîler ile Abbâsîler hakkında iletilen şikâyetler, Mengü Han'ı batıya yönelik yeni bir düzenlemeye gitmeye sevk etmiştir. Bu bağlamda, Moğol Şehzadesi Hülagu, Mengü Han tarafından geniş yetkilerle donatılarak batıya gönderilmiştir (Yuvalı, 2011, s.132; Gördeğir & Özbek, 2018, s. 106-118).

* Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Ortaçağ Tarihi, e-mail: ercan.gordegir@batman.edu.tr, Orcid: 0000-0002-9661-196X

** Bitlis Eren Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, e-mail: nnergizyilmaz@gmail.com

İlhanlı tarihçisi Cüveynî, Hülagu'nun batıya gönderilmesini şu şekilde açıklamaktadır: “Mengü Han, kardeşi Hülagu'nun davranışlarından ondaki dünya fatihlerinde bulunabilecek hareketler görmüştü. Bu sebeple garaz ve kin sahiplerinin kötülüklerini ortadan kaldırıncı dünyanın doğusunda ve batısında bulunan ülkelerin fethi için kafa yormaya başladı. Önce, Hıta'y'dan ibaret olan doğu tarafına Kubilay'ı gönderdi. 1252-53 yılında diğer kardeşi Hülagu'yu çağırarak onu Batı ülkelerinin fethine görevlendirdi (Cüveynî, 1999, s. 487)”. Benzer şekilde, Reşîdüddin de Mengü Han'ın, Hülagu'yu batıya gönderme gerekçelerini aktararak, Moğol İmparatorluğu'nun genişlemesini meşrulaştıran bir çerçeve sunmaktadır: “Kaan, kardeşi Hülagu Han'ın yüzünde ve davranışlarında cihangirlik alametleri fişkırdığını fark etti. Adaleti yayma işlerini yerine getirsin ve isyan eden bazı yakın ülkeleri merkezin civarında bulunan ordularla bastırıp ele geçirsın diye, Cengiz Han döneminde bazı ülkelerin ele geçirildiğini ve bazılarının henüz zapt edilmediğini ve dünya arsasının uçsuz bucaksız bir alan olduğunu düşündüğünden oraların hepsini itaat altına alıp korumaları için, memleketin her tarafını kendi kardeşlerinden birine verdi. Bu düşünceyle Hülagu'yu; “Batı İran, Şam, Mısır, Rum ve Ermeni ülkelerine tayin etti” (Reşiddüddin, 2013, 13).

Hülagu'nun 1255 yılında başlattığı batı seferinin temel hedefleri, Alamut Kalesi'ni ele geçirmek, Abbâsî Halifeliği'ni ortadan kaldırmak ve Suriye ile Mısır'ı fethederek Akdeniz'e ulaşmaktır. 1256 yılında Alamut Kalesi'ni ele geçiren Hülagu, İran ve Azerbaycan'ı içine alan, Tebriz merkezli İlhanlı Devleti'ni kurmayı başardı. Ardından 1258'de Bağdat'a yönelerek büyük bir orduyla Abbâsî başkentini kuşattı. Bu harekât sırasında Moğol orduları Malatya'ya kadar ilerleyerek Doğu Anadolu topraklarına girdi. Buradan ilerleyerek Urfa ve Mardin civarını hâkimiyeti altına aldı. (Aksarayi, 2000. s.45,46; Gördeğir & Özbek, 2018, s. 109).

Böylece amaçlarından ilk ikisine beklediği çerçevede ulaşan İlhanlı hükümdarı askeri harekâtının kapsamını genişleterek nihai hedefi olan sınırlarını Akdeniz'e kadar genişletme politikasını takip etti. Bu politika kapsamında Suriye ve Mısır üzerine yapacağı seferden önce geride kendisine sorun çıkarması muhtemel olan Meyyafarikin Eyyübileri ve Artuklu Beyliği kuvvetlerini de bertaraf etmek üzere Meyyafarikin ve Mardin kentlerini kuşattı. Memlükler üzerine yapacağı sefer hazırlıklarını bu suretle tamamladığını

düşünen Hülagu Memlük hükümdarı El-Melikü'n-Nâsır'a aşağıdaki mektubu gönderdi.

Bu çalışmada Hülagu Han'ın, Memluk hükümdarına gönderdiği mektubun kritiği yapılarak İlhanlıların diplomasi politikası ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan aynı perspektifle Memlukların da diplomatik dili incelenmiş ve çeşitli sonuçlara varılmıştır.

2. Genel Hatlarıyla Moğolların Diplomasi Anlayışı

Moğollar döneminde diplomasi, yalnızca barışın sağlanması amacıyla değil; aynı zamanda siyasi nüfuzun genişletilmesi, dış dünyadan bilgi toplanması ve ticari ilişkilerin denetlenmesi gibi çok yönlü işlevlerle yürütülmüştür. Bu kapsamda diplomatik faaliyetlerin temel unsurlarından biri olan elçiler, Moğolların dış politika anlayışını ve iletişim stratejilerini anlamada merkezi bir konumda yer almıştır. Elçi kavramı, yalnızca Moğol siyasi geleneğinde değil, Moğollarla etkileşim hâlinde bulunan çeşitli kültürel çevrelerin diplomatik terminolojisinde de önemli bir yer edinmiştir. Aslen Türkçe olan “elçi” kelimesinin zamanla Farsça ve Arapça gibi birçok Avrasya diline geçtiği, bu yayılımın 13. ve 14. yüzyıllarda Moğol diplomatik etkinliğiyle doğrudan ilişkili olduğu ileri sürülmektedir (Ver, 2016, s. 51-52).

Araştırmalar, “elçi” kelimesinin uzun süre “büyükelçi” ya da “yabancı hükümet temsilcisi” anlamında kullanıldığını ortaya koymaktadır. Marcel Erdal ise kelimenin 13. yüzyıldan önce “devlet adamı” anlamında kullanıldığını; Moğol siyasi terminolojisinde ise özellikle “elçi” ve “kurye” anlamına geldiğini belirtmektedir. Bu durum, dönemin yoğun diplomatik ilişkileri çerçevesinde elçilerin yalnızca haber taşıyan kişiler değil, aynı zamanda siyasi temsilciler, bilgi aktarıcıları ve zaman zaman arabulucular olarak görev yaptığını göstermektedir (Ver, 2016, s. 54-56). Diğer taraftan, Igor de Rachewiltz'in *Moğolların Gizli Tarihi* çerçevesinde yaptığı değerlendirmede, Otrar Olayı'ndaki “elçi” ifadesi, aynı zamanda ticaretle uğraşan ancak devlet hizmetinde de yer alan bir tüccarı tanımlamaktadır. Bu yorum, her ne kadar tarihçiler arasında tartışmalı olsa da, dönemin diplomatik pratiği açısından dikkate değerdir (Moğolların Gizli tarihçesi, 2011; Ver, 2016, s. 56-57).

Moğolların diplomasi anlayışında dikkat çeken bir diğer özellik, diplomatik görevlerin her zaman profesyonel elçiler aracılığıyla

yürütülmemesidir. Hükümdarların güven duyduğu bazı tüccarlara da diplomatik misyonlar tevdi edilmiştir. Bu kimseler, tarih yazımında “tacir-elçi” olarak nitelendirilebilecek özel bir statüye sahiptir. Hem siyasi temsil hem de ticari çıkarların takibi açısından önemli işlevler üstlenen bu kişiler, hükümdarlarını temsilen diplomatik görüşmeler gerçekleştirmiştir. Otrar Olayı’ndaki tüccarın elçi olarak değerlendirilmesi de bu açıdan olağan bir durumdur (Kalan, 2016, s. 185-190).

Elçilik görevinin çeşitliliği ve elçilerin statüsü hakkında önemli bilgiler, Altın Orda Devleti’ne ait yarlık ve bitiklerde de yer almaktadır. Bu belgelerde geçen “yolavçı” teriminin hem “kılavuz” hem de “elçi” anlamında kullanıldığı görülmektedir. Özellikle 24 Nisan 1398 tarihli Timur Kutluğ Han’ın yarlığında yer alan ifadeler, elçilik kavramının Moğol ve sonrası hanlıklar döneminde terminolojik ve işlevsel olarak nasıl evrildiğini ortaya koymaktadır (Özyetgin-Kemaloğlu, 2017, s. 50, 52, 146).

Bu çerçevede Moğol diplomasi anlayışı, klasik anlamda belirli kalıplara sıkışmış bir elçilik kurumunun ötesinde, esnek, çok işlevli ve çok kültürlü bir temsilcilik sistemine işaret etmektedir. Siyasi, ticari, kültürel ve istihbarî fonksiyonların iç içe geçtiği bu diplomasi yapısı, Moğolların farklı coğrafyalarda etkili ve sürekli ilişkiler kurmasına olanak tanımıştır. Ögedey Kağan döneminden itibaren Batı’ya yönelen askerî hareketlerin doğurduğu siyasal ve psikolojik etkiler, Batı Hristiyan dünyasında Moğollara karşı hem korku hem de merak uyandırmıştır. Bu durum Papalık başta olmak üzere Avrupa’nın çeşitli merkezlerini diplomatik temaslar kurmaya sevk etmiştir. Bu bağlamda Papalık tarafından Moğollara gönderilen ilk diplomatik temsilciler arasında yer alan Dominiken rahipler André de Longjumeau ve Ascelin de Cremone, erken dönem diplomatik misyonların önemli örnekleri arasında yer almaktadır (Türker ve Karaduman, 2018, s. 724-725).

Batı ile kurulan diplomatik ilişkiler yalnızca Avrupa’dan doğuya gönderilen elçilerle sınırlı kalmamış, Moğol yöneticileri de Batı’ya diplomatik heyetler göndermiştir. Macar rahip Julian, 1235 yılında gerçekleştirdiği seyahat sırasında Batu Han’ın, Macaristan’a on üç elçi gönderdiğini kaydetmektedir. Ancak Julian’a göre bu diplomatik girişimler karşılıksız bırakılmıştır (Özcan, 2010, s. 93, 98). Bu kayıt, Moğolların çoğu zaman savaş öncesinde diplomatik

yolları denediklerini ancak muhataplarından yanıt alamadıklarında ise askeri müdahaleye başvurduklarını göstermektedir.

Moğol elçilerinin yalnızca Moğol kökenli olmadıkları ve farklı kültürlerden gelen bireylerin de bu görevlerde yer aldığı anlaşılmaktadır. Fransız gezgin Yvo de Narbonne'un mektuplarında, biri İngiliz olmak üzere sekiz Moğol elçinin Dalmaçya Valisi tarafından esir alındığı bilgisi yer almaktadır. Öte yandan Rahip Julian'ın 1235–1236 yıllarındaki seyahati sırasında görüştüğü bir Moğol elçisinin Rusça, Kumanca, Almanca, Farsça ve Moğolca konuşabildiğini belirtmesi, bu elçilerin dilsel ve kültürel açıdan son derece donanımlı olduklarını ortaya koymaktadır (Ver, 2011, s. 110).

Moğolların Batı ile kurduğu diplomatik ilişkilerde elçiler yalnızca siyasi mesaj taşıyıcıları değil; aynı zamanda kültürel etkileşim, istihbarat ve karşılıklı güvenin inşasında da önemli roller üstlenmiştir. Moğollar, Batılı temsilcileri görevlerini tamamlandıktan sonra ters yönde elçi olarak kullanmalarıyla da dikkat çekici bir dış politika pratiği sergilemişlerdir. Bu uygulama, karşılıklı iletişime verdikleri önemi ve diplomatik süreçlerin iki taraflı doğasını ortaya koymaktadır.

İlhanlılar döneminde Memlûklerle devam eden çatışmalar, Batı dünyasıyla diplomatik ilişkilerin sıklaşmasına neden olmuştur. Bu bağlamda 1272 yılında Papalık makamına X. Gregorius'un seçilmesinin ardından, Abaka Han tarafından görevlendirilen David adlı elçi, 1273 yılında Lyon'da düzenlenen konsile katılmıştır. Ancak bu diplomatik misyon olumlu bir sonuç vermemiştir. 1276 yılında Papa XXI. Ioannes'e gönderilen Gürcü kökenli James ve John Vassalli ile 1277'de Londra'ya gönderilen heyetlerin girişimleri de benzer şekilde başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Rossabi, 2008, s. 90-91).

Argun Han döneminde ise Batı ile ilişkileri geliştirme yönünde daha sistematik çabalar gözlenmiştir. Elçilerin seçiminde özellikle çok dillilik, kültürel birikim ve diplomatik yetkinlik gibi kriterler ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda seçilen Rabdan Savma, Hanbalık'tan Tebriz'e, oradan da Avrupa'ya uzanan bir seyahat gerçekleştirmiştir. Nasturi Kilisesi içindeki konumu ve Patrik Yaballaha ile olan ilişkileri, onun bu göreve seçilmesinde etkili olmuştur. Savma'nın kaleme aldığı seyahatnamesinde Batılı hükümdarlara iletilen

mektupların içeriğine yer vermemesi, İlhanlıların diplomatik vaatlerinin tam olarak anlaşılmasını zorlaştırmaktadır (Rossabi, 2008, s. 99-101).

Savma, 1287 yılında Fransa'ya ulaşmış ve Fransa Kralı IV. Philippe tarafından büyük bir merasimle karşılanmıştır. Kralın elçiyi ayakta karşılaması ve eşiti gibi davranması, diplomatik nezaket açısından dikkat çekicidir. Kudüs'ün Memlûklerden alınmasına yönelik Argun Han'ın sunduğu iş birliği teklifi, her ne kadar olumlu karşılanmışsa da, Avrupa'daki iç siyasi çekişmeler nedeniyle somut bir sonuç elde edilememiştir (Rossabi, 2008, s. 144 vd).

Moğolların diplomatik teşkilatı ve uygulamaları, çok dilli, çok kültürlü ve çok işlevli bir yapıya sahip olması açısından klasik diplomasi anlayışının ötesine geçmektedir. Bu yapı, Moğolların dünya siyasetinde neden bu kadar etkili olduklarını anlamada temel bir referans niteliği taşımaktadır.

Bu çerçevede Yuan Hanedanlığı'nın Güney Asya ile kurduğu diplomatik ilişkiler de dikkat çekicidir. 1272 ile 1296 yılları arasında Hindistan'a on altı elçi gönderilmiş; bu elçilerin bir kısmı Malabar ve Coromander kıyılarındaki önemli limanlara yönlendirilmiştir. Aynı dönemde Hindistan'dan da çoğu Kollam ve Mabar'dan olmak üzere on yedi elçi Yuan sarayına ulaşmıştır (Sen, 2006, s. 301-302).

Bu ilişkiler yalnızca siyasi değil, aynı zamanda ticari anlamda da karşılıklı bağı güçlendirmiştir. Kubilay Han'ın bu diplomatik açılımı, ilerleyen dönemde Ming Hanedanlığı döneminde gerçekleştirilen Zheng He'nin büyük deniz seferlerinin temelini oluşturmuştur (Sen, 2006, s. 326). Diplomatik elçilerin ekonomik bilgi aktarımı, kültürel etkileşim ve güven inşasındaki rolleri, Moğol diplomasi pratiğinin çok katmanlı karakterini gözler önüne sermektedir.

Hem İlhanlı hem de Yuan Hanedanlığı döneminde yürütülen diplomatik faaliyetler, Moğolların çok yönlü dış politika anlayışını ve bu anlayışın uluslararası ilişkilerdeki etkisini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Diplomasi, Moğol çağında yalnızca siyasal bir araç değil; aynı zamanda kültürel, ticari ve istihbarî bir etkileşim zemini olarak işlev görmüştür.

3. Hülagû Han'ın Memluklara Gönderdiği İlk Mektub

“Biz geçen yıl Bağdat'ı kuşattık ve Allah'ın kılıcı ile orayı ele geçirdik. (14b) Bağdat hükümdarının kökünü kazıdık. Ona iki soru sorduk. Bize yalan söyledi. Sonra pişman oldu. Ama bizim için yok etmek kaçınılmaz oldu. Mal ile aldandı. Sonra olanlar oldu. Ruhun güzelliklerini değersiz beden zevklerine değişti. Bunun cevabı ise ayetle: (Yaptıklarını hazır olarak buldular. Rabbin kimseye zulmedecek değildir. (Kehf, 49.) şeklinde oldu (İbnü'l-Münşî, 2024, s. 64).

Şiir:

Bir şey mükemmele ulaştığında, eksilmeye başlar.

Mükemmeldir denildiği an, yok olmaya karşı sakın!

El-Melikü'n-Nâsır, İbn Yağmur, Nâsırüddin el-Kaymurî ve geri kalan diğer emirler, askerler ve ileri gelenler çok iyi bilirler ki biz Allah'ın yeryüzündeki ordusuyuz. O'nun öfkesinden yaratıldık. O'nun cezasına ve gazabına çarptırılmış olanlara musallat edildik. Sizden öncekiler sizin için ibretliktir. Öldürdüklerimiz sizin için caydırıcıdır. Başkalarından ilginizi kesin ve işlerinizin yularını bize teslim edin. Perdeler çekilmeden, hataya düşmeden ve sancaklar sizi sarmadan önce. Biz ağlayana acımayız. Sızlayana şefkat etmeyiz. Ülkeleri harabeye çevirdik. Çocukları yetim koyduk. Size göre yeryüzünü bozgunculuğa boğduk. Size düşen kaçışmaktır. Biz ise peşinize düşeriz. Hangi ülke sizi koruyacak, hangi bölge sizi saklayacak. Atlarımız rüzgâr gibi. Kılıçlarımız şimşek gibi. Yüreğimiz dağlar misali. Sayımız kum gibi. Bizim himayemize girenler kurtulur. Bizimle savaşmaya yeltenenler pişman olur. Şartımızı kabul edip emrimize boyun eğerseniz, lehimize olan sizin de lehinize, aleyhimize olan sizin de aleyhinize olur. Ama eğer buna uymaz, sapkınlığınıza devam ederseniz, bu takdirde sadece kendinizi kınayınız. Bunun sebebi kendi yaptıklarınızdır. Allah haksızlık yapanları elbette bilir. Bu takdirde üzerinize yağacak belalara karşı kalkanlarınızı hazırlayın, yas elbiselerinizi giyinin. Uyarıyı yapan artık mazurdur. Sakındıran artık insaf göstermiştir. Kaleler bizim önümüzde duramaz. Ordularımıza karşı konulamaz, askerlerimize engel olunamaz. Bize (yaptığınız beddualar ise kabul olmaz. Çünkü siz haram lokma yuttunuz. Yeminlerinize ihanet ettiniz. Bidatler kurdunuz, bühtanlar

ettiniz. Oğlanlara ilişmeyi hoş gördünüz. Sizi aşağılanma ve hakaret ile müjdeleriz. Bu gün çetin bir azap vardır; yaptıklarınızdan dolayı. "O zulmedenler, uğrayacakları akıbeti göreceklerdir (İbnü'l-Münşî, 2024, s.). " (Şuara, 227.)

Size göre biz kâfiriz. Bize göre siz facirsınız. Her şeyin anahtarını elinde tutan Allah, bizi size musallat etmiştir. Sizin kalabalıklarınız bizim için önemsizdir. Sizin ileri gelenleriniz bizim nezdimizde adidir. Korkumuz sizi sarmaya devam edecek. Biz doğusuyla batısıyla yeryüzünün sahipleriyiz. Zorla ele geçirmek ve yağma yapmak bizim işimiz. Bütün gemileri zorla ele geçirdik. Aklınızla doğru yolu seçin. Derhal bize cevap verin, ocağın ateşi alev almadan, alevlerini üzerinize salmadan, hepiniz yok olmadan, belamızı tatmadan, yeryüzünden silinmeden. Bu mektubu göndermekle size insaf göstermiş olduk. Siz daha farkına bile varamamış iken azap sizi sarmadan cevabınızı verin" (İbnü'l-Münşî, 2024, s. 65-66).

3.1. Mektubun Değerlendirmesi

Hülagû Han'ın Memlûkler'e gönderdiği bu mektup, Moğol-İlhanlı diplomasi anlayışının yalnızca bir tehdit değil, aynı zamanda dünya tasavvuru, meşruiyet algısı ve siyasî üstünlük söylemiyle harmanlanmış çok katmanlı bir diplomatik belgedir. Mektubun satır araları dikkatle okunduğunda İlhanlıların diplomasiyi nasıl konumlandırıdıkları ve siyasi hedefleriyle nasıl uyumlu hale getirdikleri daha net anlaşılır.

İlhanlıların diplomatik ilişkilerde temel ön kabulü, Moğol üstünlüğünü tanımayan hiçbir gücün müzakereye layık olmadığıdır. Diplomasi, bir eşitlik zemini üzerinde yürütülen diyalog değil; daha ziyade bir uyarı, çağrı ya da teslimiyet için verilen mühlet olarak konumlandırılmıştır. Bu bağlamda Hülagû'nun mektubu da klasik anlamda bir barış teklifinden çok bir "intibahname"dir. Mektubun dilinde görülen mutlak güç iddiası, diplomatik nezaketten uzak tehditkâr üslup, dinsel haklılık iddiaları ve aşağılayıcı ifadeler, İlhanlı diplomasi anlayışının tüm temel taşlarını göz önüne sermektedir.

Mektubun giriş kısmında Hülagû'nun Bağdat'ı "Allah'ın kılıcıyla fethettiğini" ifade etmesi, Moğol askeri başarısını ilahi bir iradeye bağlama çabasıdır. Burada yalnızca bir zafer anlatısı değil, aynı zamanda bir meşruiyet zemini oluşturma gayreti vardır. İlhanlılar, İslam dünyasının siyasi ve dini

merkezi olan Bağdat'ın fethiyle hem Abbâsî hilafetini tasfiye etmiş hem de Memlûkler gibi rakip İslam devletlerine gözdağı vermiştir. Bu gözdağı, mektubun ilk cümlesinden itibaren hissedilir: Bağdat'ın düşüşü, Memlûkler için ibretlik bir örnek olarak sunulur.

Mektubun ilerleyen bölümlerinde yer alan şu ifade:

"Biz Allah'ın yeryüzündeki ordusuyuz. O'nun öfkesinden yaratıldık."

Moğol hâkimiyet ideolojisinin önemli bir parçası olan "Gök'ün buyruğu" (tenggeri-yin iregül) anlayışının İslamî kavramlarla yeniden inşa edilmesidir. Bu ifadenin amacı, Hülagû'nun yeryüzündeki siyasal otoritesini yalnızca askeri güçle değil, kozmik bir iradeye dayandırarak "doğal" ve "kaçınılmaz" göstermektir. İlhanlı diplomasisi böylelikle bir yandan korku salarken, diğer yandan kendini "ilahî cezanın aracı" olarak konumlandırmakta ve muhatabını yalnızca siyasi değil, aynı zamanda dini bakımdan da suçlamaktadır.

Mektubun tehdit unsuru taşıyan bölümleri, İlhanlı diplomasisinin klasik savaş öncesi söylemlerinden biridir.

"Biz ağlayana acımayız, sızlayana şefkat etmeyiz."

İfadesi, Moğol savaş makinesinin merhamet tanımadığını ve yalnızca itaat edenlerin hayatta kalabileceğini vurgular. Bu anlayış, Cengiz Han döneminden itibaren Moğol diplomasisinin temelini oluşturmuş ve İlhanlılar tarafından da aynı şekilde sürdürülmüştür. Bu yaklaşımda pazarlık ya da müzakere yer almaz; yalnızca itaat ve isyan arasında bir tercih vardır. Bu mektup da Memlûklara benzer bir ikilem sunar: ya boyun eğmek ve İlhanlıların himayesine girmek ya da "ülkelerin harap olduğu, çocukların yetim kaldığı" bir yıkıma uğramak.

Mektubun önemli yönlerinden biri de İslamî referansların kullanımındır. Hülagû, Kehf 49 ve Şuara 227 gibi ayetleri metne dâhil ederek, muhatabını kendi inanç sisteminin içinde eleştirmeye çalışmaktadır. Bu yaklaşım, İlhanlıların yalnızca silah gücüyle değil, dini argümanlarla da bir tür psikolojik üstünlük kurmak istediklerini gösterir. İlhanlılar, bu tür dini referansları yalnızca diplomatik metinlerde değil, resmî yazışmalarda ve fermanlarda da kullanarak, İslam dünyasında tartışmalı olan meşruiyetlerini yeniden üretmeye

çalışmışlardır. Bu tür bir stratejiyle, Memlûkler gibi Sünni-İslam dünyasının savunucusu olan bir gücü doğrudan hedef almakta, onu dini değerler üzerinden suçlamaktadırlar.

Mektubun dikkat çeken başka bir yönü, toplumsal yozlaşma ve ahlaki çöküş ithamlarıdır.

“Bidatler kurdunuz, bühthanlar ettiniz. Oğlanlara ilişmeyi hoş gördünüz.”

Gibi ifadeler, Memlûk yönetiminin sadece siyasi olarak değil, ahlaki olarak da çökmüş olduğu iddiasını taşır. Bu noktada İlhanlılar, hem siyasi hem de kültürel bir hegemonya arayışındadır. Memlûkleri yalnızca siyasi bir rakip olarak değil, yozlaşmış bir toplum olarak betimleyerek, Moğol hâkimiyetini bu bozulmaya karşı bir tür “ilahi temizlik hareketi” gibi göstermektedirler. Bu tür ithamlar, klasik Moğol diplomasisinin özgün unsurları arasında yer almaz; ancak İslam dünyasına karşı yürütülen diplomatik savaşta, karşı tarafı ahlaken zayıf göstermek stratejik bir araç olarak kullanılmıştır.

Mektubun sonunda yer alan şu ifade:

“Siz daha farkına bile varamamış iken azap sizi sarmadan cevabınızı verin.”

Diplomatik sürecin aslında bir formalite olduğunu gösterir. İlhanlı diplomasisi, mektubun da gösterdiği üzere, çok nadiren gerçek bir uzlaşma niyeti taşır. Burada da Hülagû’nun amacı, Memlûkleri barışa davet etmek değil, teslimiyetlerini bir “onur kırıcı” tebligat yoluyla almaktır. Diplomatik mektup, bu yönüyle aynı zamanda bir psikolojik savaş aracıdır.

Hülagû Han’ın Memlûklara gönderdiği bu mektup, İlhanlıların diplomasi anlayışını bütün yönleriyle yansıtan simgesel bir metindir. Diplomasi burada uzlaşma değil, tehditkâr propaganda, gözdağı ve psikolojik kuşatma aracıdır. İlhanlılar için diplomatik yazışmalar, askeri operasyonlara hazırlık niteliğindedir ve çoğu zaman savaşın ilk adımı olarak değerlendirilmiştir. Hülagû’nun mektubu da bir tür diplomatik ultimatomdur; ancak bu ultimatomun dili, yalnızca siyasal değil, aynı zamanda dinsel, ahlaki ve ideolojik bir saldırdır. İlhanlı diplomasi anlayışını özgün kılan da bu çok katmanlı ve çok amaçlı iletişim stratejisidir.

4. El-Melikü'n-Nâsır'ın Hülagû Han'a Cevabı

"Allah'ın adıyla başlarım. O Rahmân'dır, Rahîm'dir. De ki: Ey Mülkün Sahibi olan Allahım, dilediğine mülk verirsın, dilediğinden de mülkü çeker alırsın, dilediğini yüceltir, dilediğini alçaltırsın. İyilik sadece senin elindedir. Gerçekten Sen, her şeye gücü yetensin. Geceyi gündüzün içine sokarsın, gündüzü de gecenin içine sokarsın. Ölüden diri çıkarırsın, diriden ölü çıkarırsın. Dilediğine de sayısız rızık verirsın (Al-i imran, 26-27). İlhanlı hanlık makamından yazılan mektubu aldık. Allah bize de size de doğruyu göstere. Mektubun ibaresini, ifadesini anladık. Demişsiniz ki Allah'ın öfkesinden yaratıldık. Allah'ın gazabına duçar olanlara musallat edildik. Sızlanana şefkat etmeyiz, ağlayana acımayız. [Allah] merhameti kalplerinizden söküp almıştır. Bu da doğrusu kusurlarınızın çokluğu nede-niyle bu saydıklarınız sultanların değil, şeytanların özellikleridir. Öğüt ve-rici olarak iddianız sizin için kâfi bir tanıklıktır. Buna kulak verip iddia ettiğiniz şeylerden vazgeçin. Aslanları çakallarla mı tehdit ediyorsunuz? Yiğitleri çapulcularla mı korkutuyorsunuz? Sayımız kum gibi, yüreklerimiz dağ gibi demişsiniz. Koyunların çok olması kasabın umurunda olmaz. Az alev çok yakıt tüketir. İmandan sonra küfür mü? Yaptıktan sonra yıkmak mı? Bizden size itaat etmemizi istiyorsunuz. Oysa yiğitlik bizimle bilinmiştir. Biz içtenlikle iman etmişiz. Kuşkuya kapılacak değiliz. İftiralar bizi değiştirmmez. Kur'an bize indi.... Atlarımız her zaman şimşek gibidir. Kılıçlarımız Mısır kılıçlarıdır. Baltalarımız keskindir, pas tutmamıştır, parlaktır. Pazularımızın darbeleri yamandır. Doğuda batıda herkes bilir. Mektubu yazıp sözleri dizen kâtibinize deyin ki onların nimetini hoş buldunuz, şimdi sizden intikam almak gerekli olmuştur. Sizin mektubunuz bizim nezdimizde kapı gıcirtısı, keler vızıltısı gibi kalmıştır. Mektubunda dil yeteneğini ilan etmiş olman, söz yeteneğini ortaya koymuş olman onların azabını çoğaltmaktan başka bir işe yaramamıştır" (İbnü'l-Münşî, 2024, s. 66-67).

4.1. Mektubun değerlendirmesi

Hülagû Han'ın İlhanlı hanlığı adına gönderdiği sert ve mutlak teslimiyet isteyen diplomatik mektuba karşı, Memlûkler tarafından verilen bu cevap, yalnızca bir savunma refleksi değil; aynı zamanda Memlûk sultanlığının dini

meşruiyetini, siyasî onurunu ve askeri caydırıcılığını pekiştiren ideolojik bir bildiri niteliği taşır. Bu tür cevaplar, klasik İslam diplomasi geleneği içerisinde *hilafet sonrası siyasal meşruiyetin* yeniden inşasında işlevsel bir rol oynar.

Cevap mektubunun Kur’ân-ı Kerim’den ayetlerle başlaması, metnin yalnızca diplomatik değil, aynı zamanda dini bir hitap olduğunu da açıkça ortaya koyar. “Ey Mülkün Sahibi olan Allah’ım...” şeklinde başlayan dua, Allah’ın mutlak kudret sahibi olduğunu ve mülkün gerçek sahibinin yalnızca o olduğunu vurgular. Bu giriş, Moğolların dünyevî güç gösterisine karşı teolojik bir meydan okumadır. İlhanlıların kendilerini “Allah’ın yeryüzündeki ordusu” olarak takdim etmesine karşı, Memlûkler doğrudan Allah’ın iradesine vurgu yaparak bu iddiayı geçersizleştirmeye çalışırlar. Bu giriş aynı zamanda, mektubun tamamına hâkim olacak iman-küfür, hak-batıl ayrımının da öncül zemini olur.

Mektubun en dikkat çekici yönlerinden biri, Hülagû’nun “Biz Allah’ın gazabından yaratıldık” şeklindeki iddiasının dini temellendirme açısından reddedilmesi ve şeytanileştirilmesidir. Memlûk yanıtında şöyle denir:

“Bu saydıklarınız sultanların değil, şeytanların özellikleridir.”

Bu cümle, İlhanlıları hem ahlaki hem dini düzlemde gayrimeşru ilan eder. İlhanlıların kendilerini “ilahi gazabın aracı” olarak sunmaları, burada tam tersi şekilde şeytanın oyuncağı olmakla yorumlanır. Bu, yalnızca bir hakaret değil, meşruiyet çatışmasının özüdür: İlhanlılar kendi hâkimiyetlerini “Tanrısal kader” olarak gösterirken, Memlûkler bu iddiayı şeytanî bir sapkınlık olarak resmederler.

Cevap metni, Moğolların tipik korku dili üzerine kurulu diplomasi anlayışına karşı alaycı ve küçümseyici bir retorikle mukabele eder:

“Aslanları çakallarla mı tehdit ediyorsunuz? Yiğitleri çapulcularla mı korkutuyorsunuz?”

Bu ifadeler, Moğol gücünün Mısır nazarında küçük görüldüğünü göstermekle kalmaz; aynı zamanda Memlûklerin kendilerini tarihsel cesaretin, kahramanlığın ve askeri onurun gerçek temsilcisi olarak gördüklerini gösterir. Burada kullanılan dil, hem psikolojik üstünlük kurma çabası hem de toplum nezdinde sultanın itibarını pekiştirme stratejisidir. Özellikle “sayınız kum gibi

olabilir ama koyunların çok olması kasabın umurunda olmaz” ifadesi, Moğol ordularının niceliksel üstünlüğünün küçümsenmesidir. Bu, aynı zamanda niteliksel üstünlüğün Memlûklerde olduğuna dair bir inançtır.

Yine cevap mektubunda Moğolların dini ihlalleri vurgulanarak şöyle denmektedir:

“İmandan sonra küfür mü? Yaptıktan sonra yıkmak mı?”

Bu soru tarzı ifadelerle İlhanlıların güvenilmezliği ve ahlaki ikiyüzlülüğü kınanır. Bu hem geçmişte verilen sözlerin bozulmasına atıftır hem de İlhanlıların İslam’a geçici ya da samimiyetsiz bir şekilde yaklaştıkları yönündeki kanaatin açık ifadesidir. Zira Hülagû Han’ın bizzat Müslüman olmadığı ve Moğol hükümdarları arasında İslam’a geçen ilk kişinin torunu Gazan olduğu düşünüldüğünde, bu ifade İlhanlıların İslam dünyası üzerindeki etkisini gayrimeşru, sahte ve zayıf temellere dayalı bir hegemonya olarak kodlar.

Memlûk mektubu aynı zamanda kültürel ve entelektüel bir meydan okumadır. Hülagû’nun mektubunu yazan kâtibe yönelik şu alaycı ifade:

“Mektubunda dil yeteneğini ilan etmiş olman, söz yeteneğini ortaya koymuş olman onların azabını çoğaltmaktan başka bir işe yaramamıştır.”

Burada mektubun edebi niteliği küçümsenir, dil ustalığı bir tür “boş laf kalabalığı” olarak görülür ve Moğolların retorik güçleri küçültülür. Bu, Memlûklerin hem askerî hem entelektüel anlamda Moğollar karşısında özgüvenlerini sergileme biçimidir. Aynı zamanda, mektubu yazan katibin şahsında tüm İlhanlı diplomasisi hedef alınır.

Yine Memlûk cevabında şu tür metaforlar sıkça kullanılır:

“Kapı gıcırtısı, keler vızıltısı gibi kalmıştır.”

Bu ifadeler, İlhanlı tehdidinin Mısır’da hiçbir karşılık bulmadığını ve etkisiz kaldığını göstermek için kullanılmıştır. Diplomatik mesajın değerini düşürmeye yönelik bu dil, klasik Arap edebiyatında sıkça rastlanan “tahkir” sanatının bir yansımasıdır.

Ayrıca mektubun bazı satırlarında, Memlûklerin kendi silahlı gücüne olan güvenleri açıkça beyan edilir:

“Atlarımız her zaman şimşek gibidir. Kılıçlarımız Mısır kılıçlarıdır. Baltalarımız keskindir, pas tutmamıştır, parlaktır.”

Bu satırlar, Moğolların “atlarımız rüzgâr gibi, kılıçlarımız şimşek gibi” şeklindeki ifadelerinin adeta bir cevabıdır. Askeri denklik değil, üstünlük iddiası vardır. Bu, Memlûklerin yalnızca savunma değil, aynı zamanda gerekirse hücum da edebilecek güçte olduklarını ilan etmeleridir.

Bu mektup Memlûk sultanlığının diplomasi anlayışını yansıtan bir direniş manifestosudur. Moğol gücüne teslim olmaktan ziyade, onu dini, ahlaki, entelektüel ve askeri tüm cephelerde meşruiyet dışı ilan eder. Mektubun dili diplomatik nezaketten çok, zafer iddiası, imani güven ve psikolojik üstünlük çabasıyla örülüdür. Memlûkler için diplomasi, pasif bir itaat süreci değil; gerektiğinde kalemle savaşılan bir ideolojik mücadele sahasıdır. Hülagû’nun tehdidi ne kadar büyük olursa olsun, bu mektupta sergilenen tutum, Memlûk siyasi kültürünün asla eğilmeyen, özgüvenli ve din temelli direniş ruhunu temsil eder.

6. Genel Değerlendirme ve Sonuç

İlhanlılar ile Memlûklar arasındaki diplomatik ilişkiler, klasik anlamda karşılıklı müzakere ve uzlaşma zemini üzerine değil; aksine tehdit, ideolojik üstünlük iddiası ve meşruiyet mücadelesi çerçevesinde şekillenmiştir. Hülagû Han’ın Bağdat’ı ele geçirmesinin ardından Memlûklara gönderdiği mektup, yalnızca diplomatik bir iletişim değil; aynı zamanda İlhanlıların İslam dünyasına karşı yürüttükleri siyasî ve askerî projeksiyonun parçası olan hâkimiyet bildirisi. Bu mektupta Hülagû, kendisini Tanrı’nın gazabı olarak tanımlar, Moğol ordusunu ilahi bir cezalandırıcı güç gibi sunar ve tüm İslam coğrafyasının İlhanlı otoritesine boyun eğmesini talep eder. Bu yaklaşım, Moğol diplomasi geleneğinde sıkça görülen mutlak teslimiyet temelli ilişki biçiminin tipik bir örneğidir.

Memlûklerin verdiği yanıt ise bu diplomatik baskıya yalnızca askeri değil; dinî, ahlaki ve entelektüel bir direnişle karşılık vermiştir. Hülagû’nun mektubundaki dini söylem, Memlûklar tarafından şeytanî bir sapkınlık olarak reddedilmiş; Moğol ordusunun “Allah’ın ordusu” olduğu iddiası, alenen “şeytanın özellikleriyle bezenmiş bir yıkım gücü” olarak tarif edilmiştir. Bu karşılık, Memlûklerin siyasi meşruiyetini İslamî değerler üzerinden inşa ettiğini

ve İlhanlı tehdidine karşı din temelli bir savunma hattı oluşturduğunu göstermektedir. Ayrıca Memlûkler, askeri güçlerini küçümsemeksizin açıkça beyan etmiş; Moğol korkusunun yersiz olduğunu, tarihsel cesaret ve yiğitliğin kendi ellerinde olduğunu dile getirmiştir.

Taraflar arasında bu şekilde mektuplar üzerinden yürütülen diplomatik ilişki, karşılıklı güvene değil; meşruiyet ve hegemonya çatışmasına dayalıdır. Moğollar, Orta Asya'dan başlayarak İran, Azerbaycan ve Irak üzerinden İslam coğrafyasına doğru genişlerken yalnızca toprak değil; aynı zamanda dini ve siyasi liderlik alanı da talep etmişlerdir. Ancak Memlûklar, özellikle Abbâsî Halifeliğinin sembolik mirasını Kahire'ye taşıdıktan sonra, bu liderlik iddiasını tanımamış ve İlhanlılara boyun eğmeyi “küfre sapmak” olarak değerlendirmiştir. Bu anlayış, diplomatik mektupların içeriğine de yansımış, söz konusu yazışmalar birer siyasi retorik savaşına dönüşmüştür.

Bu gerilimin nihai ve somut sonucu, 1260 yılında Ayn Calut'ta yaşanmıştır. İlhanlı ordusunun başında Hülagû yerine kalan Kitbuğa Noyan, Memlûk ordusu tarafından tarihi bir yenilgiye uğratılmış ve bu zafer, sadece askeri değil, diplomatik bir dönüm noktası olmuştur. Ayn Calut Zaferi, İlhanlıların durdurulabilir bir güç olduğunu göstermiş, Memlûkler için ise siyasi prestij, askeri güven ve dini liderlik açısından kalıcı bir zafer doğurmuştur. Ayrıca bu savaş, Moğolların ilk büyük yenilgisi olarak tarihe geçmiş ve Müslüman dünyada İlhanlılara karşı direnişin mümkün olduğu kanaatini pekiştirmiştir.

İlhanlı-Memlûk diplomatik münasebetleri, klasik anlamda devletler arası diplomasi normlarına değil; ideolojik çatışma, mutlak üstünlük iddiası ve dini meşruiyet savaşı temelinde gelişmiştir. Hülagû'nun kibirli ve tehditkâr mesajı ile Memlûklerin kararlı ve dini temelli cevabı, tarafların siyasal psikolojilerini ve diplomasi anlayışlarını açıkça yansıtır. Bu diplomatik metinler yalnızca kelimelerin savaşı değil; aynı zamanda orduların çarpışmasına giden yolun habercisi olmuştur. Ayn Calut'ta İlhanlıların uğradığı yenilgi ise bu ideolojik ve diplomatik mücadelenin askeri bir nihayete ulaşmasını temsil eder ve Memlûkler lehine şekillenen güç dengesinin başlangıcını oluşturur.

7. Kaynakça

- Aksarayi, (2000). *Müsameretül Ahbar*, (Çev. Müsrel Öztürk), TTK Yayınları, Ankara.
- Cüveynî, Alaaddin Ata Melik (1999). *Tarih-i Cihan Güşâ*, (Çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Gördeğir E. ve Özbek, S. (2018). “Moğolların Mardin Kuşatması ve Hülagü’den Olcaytu’ya İlhanlı Artuklu Münasebetleri”. *Tarih Ve Gelecek Dergisi*, 4/3: 106-18.
- İbnü’l-Münşî. (2024). *Hıskeyfâ Vekâyinamesi Nuzhetu’n-Nazır ve Râhatu’l-Hâtir*. (Arapça Neşr. Ve Notlarla Türkçeye Çev. Çevik. A. Tanrıverdi E). TTK Yayınları, Ankara.
- Kalan, E. (2016). “Orta Çağ’da İpek Yolu’nda Diplomat ve Ajan Olarak Tüccarlar”, *Yükselen İpek Yolu*, Eed. Fahri Atasoy), C. II, *Türk Yurdu Yayınları*, Ankara, s.185-190.
- Moğolların Gizli Tarihçesi*, (2011). (Çev. Mehmet Levent Kaya, Haz. Ekrem Kalan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Reşîdüddin Fazlullah. (2013). *Câmiu’l-Tevârih*, (Çev. İsmail Aka vd.), TTK Yayınları, Ankara.
- Rossabi, M. (2008). *Kubilay Han’ın Seyyahı Rabdan Savma ve Doğu’dan Batı’ya İlk Yolculuk*, (Çev. Ekin Uşşaklı), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- Sen, T. (2006). “The Yuan Khanate and India: Cross-Cultural Diplomacy in the Thirteenth and Fourteenth Centuries”, *Asia Major*, Vol 19, 1/2, s.299-326.
- Spuler, B. (1987). *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220-1350*, (Çev. Cemal Köprülü), TTK Yayınları, Ankara.
- Türker, Ö. ve Karaduman R. (2018). “XIII. Yüzyılda Moğol-Avrupa Diplomatik İlişkilerinde Yaşanan Dönüşümler ve Rabdan Savma’nın Elçilik Misyonu”, *Selçuklu Tarihçiliğinin Zamansız Kaybı Feda Şamil Arık’a Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar-III*, (Ed. Alpaslan Demir vd.), Gece Kitaplığı, Ankara, s.723-743.
- Türker, Ö. ve Karaduman R. (2018). “XIII. Yüzyılda Moğol-Avrupa Diplomatik İlişkilerinde Yaşanan Dönüşümler ve Rabdan Savma’nın Elçilik Misyonu”, *Selçuklu Tarihçiliğinin Zamansız Kaybı Feda Şamil*

Arık'a Armağan Türk Tarihine Dair Yazılar-III, (Ed. Alpaslan Demir vd.), Gece Kitaplığı, Ankara, s.723-743.

Yuvalı, A. (2011). *İlhanlı Tarihi*. Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.

BÖLÜM 5

İLHANLILAR DEVRİNDE EL CEZİRE BÖLGESİ TARİHİ*

ALİ TANIŞ**

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.16410487>

1. Giriş

El Cezire Bölgesi (Hamevi, 1995, s. 134; Şeşen, 1993, s. 509–511; Bulduk, 2004, s. 19; Çevik, 2009, s. 35) tarihsel süreçte birçok medeniyet ve imparatorluğun kesişim noktası olmuş, stratejik konumu itibarıyla dikkat çeken bir coğrafya olarak öne çıkmaktadır. İslam öncesi dönemde bu bölge; Babiller, Asurlular, Hititler, Persler, Büyük İskender ve onun ardılı olan Seleukoslar ile Roma, Bizans ve Sasani İmparatorluklarının hâkimiyeti altına girmiştir. Mezopotamya'nın merkezinde yer alan El Cezire, Dicle ve Fırat nehirleri arasında uzanan verimli toprakları sayesinde tarih boyunca stratejik ve ekonomik açıdan büyük önem taşımıştır (Şeşen, 1993, s. 509–511).

Hz. Ömer döneminde, komutan Iyaz b. Ğanem'in önderliğinde gerçekleştirilen seferler neticesinde, Cezire Bölgesi'ndeki birçok şehir Müslümanların egemenliğine girmiştir. Rakka, Ruha, Harran, Sümeysat, Amid, Meyyafarikîn, Nisibis, Mardin ve Erzen gibi şehirler, genel itibarıyla savaş yoluna başvurulmadan, sulh yoluyla teslim olmuştur (Belazurî, 2013, s. 200–203; İbnü'l Esîr, 1985, c. II, s. 488–489; Taberî, 2008, s. 447).

Emevîler döneminde El Cezire, görece sakin ve istikrarlı bir süreç geçirmiştir. Ancak Abbasîler döneminde, merkezi otoritenin zayıflamasıyla birlikte bölgede çeşitli Haricî isyanlar baş göstermiştir (İbnü'l Esîr, 1985, c. V,

* Bu çalışma Dr. Öğr. Üyesi Ercan GÖRDEGİR'in danışmanlığında, Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında yürütülen “İlhanlı Hâkimiyetinde El Cezire Bölgesi Tarihi”adlı Yüksek Lisans tezinden türetilmiştir

** Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, e-mail: polonyalehistan@gmail.com

s. 353). Abbasî yönetiminin güç kaybetmesi, bölgede Hamdanîler, Mervanîler, Numeyrîler ve Ukaylîler gibi yerel hanedanların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Buveyhîler'in hükümdarı Aduddevle, bir dönem bölgeyi kontrol altına almış; ancak onun vefatının ardından El Cezire'de yeniden çeşitli hanedanlar etkili olmaya başlamıştır (İbnü'l Esîr, 1985, c. VIII, s. 576, 600–601). Bu çerçevede, Mervanîler'in lideri El-Baz Dostuk, Buveyhîler'i mağlup ederek El Cezire üzerinde hâkimiyet kurmuştur (İbnü'l Esîr, 1985, c. IX, s. 37).

Selçuklular, El Cezire Bölgesi'ne gerçekleştirdikleri seferler sonucunda bölgedeki yerel güçlerden olan Mervânîler'e üstünlüklerini kabul ettirmişlerdir (İbnü'l Esîr, 1985, c. IX, s. 422). Selçuklu Sultanı Melikşah, 1085 yılında Mervânîler'in kontrolü altındaki El Cezire şehirlerini ele geçirerek bölgeyi Selçuklu hâkimiyeti altına almıştır (İbnü'l Esîr, 1985, c. X, s. 132–133). Ancak Melikşah'ın vefatından sonra Selçuklu tahtında yaşanan iç çekişmeler, bölgede siyasi bir boşluk doğurmuştur. Bu durumdan faydalanan Haçlılar, 1098 yılında Edessa'yı (Urfa) ele geçirerek El Cezire'nin önemli bir kısmında hâkimiyet kurmuşlardır (İbnü'l Esîr, 1985, c. X, s. 230; Demirkent, 1997, s. 38).

1102 yılında Sökmen Bey, 1106 yılında ise Necmeddin İlgazi'nin önderliğinde Artuk Bey'in oğulları tarafından sırasıyla Hasankeyf ve Mardin merkezli Artuklu kolları kurulmuş, böylece El Cezire'de Artuklu varlığı etkin bir güç olarak ortaya çıkmıştır (İbnü'l Esîr, 1985, c. X, s. 280, 317; Şeşen, 1993, s. 511). 1144 yılında ise Zengîler, Edessa'daki Haçlı hâkimiyetine son vererek bölgedeki Frenk varlığını sona erdirmiştir (İbnü'l Esîr, 1985, c. XI, s. 95). Bunu takiben, 1169 yılında Selahaddin Eyyubî'nin liderliğinde kurulan Eyyubîler, I. ve II. Şark Seferleri sonucunda El Cezire'yi kendi topraklarına dâhil ederek bölgedeki siyasi dengeyi önemli ölçüde değiştirmiştir (Şeşen, 1995, s. 21).

2. İlhanlı Hâkimiyetinde El Cezire Bölgesi

Cengiz Han'ın 1227 yılında vefatının ardından, Moğol tahtına geçen Ögedey, Harzemşah Devleti'nin siyasi varlığını tamamen ortadan kaldırmak ve Celaleddin Harzemşah'ı yakalamak amacıyla, Curmağun Noyan komutasında 30.000 kişilik bir Moğol ordusunu İran üzerine sevk etmiştir (Abu'l-Farac, 1950, II, s. 526). Moğol tehdidinden kaçan Celaleddin Harzemşah, güvenli olduğunu düşündüğü Anadolu ve Cezire bölgelerine yönelmiştir. Harzemşahlar'ın Ahlat şehrini ele geçirmesi, bölgedeki mevcut güç dengelerini

önemli ölçüde sarsmıştır. Bu gelişme üzerine, Cezire Bölgesi üzerindeki çıkar çatışmalarını bir kenara bırakan Anadolu Selçuklu Devleti ile Eyyubiler arasında bir ittifak tesis edilmiştir. Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubad tarafından yapılan ittifak teklifi, Eyyubi Sultanı Melik Kamil ile Cezire hâkimi Melik Eşref Musa tarafından kabul edilmiştir. Söz konusu ittifak, 13 Ağustos 1230 tarihinde gerçekleşen Yassı Çimen Savaşı'nda Harzemşahlar'ın mağlup edilmesiyle somut bir başarıya ulaşmıştır (İbn Bibi, 1941, s. 150–157; 1996, I, s. 406–408; Kaya, 2000, s. 171–172; Yuvalı, 1994, s. 27; Solmaz, 2000, s. 220).

Harzemşahların siyasi varlığının sona ermesiyle birlikte, Anadolu Selçukluları ve Eyyubiler doğrudan Moğollarla komşu hâline gelmişlerdir. Moğollar, El-Cezire Bölgesi'ne yönelik askerî harekâtlarına, Celaledin Harzemşah'ın bulunduğu bölgeden elde ettikleri istihbarat doğrultusunda başlamışlardır. Bu süreçte bölge halkı, Moğolların uyguladığı şiddet ve yıkımla doğrudan karşı karşıya kalmıştır. Moğol saldırıları karşısında savunmasız kalan halkın bir kısmı silahlı direniş göstererek hayatını kaybederken, bir kısmı ise dağlık alanlara sığınarak canlarını kurtarmaya çalışmıştır. Moğol istilası, El-Cezire Bölgesi'nde büyük bir korku ve panik ortamı yaratmıştır. Özellikle Amid, Siirt ve Mardin çevresindeki yerleşim birimleri ağır yıkımlara uğramıştır (Yuvalı, 1994, s. 29–30). Celaledin Harzemşah, Moğol istilasından kaçışı sırasında sığınmak zorunda kaldığı Diyarbekir bölgesinde öldürülmüştür (Cüveynî, 2013, s. 383; Sümer, 1970, s. 3; Vardan, 1937, s. 224; Solmaz, 2000, s. 221).

Moğol saldırılarının giderek şiddetlenmeye başladığı bu dönemde, 1237 yılında Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubad'ın ve El-Cezire hâkimi Melik Eşref Musa'nın, 1238 yılında ise Eyyubi Sultanı Melik Kamil'in vefatları, bölgenin Moğol istilalarına karşı savunmasız kalmasına neden olmuştur. I. Alaeddin Keykubad'ın yerine geçen oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev, babası kadar etkili bir yönetim sergileyememiştir. Moğol tehdidini göz ardı ederek Eyyubilerle olan mücadeleye devam eden II. Keyhüsrev, Moğol tehlikesinin ciddiyetini fark ettiğinde ise artık çok geç kalmıştı. 1240 yılında meydana gelen Babai İsyanı, Selçuklu yönetimini içten sarsmış ve büyük zorluklarla bastırılabilmiştir (Yuvalı, 1994, s. 36; Keleş, 2018, s. 73–91). Bu

gelişmeleri takip eden süreçte Baycu Noyan komutasındaki Moğol birlikleri, Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya ilerleyerek 1242 yılında Erzurum şehrini ele geçirmiştir (Abu'l-Farac, 1950, s. 541; İbnü'l-İbri, 2011, s. 19; İbn Bibi, 1941, s. 213–214; Solmaz, 2000, s. 241).

II. Gıyaseddin Keyhüsrev, Moğol tehdidine karşı bölgedeki diğer siyasi aktörlerle işbirliği yapma girişimlerinde başarılı olamamıştır. Bu durumun sonucunda, 1243 yılında Erzincan yakınlarında gerçekleşen Köseadağ Savaşı'nda, Selçuklu ordusu, Baycu Noyan komutasındaki Moğol kuvvetleri karşısında ağır bir yenilgiye uğramıştır (Abu'l-Farac, 1950, II, s. 542; İbnü'l-İbri, 2011, s. 19–20; Kirakos, 1942, s. 177; Vardan, 1937, s. 228; Carpini, 2001, s. 74; Solmaz, 2000, s. 242). Savaşın ardından Moğollar, Anadolu'nun önemli şehirlerinden Sivas, Kayseri ve Erzincan'ı yağmalamış, bu harekâtın ardından kışlamak üzere Muğan bölgesine geri çekilmişlerdir (Abu'l-Farac, 1950, II, s. 542; Solmaz, 2000, s. 243).

1253 yılında Batı Seferi'ni başlatan Hülagû, seferin ilk aşamasında İsmailîleri ortadan kaldırmış, ardından sefer rotasını Abbâsîlerin başkenti olan Bağdat'a çevirmiştir (Reşidüddin/Aka, 2013, s. 23–24; Cüveynî, 2013, III, s. 508–509; Abu'l-Farac, 1950, II, s. 561; Spuler, 2011, s. 61; Roux, 2001, s. 324–325). 1258 yılında Bağdat'ın Moğollar tarafından ele geçirilmesiyle Abbâsî Halifeliği resmen sona ermiştir (Cüveynî, 2013, III, s. 592–602; Abu'l-Farac, 1950, II, s. 568–570; Spuler, 2011, s. 61–62; Yuvalı, 1994, s. 76; Grousset, 1980, s. 339; Solmaz, 2000, s. 262–263; Gördegir, 2021, s. 16). Bağdat'ın fethinden sonra Cezire Bölgesi'ne yönelen Moğol kuvvetleri, Erbil, Musul, Sincar ve Ceziretü'l-İbn Ömer şehirlerinin hâkimi olan Bedreddin Lu'lü'nün biatını kabul ederek bu bölgelerde fiilî denetim sağlamışlardır. Diyar-ı Mudar bölgesinde ise Harran ve Edessa (Urfa) şehirleri herhangi bir çatışma yaşanmadan sulh yoluyla Moğollara teslim edilmiş, buna karşın Serûc, Mâbık (Menbiç), Bîra, Necm ve Ca'ber kalelerinde direnişle karşılaşmıştır. Direnişin yaşandığı bu yerleşimlerde halk, Moğollar tarafından katliama uğratılmıştır (Abu'l-Farac, 1950, II, s. 573–574; Grousset, 1980, s. 344; Gördegir, 2021, s. 16).

Moğollar, Bağdat'ın fethinin ardından yönlerini Suriye topraklarına çevirmişlerdir. Bilâdü's-Şam Eyyûbî hükümdarı Melik Nasır II. Selahaddin Yusuf, Moğol ilerleyişine karşı koymakta başarısız olmuş ve Halep, Hama,

Humus ile Şam şehirleri Moğolların kontrolüne geçmiştir (Reşidüddin/Aka, 2013, s. 53–55; Aksarayi, 2000, s. 39; Grousset, 1980, s. 344). Ancak bu ilerleyiş, 1260 yılında Memlükler ile yapılan Ayn Calût Savaşı'nda son bulmuş; Moğollar bu muharebede ağır bir yenilgiye uğrayarak bölgedeki mutlak üstünlüklerini kaybetmişlerdir (Abu'l-Farac, 1950, II, s. 576–578; Aksarayi, 2000, s. 46; Grousset, 1980, s. 347; Vardan, 1937, s. 234; Spuler, 2011, s. 67 vd.; Roux, 2004, s. 294; Solmaz, 2000, s. 266; Gördegir, 2021, s. 17). Ayn Calût Savaşı, Moğolların yenilmezlik algısının sonunu simgeleyen dönüm noktalarından biri olmuştur.

Moğollar, Cezire Bölgesi'nde ise faaliyetlerini sürdürmüş; Diyarbekir bölümünde yer alan Amid şehri kısa sürede ele geçirilmiştir. Ancak Meyyafarikîn Hükümdarı Melik Kamil'in Moğol elçilerini öldürmesi ve Moğol temsilcilerini şehirden kovması, Moğollar ile açık bir çatışma ortamını doğurmuştur. Melik Kamil'in, Bilâdü's-Şam Eyyübî hükümdarı Melik Nasır II. Selahaddin Yusuf'tan yardım talebi ise karşılıksız kalmıştır (Abu'l-Farac, 1950, II, s. 572; Kirakos, 2018, s. 136; Vardan, 1937, s. 232; Cahen, 1952, s. 102; Spuler, 2011, s. 69; Grousset, 1980, s. 343; Yuvalı, 1994, s. 83; Turan, 2021, s. 426–427).

Meyyafarikîn şehri Moğollar tarafından kuşatma altına alınmadan önce Melik Kamil, halkın direncini artırmak amacıyla hazinesini halka dağıtmış ve şehirde birlik ruhu yaratmaya çalışmıştır (Reşidüddin/Aka, 2013, s. 61; El-Ğamdi, 2010, s. 234–235). Kuşatma sırasında şehir direniş göstermeye devam etmiş, Moğollar ise geleneksel stratejilerinden biri olan aldatıcı barış teklifini uygulamaya koymuşlardır. Ancak Melik Kamil, Moğol komutan Yaşmut'a gönderilen elçiye verdiği yanıtla teslim olmayı açıkça reddetmiştir (Reşidüddin/Aka, 2013, s. 61; Cüveynî, 2013, s. 592; Carpini, 2001, s. 83).

Hülagû, Melik Kamil'in sonuna kadar mücadele edecek kadar cesaretli bir lider olduğunu bilmekteydi. Bu sebeple, onu zor durumda bırakmak amacıyla Arkhto Noyan'ı ve oğlu Yaşmut'u Meyyafarikîn'e göndererek, kuşatma sırasında herhangi bir askeri saldırı yapmamalarını, bunun yerine halkı aç ve susuz bırakmalarını ve erzaklar tükenene kadar beklemelerini emretmiştir (El-Ğamdi, 2010, s. 236; Yuvalı, 1994, s. 84; Solmaz, 2000, s. 265). Moğollar, kuşatmayı sürdürmek için Gürcü ve Ermeni askerlerinden oluşan bir birlik de oluşturmuş ve bu birlik kuşatma sırasında önemli bir rol oynamıştır.

Meyyafarikîn kuşatması, iki yıl boyunca Moğolların karşısında direniş göstermiştir. Bu süre zarfında şehirdeki erzaklar tükenmiş ve şiddetli bir kıtlık baş göstermiştir (Abu'l-Farac, 1950, II, s. 575; İbnü'l-İbri, 2011, s. 41; Reşidüddin/Aka, 2013, s. 62; Kirakos, 2018, s. 137; Spuler, 2011, s. 69).

Melik Kamil, şehri Moğollara teslim ettikten sonra, Moğolların Meyyafarikîn'i ele geçirmesiyle birlikte hayatta kalanların sayısının oldukça azaldığı dönemin kaynaklarında belirtilmiştir. Reşidüddin Fazlullah, şehirde yalnızca yetmiş kişinin hayatta kaldığını ifade ederken, Abu'l-Farac bu sayıyı yüz olarak belirtmiş, İbn Şeddad ise hayatta kalanlar arasında altmış sivil ile kırk iki askerin bulunduğunu kaydetmiştir (Abu'l-Farac, 1950, II, s. 575; Reşidüddin/Aka, 2013, s. 62; İbn Şeddad/Cahen, 1952, s. 103). Hülagü'ye gönderilen Melik Kamil, Han'ın emriyle öldürülmüş, Meyyafarikîn'in yönetimi ise Melik Kamil'in babasının ahırlarına bakan Abdullah'a verilmiştir (Abu'l-Farac, 1950, II, s. 575; İbn Şeddad/Cahen, 1952, s. 103; Grousset, 1980, s. 343; Solmaz, 2000, s. 265).

Moğollar, El Cezire Bölgesi'ndeki şehirleri yıkıp talan ederken, Hısn-ı Keyfa hâkimi Melik el-Muvahhid (647-693/1249-1294), sıranın kendisine de geleceğini fark etmiş ve İlhanlı hükümdarı Hülagü'ye huzuruna çıkarak aman dilemiştir. Hülagü, Hısn-ı Keyfa Meliki Muvahhid'i iyi karşılamış ve onun ülkesinin hükümdarı olmasını onaylamıştır (İbn Şeddad, 1978, s. 535).

2.1. İlhanlı- Artuklu İlişkileri

Meyyafarikîn'i ele geçiren Moğollar, Cezire'ye ayak basamadıkları tek şehir olan Mardin'i hedef almışlardır. Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin İlgazi, Hülagü'nün biat çağrısına uymamış, bunun üzerine Hülagü, oğlu Melik Muzaffer Kara Arslan'a, *"Babana nasihat et de teslim olsun. Onun isyan ederek helak olmasına razı olma,"* diyerek babasını ikna etmesini istemiştir. Melik Muzaffer, babasına teslim olma fikrini önerdiğinde, Necmeddin İlgazi, oğlunun Moğollara meyilli olduğunu düşünerek onu hapse atmıştır. Necmeddin İlgazi'nin teslim olmayacağına kanaat getiren Moğollar, şehri kuşatma altına almışlardır. Moğollar, Artuklu hükümdarına elçiler aracılığıyla tehdit dolu mektuplar göndererek, kan dökülmeden teslim olmasını talep etmişlerdir (Abu'l Farac, 1950, II, s. 575; İbn Şeddad, 1978, s. 559-560; Reşidüddin/Aka, 2013, s. 63; Solmaz, 2000, s. 266). Artuklu hükümdarı I. Necmeddin İlgazi,

Moğolların mektubuna karşılık olarak, *"Sözleriniz güvenilir değil, önceki sözlerinizi yerine getirmediğiniz. Benim yanımda Türk yiğitleri ve Kürt cengaverleri çoktur,"* diyerek teslim olmayı reddetmiştir (Reşidüddin/Aka, 2013, s. 63-64; Gördegir, Özbek, 2018, s. 111). Şehir, sekiz ay boyunca kuşatma altında kalmış, bu süre zarfında Moğollar arasında moral bozukluğu ve ümitsizlik yaşanmıştır (İbn Şeddad, 1978, s. 560-561; Gördegir, Özbek, 2018, s. 111). Kuşatmanın uzaması, Moğolların çevreye gözdağı vermek amacıyla Mardin çevresindeki Koçhisar (Düneyser) ve Erzen bölgelerini yağmalamalarına yol açmıştır (İbn Şeddad, 1978, s. 555-567; Abu'l Farac, 1950, II, s. 575; Reşidüddin/Aka, 2013, s. 64).

Şiddetli geçen karşılıklı çatışmalar bir sonuca ulaşamayınca, halk bir yandan salgın hastalıklarla mücadele ederken, diğer yandan I. Necmeddin İlgazi'nin ölümünün ardından durum Moğolların lehine dönmüştür. Artuklu tahtına geçen oğlu Kara Aslan, şehri Moğollara teslim etmiştir. Ancak şehirdeki veba salgını olmasaydı, kuşatma yıllarca sürse de Mardin'in ele geçirilmesi imkansız olabilirdi (Abu'l Farac, 1950, II, s. 575-576). Hülagü, Kara Aslan'ın hükümdarlığını onaylamış ve Kara Aslan, Moğollara itaat edeceğini belirterek, bunun bir göstergesi olarak Hülagü adına hutbe okutup para bastırmıştır (Abu'l Farac, 1950, II, s. 576; Yuvalı, 2011, s. 173; Turan, 2013, s. 459). İlhanlı-Artuklu arasındaki antlaşmaya göre, Melik Kara Aslan, Dara, Habur, Nusaybin ve Re'sülayn şehirlerini kontrol altına almıştır (Spuler, 2011, s. 69; Turan, 2013, s. 456; Gördegir, Özbek, 2018, s. 112).

Memlükler, Selçuklu veziri Pervane'nin kışkırtması sonucu Anadolu'ya girmiş ve 1277 yılında Elbistan Savaşı'nda Moğol-Selçuklu kuvvetlerini mağlup etmiştir (İbn Tağriberdi, 2013, s. 83; Grousset, 1980, s. 352-353; Gördegir-Özbek, 2018, s. 113). Bu, İlhanlılar için Ayn Calut Zaferi'nden sonra Memlükler'den aldıkları ikinci büyük yenilgi olmuştur (Gördegir-Özbek, 2018, s. 113). İlhanlı hükümdarı Abaka Han, bu mağlubiyetin intikamını almak amacıyla 1281 yılında Suriye Seferi'ni başlatmıştır. Söz konusu seferde, Moğol-Artuklu emirleri ve askerleri de yer almışlardır. İlk Suriye Seferi'nde İlhanlılar zafer kazanırken, ikinci Suriye Seferi'nde Memlükler, Humus yakınlarındaki savaşta galip gelmiştir (Grousset, 1980, s. 352; Turan, 2013, s. 461; Ağır, 2008, s. 1-10; Gördegir-Özbek, 2018, s. 113).

II. Necmeddin Gazi (1294-1312) döneminde, Artuklu Devleti Moğol egemenliği altında varlığını sürdürmüş, ancak hem iç hem de dış siyasette İlhanlıların etkisi altında kalmıştır. Bu dönemde, İlhanlı-Artuklu ilişkileri önemli bir ilerleme kaydetmiştir (Alptekin, 1991, s. 416; Gördegir-Özbek, 2018, s. 113). Artuklu hükümdarı II. Necmeddin Gazi, 1299 yılında İlhanlıların Suriye Seferi'ne yaptığı katkı nedeniyle "*Sultan*" unvanı ile onurlandırılmış ve bu unvanı kullanan ilk Artuklu hükümdarı olmuştur (Turan, 2013, s. 461-462; Özgüdenli, 2000, s. 150; Gördegir-Özbek, 2018, s. 114-115). Ayrıca, Diyar-ı Bekir ve Diyar-ı Rebia bölgelerinin Artuklulara verilmesine onay sağlamıştır (Reşidüddin/Aka, 2013, s. 295; Spuler, 2011, s. 384; Özgüdenli, 2009, s. 205; Gül, 2006, s. 370). İlhanlılar, Cezire Bölgesi'nde yaşanan hadiselerde de II. Necmeddin Gazi'ye görev vermiştir (Reşidüddin/Aka, 2013, s. 295; Özgüdenli, 2000, s. 150; Gördegir-Özbek, 2018, s. 115).

İlhanlı tahtına çıkan Olcaytu (1304-1317) döneminde, Artuklu-İlhanlı ilişkileri siyasi bir boyut kazanarak akrabalık ilişkileriyle önemli bir aşama kaydetmiştir. Olcaytu, 1309 yılında II. Necmeddin Gazi'nin kızı Dünya Hatun ile evlenmiştir. Ancak bu evlilikten çocuk doğmadığı için ilişkiler yalnızca Olcaytu dönemiyle sınırlı kalmıştır. Çoğu kaynak, bu evlilik hakkında fazla ayrıntıya yer vermezken, savaşlar ve katliamlarla başlayan İlhanlı-Artuklu ilişkileri, Olcaytu döneminde dönürlük ilişkisi ile en yüksek seviyeye ulaşmıştır (İbn Batutta, 2004, I, s. 338; Turan, 2013, s. 462; Gördegir-Özbek, 2018, s. 115). El-Melikü's-Salih (1312-1364) hükümdarlığı sırasında, Memlükler, İlhanlılara karşı sürekli zaferler elde ettikleri için İlhanlılara bağlı olan Mardin Artukluları endişeye kapılmıştır (Çetin, 2008, s. 151-152; Alptekin, 1991, s. 416). Artuklu toprakları, İlhanlı-Memlük mücadelesinin sahası haline gelmişti. Memlüklerin Halep valisi Şihabüddin Karatay, 1315 yılında Mardin ve çevresine bir dizi saldırı düzenleyerek bölgeyi yağmalamıştır. Olcaytu Han'ın ölümünü fırsat bilen Türkmen Cacaoğlu Alâeddin, Artuklu toprağı olan Amid (Diyarbakır) şehrini yağmalamış, tahrip etmiş ve birçok esiri öldürmüştür (Alptekin, 1991, s. 416; Sümer, 1970, s. 84; Yınanç, 1988, s. 619).

2.2. El Cezire'de Moğol Sutay Hanedanı

Sutaylılar, İlhanlılar döneminde ortaya çıkan ve tam anlamıyla devletleşme sürecini tamamlayamasa da yaklaşık yarım asır boyunca bölgede varlıklarını sürdüren bir hanedandır. Cezire Bölgesi dâhil olmak üzere,

Erzurum'dan Ahlat'a kadar uzanan bir siyasi varlığa sahip olmuşlardır (Spuler, 2011, s. 367 vd.; Gül, 2004, s. 195; Keleş, 2021, s. 76; Gül, 2010, s. 151). İlhanlı Devleti, özellikle 1256 yılından sonra merkezi yönetimi güçlendirme amacıyla bazı bölgelere kendi yöneticilerini tayin etmiştir. 1277 yılındaki Elbistan Savaşı'nda Moğolların Memlûkler karşısında aldığı yenilgi, Selçukluların vali tayin etme yetkisini etkilemiş ve Anadolu Selçuklularına doğrudan valiler atanırken, Cezire Bölgesi'nin yönetiminde Diyarbakir'e Moğol yöneticileri atanmıştır. Diyarbakir'e yönetici olarak tayin edilenler arasında Moğol emirleri ve şehzadeleri yer almıştır (Gül, 2010, s. 151). Bu, İlhanlıların bölgedeki idari kontrolünü artırmak amacıyla aldıkları önlemlerden biri olarak değerlendirilmektedir.

İlhanlıların Diyarbakir Eyaleti¹³'ne atadıkları en önemli yöneticilerden biri olarak Sutay Noyan¹⁴'dır (1309-1332). Sutay Noyan, yaklaşık çeyrek asır boyunca Diyarbakir Eyaleti'ni yönetmiş ve bu süre zarfında kendi idaresini kurarak ileride bir hanedanın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Sutay Noyan'ın ölümünün ardından, son İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır'ın dayısı olan Uyratlı Ali Paşa, Diyarbakir valiliğine getirilmiştir. 1295 yılında, Emir Sutay'ın Diyarbakir Valisi olmadan önce, Uyrat kabilesinden Toragay ve Yisutay'ın El Cezire Bölgesi'ne gelmesi, bölgede ciddi huzursuzluklara yol açmış ve bu olay,

¹³ İlhanlılar dönemiyle birlikte El Cezire Bölgesi'nde idari yapıda yeniden düzenlemeye gidilmiştir. Bu kapsamda, Diyar-ı Rebia, Diyar-ı Mudar ve Diyarbakir bölgeleri tek bir idari birim altında birleştirilerek Diyarbakir Eyaleti adı altında yeniden teşkilatlandırılmıştır. Yeniden düzenlenen bu eyaletin merkezi resmî olarak Musul olarak belirlenmişse de, İlhanlı idarecileri fiilen Diyarbakir'de ikamet etmeyi tercih etmişlerdir. Diyarbakir Eyaleti, yalnızca El Cezire Bölgesi'ni değil, aynı zamanda bu bölgenin ötesine uzanan daha geniş bir coğrafyayı da kapsamaktaydı (Spuler, 2011, s. 367 vd.; Gül, 2010, s. 151).

¹⁴ Diyarbakir Eyaleti'nde hüküm süren Sutaylılar Hanedanı'nın kurucusu olan Sutay Noyan'ın etnik kökeni hakkında kesin ve açık bir bilgi bulunmamasıyla birlikte, adının "Sunitay" isminin kısaltılmış biçimi olabileceği ve bu nedenle Sünit boyuna mensup olabileceği yönünde değerlendirmeler bulunmaktadır. Bu durum, Sutay Noyan'ın Sünit boyundan geldiği ihtimalini güçlendirmektedir. Sünit boyu, Yakın Doğu'ya yönelik ilk Moğol istilasında önemli bir rol üstlenen Curmağun Noyan ile tanınmış olup, bu boya mensup bazı kabileler, Musul ve Diyarbakir havalisinde çeşitli idari görevlerde bulunmuşlardır. Özellikle Doladay ve Sutay Noyan gibi isimler, söz konusu bölgelerde kabile reisleri olarak ön plana çıkmaktadır (Hafız-ı Ebru/Beyani, 1317, s. 149; Yuvalı, 1994, s. 164; Sümer, 1970, s. 19, 33 vd.; Togan, 1981, s. 236; Gül, 2010, s. 153; Keleş, 2021, s. 77).

bölgenin yönetiminde önemli bir değişim sürecini başlatmıştır (Spuler, 2011, s. 384; Turan, 2013, s. 461).

Gazan Han döneminde, Sutay Noyan, Mayıs 1299'da Anadolu'da ortaya çıkan Sülemiş isyanını bastırmak amacıyla başında bulunduğu 15.000 askerle Diyarbakir Valisi Mulay Noyan ile birlikte Anadolu'ya gitmiştir (Aksarayı, 2000, s. 198; İbn Tağriberdi, 2013, s. 98). Emir Sutay, Aksaray ve Niğde yöresinde bozulan asayişin sağlamak için bölgede bir süre yöneticilik yapmış ve güvenliği tesis etmiştir (Aksarayı, 2000, s. 198-206; Togan, 1981, s. 243; Sümer, 1970, s. 69). Gazan Han'ın 1300 ve 1302 yıllarında Memlükler'e karşı düzenlediği seferlere Emir Sutay da katılmış, bu seferlerde İlhanlıların önemli komutanlarından Emir Çoban ve Mulay da yer almıştır (Reşid al-Din/Seyyad, 2000, s. 168; Reşidüddin/Aka, 2013, s. 283 vd.; Sümer, 1970, s. 69; İbn Tağriberdi, 1972, s. 99).

Olcaytu döneminde, Musul merkezli Diyarbakir Eyaleti yöneticisi Kıpçak İl Basmış, 1308 yılında azledilerek yerine Emir Sutay Noyan atanmıştır. Gazan Han döneminde yükselen bir isim olan Sutay Noyan, Olcaytu döneminde de seferlere katılarak etkisini sürdürmüştür (Makrizi, 1941, s. 69; Sümer, 1970, s. 69; Turan, 2013, 462). Sutay Noyan'ın bir süre sonra görevden alındığı, ancak 1312 yılında yeniden Diyarbakir Bölgesi'nin yöneticiliğine getirildiği anlaşılmaktadır (Spuler, 2011, s. 384; Keleş, 2021, s. 78). Geniş bir coğrafyayı idaresine alarak önemli bir güç haline gelen Sutay Noyan, Olcaytu Han'ın hükümdarlığı süresince konumunu korumuştur (Aksarayı, 2000, s. 248; Keleş, 2021, s. 78). 1312'deki ikinci Suriye Seferi'nde, Memlükler karşısında yenilgiye uğrayan İlhanlılar arasında Emir Sutay da yer almıştır (İbn Tağriberdi, 1972, s. 99; Gül, 2010, s. 125-126; Turan, 2013, s. 462; Keleş, 2021, s. 78).

Sutay, görev süresi boyunca Cezire Bölgesi'ndeki tehditlere karşı sert bir politika izlemiş, Antep ve Halep yörelerinde faaliyet gösteren Bozok Türkmenleri ile Antakya ve Trablus'ta bulunan Üçok Türkmenlerini, Memlükler adına Cezire Bölgesi'ne taciz yapmaları nedeniyle mağlup etmiştir. Ancak, Memlük Halep Naibi Kara Sungur'un emrindeki kuvvetlerle Urfa yakınlarındaki Belih Çayı'nda karşılaşan Emir Sutay, yenilgiye uğrayarak geri çekilmek zorunda kalmıştır (Beysanoğlu, 1998, I, s. 377; Gül, 2004, s. 203; Alican, 2017, s. 155; Sümer, 1970, s. 77-78; Ekinci-Paydaş, 2008, s. 279; Sevim-Yücel, 1989, s. 340; Gül, 2010, s. 156-157).

İlhanlı yönetimindeki yeniden atamalarda, Olcaytu döneminde İrincin Diyarbekir Valiliği'ne atanırken, Sutay Noyan Ahlat Valiliği'ne getirilmiştir (Aksarayı, 2000, s. 242-247; Spuler, 2011, s. 384 vd.; Sümer, 1970, s. 83; Haspolat, 2010, s. 267; Gül, 2010, s. 157). Emir Sutay'ın Ahlat valiliği kısa süreli olmuştur. Bu durumun temel nedenlerinden biri, Emir Çoban'a karşı muhalif bir tutum sergileyen Diyarbekir Valisi İrincin'in İlhanlılar arasında iç karışıklığa neden olmasıdır. Emir Çoban'ın, Altın Orda Devleti'ne karşı mücadele sürecinde bazı emirlerin itaatsizliğini sert bir şekilde cezalandırması, emirler arasında bir güç mücadelesinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu muhalefetin başını çeken İrincin, Emir Çoban'a ve İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'a karşı isyan etmiştir. 1319 yılında meydana gelen bu çatışmada muhalefet ordusu ağır bir yenilgi almış, İrincin'in de aralarında bulunduğu birçok emir hayatını kaybetmiştir. Söz konusu isyanda Emir Sutay, Ebu Said'in yanında yer alarak hükümdara bağlılığını sürdürmüştür. Bu gelişmelerin ardından Sultan Ebu Said, Sutay'ı önce Erbil ve Musul yöresine, daha sonra ise Diyarbekir'e görevlendirmiştir (Aksarayı, 2000, s. 256-260; Hafız-ı Ebru/Beyani, 1317, s. 103; Gül, 2010, s. 157-158). Emir Sutay, kısa süreli Ahlat yöneticiliğinin ardından, İrincin'in öldürülmesiyle birlikte yeniden Diyarbekir valiliğine tayin edilmiştir (Beysanoğlu, 1998, C. I, s. 377; Hafız-ı Ebru/Beyani, 1317, s. 99; Sümer, 1970, s. 84-85; Sevim & Yücel, 1989, s. 340; Gül, 2010, s. 103; Alican, 2017, s. 156-157; Gül, 2004, s. 203).

1327 yılında Emir Çoban'ın idam edilmesiyle birlikte, Emir Sutay'ın Cezire Bölgesi'nde siyasi ve askeri anlamda karşısına çıkabilecek önemli bir rakibi kalmamıştır. Çoban'ın ölümünden sonra Sutay'ın İlhanlılar nezdindeki nüfuzu ve devlet kademesindeki prestiji belirgin şekilde artmıştır. Diyarbekir Valisi olarak görev yapan Emir Sutay Noyan, 1332 yılında Musul'da vefat ettiğinde yaklaşık yüz yaşındaydı ve uzun süren idareciliği boyunca başarılı bir yönetici olarak tanınmıştır. Onun ölümünün ardından valilik görevine oğlu Hacı Tugay getirilmiştir. Ancak Hacı Tugay, babasının idari kabiliyetine sahip olamamış ve bu nedenle bölgedeki Uyrat unsurunun artan etkisini engelleyememiştir. İlhanlı hükümdarı Ebû Saîd'in dayısı olan Uyratların reisi Ali Paşa, bu zayıf yönetim ortamından faydalanarak bölge üzerindeki hâkimiyetini hızla pekiştirmiş ve yeğeni Ebû Saîd tarafından Diyarbekir valiliğine atanmayı başarmıştır (Spuler, 2011, s. 560; Gül, 2004, s. 204; Alican,

2017, s. 158; Yuvalı, 1994, s. 165; Beysanoğlu, 1998, C. I, s. 377; Gül, 2010, s. 159–160; Sümer, 1970, s. 92, 96; Turan, 2013, s. 462).

Uyratlı Ali Paşa, hem İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın dayısı olması hem de Cezire Bölgesi'nde Uyrat unsurunun güçlü bir demografik varlık göstermesi nedeniyle Sutaylılar'ın bölgedeki yönetimini ciddi biçimde zorlaştırmıştır. Ali Paşa'nın Sutaylılar üzerindeki siyasi ve askerî baskısı zamanla artmış, bu durum bölgedeki iktidar dengesini Sutaylılar aleyhine çevirmiştir. 1335 yılında, Ebu Said'in vefatıyla en büyük siyasi desteğini kaybeden Ali Paşa, Diyarbekir'deki yönetimi vekili Seyfeddin Hafız'a bırakmak durumunda kalmıştır. Bu gelişme üzerine Sutaylıların önde gelen temsilcileri Baranbay ve Hacı Tugay, Anadolu Valisi Celayirli Şeyh Hasan'dan destek talebinde bulunmuşlardır. Başlangıçta, Şeyh Hasan'ın Ali Paşa ile olan olumlu ilişkileri nedeniyle bu teklife sıcak bakmadığı görülmektedir. Ancak ilerleyen süreçte Ali Paşa'nın artan gücü ve merkezi iktidarı ele geçirme yönündeki eğilimleri, Şeyh Hasan'ı tutumunu değiştirmeye sevk etmiştir. Nihayetinde, 1336 yılında Aladağ Karadere mevkiinde gerçekleştirilen savaşta, Celayirli Şeyh Hasan ordusunun sağ kanadında Sutaylı Hacı Tugay, sol kanadında ise Çobanilerden Surgan yer almış ve bu birlikler Uyratlı Ali Paşa'yı mağlup ederek öldürmüşlerdir. Bu zaferin ardından Cezire Bölgesi'nde Celayirli Şeyh Hasan egemenlik kurmuş ve bölge topraklarını bağlı emirlere tahsis etmiştir. Hacı Tugay bu süreçte Musul'dan Erzurum'a kadar uzanan Doğu ve Güneydoğu Anadolu coğrafyasının siyasi kontrolünü eline geçirmiştir. Böylece, Emir Sutay Noyan'ın 1332 yılındaki ölümünden sonra üç yıl süren bir kesintinin ardından Diyarbekir valiliği yeniden Sutaylıların idaresine geçmiştir (Beysanoğlu, 1998, C. I, s. 377; Gül, 2010, s. 159–160, 162–163; Sümer, 1970, s. 96–97).

Emir Sutay Noyan'ın en büyük oğlu olan Baranbay, Karmaşi (veya Kurumşi) İsyanı'na destek vermiş; ancak isyanın bastırılmasının ardından Diyarbekir'e kaçarak babasına sığınmak zorunda kalmıştır (Aksarayı, 2000, s. 260; Gül, 2010, s. 160–161). Baranbay, kendi adını taşıyan “*al-Sultān al-A ‘zam Barımbay*” ibaresiyle bir sikke bastırarak bağımsız bir otorite oluşturma arzusunu açıkça ortaya koymuştur (Yınanç, 1988, s. 620; Keleş, 2021, s. 82). Babasının mirasına tek başına sahip olma gayesi taşıdığı anlaşılmaktadır. Ancak, Sutaylıların müttefiki olan Celayirliilerin, Çobanlı Şeyh Hasan

karşısında direnemeyerek geri çekilmesi sonucunda Sutaylılar, bir süreliğine Çobanlılara tâbi olmak zorunda kalmışlardır. Bu dönemde Çobanlılar, bölgedeki etkili varlıklarını yaklaşık çeyrek asır boyunca devam ettirmiştir (Parla, 2004, s. 276; Beysanoğlu, 1998, C. I, s. 377; Gül, 2004, s. 204–205). Baranbay’ın sonraki dönemlerdeki siyasi faaliyetleri hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamakta, buna karşın kardeşi Hacı Tugay’ın siyasi etkinlikleri daha ayrıntılı bir şekilde kaydedilmiştir.

Sutaylı Hacı Tugay’ın hâkimiyeti dönemi, Celayirli Şeyh Hasan’ın desteğine rağmen uzun ömürlü olamamıştır. Bu dönemde siyasi dengeleri değiştiren önemli gelişmelerden biri, Timurtaş’ın oğlu olduğunu iddia eden ve kaynaklarda “*Düzmece Timurtaş*” olarak anılan Küçük Şeyh Hasan’ın sahneye çıkması olmuştur. Küçük Şeyh Hasan, hem Celayirli Şeyh Hasan’a hem de Sutaylı Hacı Tugay’a mektuplar göndererek kendisine biat etmelerini talep etmiştir. Bu teklifin reddedilmesi üzerine, 1338 yılı Temmuz ayında Aladağ Şehr-i Nev mevkiinde gerçekleşen savaşta, Çobaniler Küçük Şeyh Hasan’ın önderliğinde galip gelmiştir. Bu mağlubiyetin ardından Celayirli Şeyh Hasan, Bağdat’a çekilmek zorunda kalmış, Sutaylılar ise Çobaniler karşısında ciddi bir zayıflama sürecine girmiştir. Zaferin ardından Küçük Şeyh Hasan, Hacı Tugay’ın üzerine yürümüş, ancak taraflar arasında bir barış anlaşması yapılarak bölgede görece bir sükûnet sağlanmıştır (Sümer, 1970, s. 98; Gül, 2010, s. 163).

Sutaylılar arasında yaşanan iktidar mücadeleleri, Sutay yurdunun parçalanmasına ve bu hanedanın bölgedeki gücünün ciddi ölçüde zayıflamasına neden olmuştur. Bu iç çekişmelerin sonucunda, Emir Hacı Tugay, Musul, Ahlat ve Erzurum bölgelerinin kontrolünü elinde tutarken; yeğeni İbrahim Şah ise Mardin ve Diyarbakır yörelerinde hâkimiyet kurmuştur (Gül, 2010, s. 166). Sutaylılar arasındaki bu siyasi bölünmüşlük, bölgedeki diğer güçlerin ilgisini artırmış ve siyasi emellerini harekete geçirmiştir. Özellikle Çobanlılar, Hacı Tugay’ın yönetimindeki topraklara baskı uygulamış; oluşan otorite boşluğu ise yeni siyasi aktörlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu dönemde tarih sahnesine çıkan Karakoyunlular, Hacı Tugay’ı desteklerken; Akkoyunlular ise İbrahim Şah’ın yanında yer almışlardır. Böylece Sutaylıların çözülme süreci, Karakoyunlu ve Akkoyunlu beylerinin bölgedeki etkinliğini artırmıştır. Karakoyunlular, Hacı Tugay’ın kontrolündeki Erzurum, Van Gölü çevresi ve Musul gibi bölgelerde etkili olurken; Akkoyunlular, İbrahim Şah’ın

yönetiminde bulunan Diyarbekir, Mardin ve çevresinde güç kazanmaya başlamıştır (Gül, 2004, s. 206; Sümer,1984,I,s. 34; Gül, 2010, s. 166; Keleş, 2021, s. 84). İbrahim Şah 1343 yılında amcası Hacı Tugay'ı öldürerek Sutaylılar üzerindeki tek hâkim konuma gelmiştir. Bu gelişmenin ardından İbrahim Şah, hâkimiyet alanını Musul'a kadar genişleterek bölgedeki güç dengesini önemli ölçüde değiştirmiştir. Siyasal nüfuzunu pekiştirmek amacıyla Mardin Artuklu hükümdarı Melik es-Salih Şemseddin'in kızıyla evlenmiştir. Bu evlilik, onun bölgedeki itibarını ve siyasi meşruiyetini artıran önemli bir hamle olmuştur. Ancak, ilerleyen yıllarda ağır bir hastalığa yakalanan İbrahim Şah, 1350 ya da 1353 yılında hayatını kaybetmiştir (Yınanç, 1988, s. 621; Gül, 2010, s. 167–168; Göyünç, 1994, s. 466; Sümer, 1970, s. 108; Gül, 2004, s. 206–207).

İbrahim Şah'ın ölümünün ardından Sutaylıların başına geçen Hacı Tugay'ın oğlu Pir Muhammed, selefleri kadar cesaretli ve yetkin bir liderlik sergileyememiştir. Onun yönetimi döneminde Sutaylılar, topraklarının önemli bir kısmını kaybetmiştir. Her ne kadar Musul üzerindeki hâkimiyet kısa süreliğine yitirildiyse de, Musul halkının desteği sayesinde bölge tekrar Sutaylıların denetimine geçmiştir (Sümer, 1970,s. 108, 38 nd.; Gül, 2010, s. 169; Keleş, 2021, s. 84).

Pir Muhammed, amcası İbrahim Şah'ın dul eşi olan Mardin Artuklu Emiri Melik es-Sâlih'in kızıyla evlenmeyi planlamışsa da, bu evlilik gerçekleşmeden önce kendi emirlerinden biri olan Ağca Sakal lakaplı Tay Buğa oğlu Hüseyin tarafından öldürülmüştür. Kısa bir süre sonra ise Hüseyin Bey, Sutaylıların hizmetindeki Karakoyunlu emirlerinden Bayram Hoca tarafından ortadan kaldırılmıştır. Hüseyin Bey'in oğlu Ordu Buğa, kısa süreliğine Musul'un yönetimini üstlense de kalıcı bir otorite kuramamıştır. Nihayetinde Karakoyunlular, Musul'u ele geçirerek Sutaylıların bölgede kalan son siyasi varlığını da ortadan kaldırmış ve hanedanın tarih sahnesinden tamamen çekilmesine neden olmuştur (Göyünç, 1994, s. 466; Gül, 2010, s. 169; Sümer, 1984,I, s. 37–38; Gül, 2004, s. 207; Keleş, 2021, s. 84).

3. İlhanlılar Sonrası El Cezire Bölgesi(1335-1516)

İlhanlı Devleti'nin zayıflaması ve nihayetinde çökmesiyle¹⁵ birlikte, Cezire Bölgesi'nde siyasi otorite boşluğu oluşmuş ve bu durum, bölgesel güçlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu süreçte, Akkoyunlular (1340–1501) ve Karakoyunlular (1351–1469) bölgedeki hâkimiyet mücadelesinde etkin rol oynamaya başlamışlardır. Karakoyunlu hükümdarı Kara Mehmet, özellikle Celayirlilerin zayıflamasıyla birlikte Musul'u ele geçirerek bu stratejik bölge üzerinde denetimini sağlamlaştırmıştır. Kara Mehmet'in, Artuklu emiri Melik İsa'nın kız kardeşiyle evlenmesi, Karakoyunlular ile Artuklu Beyliği arasında bir akrabalık bağı kurulmasına vesile olmuştur. Bu siyasi evlilik, aynı zamanda Akkoyunlu tehdidine karşı bir ittifak niteliği taşımış ve iki taraf arasında dostane ilişkilerin gelişmesini sağlamıştır. Kurulan bu ittifak, Artuklu Beyliği'nin varlığını sürdürdüğü döneme kadar devam etmiştir (Sümer, 2001, s. 434; Alptekin, 1991, s. 416).

Çağatay Hanlığı topraklarında teşekkül eden ve adını kurucusu Timur'dan alan Timur Devleti, 1370 yılında güç kazanarak Doğu İran'da hâkimiyet kurmuş, kısa süre içerisinde bölgedeki siyasi dengeleri köklü biçimde değiştirmiştir. Timur, 1393 yılında Bağdat'ı fethederek batıya doğru ilerlemiş, ardından El-Cezire Bölgesi'ne yönelmiştir. Bu sefer sırasında Musul, Mardin ve Diyarbakir gibi stratejik şehirleri kısa sürede kontrol altına almıştır (Grousset, 1980, s. 400–407; Aka, 2012, s. 173–174). Timur'un askeri ilerleyişi ve bölgedeki hâkimiyeti karşısında ciddi bir tehdit algısı oluşmuş; bu doğrultuda, bölgenin iki önemli siyasi figürü olan Celayirli Sultan Ahmed ile Karakoyunlu Yusuf, önce Memlükler'e, ardından 1400 yılında Osmanlı Devleti'ne sığınmak zorunda kalmışlardır (Sümer, 2001, s. 435).

Timur'un El Cezire Bölgesi'ne yönelik saldırılarından kaçınmak isteyen yerel beyler, özellikle Erzen ve Hasankeyf emirleri, Timur'a bağlılıklarını bildirerek onun egemenliğini kabul etmişlerdir. El Cezire'deki en güçlü müttetiklerinden biri olan Akkoyunlu Kara Yülük Osman da, Timur'un huzuruna çıkarak ona olan bağlılığını sunmuştur (Hüseyini/Aka, 2018, s. 24). Buna karşın, Artuklu emiri İsa, Timur'un egemenliğini kabul etmeyerek biat

¹⁵ İlhanlıların yıkılmasından sonra İranın durumu ile ilgili ayrıca bkz. (Uluşuk, 2025, ss. 32-43).

etmeyi reddetmiş ve bu durum, şehrin kuşatma altına alınmasına yol açmıştır (Şami, 1987, s. 285; Esterabadi, 1990, s. 415). Kuşatma uzun süre devam ettikçe, Timur, Mardin'i ele geçirme görevini Akkoyunlu Kara Yülük Osman'a vererek bölgeden ayrılmak zorunda kalmıştır. Ancak Kara Yülük Osman, Mardin'i fethetmeyi başaramamıştır (Tihrani, 2014, s. 44).

Timur, Akkoyunlu hükümdarı Kara Yülük Osman'a bağlılık gösterdiği için, daha önce ele geçirilen Amid (Diyarbakır) şehrini ona vermiştir (Tihrani, 2014, s. 44; Hüseyini, 2018, s. 24; Ali Emiri Efendi, 2015, s. 81; Haspolat, 2010, s. 268; Göyünç, 1994, s. 466; Sümer, 1989, s. 271). Bu, Akkoyunluların El Cezire Bölgesi'nde topraklarını genişletme çabalarının ilk adımı olarak kayda geçmiştir. Timur'un bölgeden çekilmesinin ardından, Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf, etrafında topladığı kuvvetlerle Amid'e yönelmiştir. Kara Yusuf, Takı mevkinde Akkoyunlu kuvvetleriyle karşılaşmış ve burada yirmi gün süren bir çatışma yaşanmıştır. Ancak bu mücadelede Kara Yusuf üstünlük sağlayamamış ve neticede her iki Türkmen beyi arasında bir uzlaşma sağlanarak savaş sona erdirilmiştir (Tihrani, 2014, s. 49-50).

Artuklu Emiri Melik İsa, Akkoyunlular'ın saldırılarına karşı Halep Naibi Çekem'den yardım talep etmiş ve iki taraf arasında bir ittifak kurulmuştur. Bu ittifakla, Artuklu Emirliği ve Halep Naibliği, Akkoyunlular'ın başkentleri Amid'e yönelmişlerdir. Ancak Amid'de gerçekleşen savaş, Akkoyunlular'ın zaferiyle sonuçlanmış ve hem Çekem hem de Artuklu Emiri Melik İsa savaşta hayatlarını kaybetmiştir (Tihrani, 2014, s. 53; Sümer, 1989, s. 271). Bu zaferle birlikte, Akkoyunlular, bölgedeki otorite boşluğundan faydalanarak Urfa şehrini ele geçirmiştir (Tihrani, 2014, s. 53; Akdeniz, 2012, s. 33).

Akkoyunlular'ın sürekli saldırılarına maruz kalan Artuklular, Karakoyunlular'dan yardım talep etme yoluna gitmişlerdir. Karakoyunlular, 1409 yılında Artukluların yardımına gelerek Akkoyunluları bölgeden uzaklaştırmışlardır (Tihrani, 2014, s. 55). Artuklu Mardin kolu, Artuklu Emiri Melik Salih'in ölümünün ardından sona ermiştir (Alptekin, 1991, s. 417; Göyünç, 1991, s. 12).

Akkoyunlular ile Karakoyunlular arasındaki süregelen savaşlar ve El Cezire şehirlerinin sık sık el değiştirmesi, 1469 yılında Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ı öldürmesiyle sonuçlanmış

ve Cezire Bölgesi'nde Akkoyunlular tek güç haline gelmiştir (Tihrani, 2014, s. 277). Uzun Hasan'ın, Osmanlı Devleti'nin hasımlarına sığınak sağlaması, yeni bir savaşın habercisi olmuştur. Bu durum, 1473'teki Otlukbeli Savaşı'nda Akkoyunlular'ın Osmanlılara karşı yenilmesiyle neticelenmiştir (Afyoncu, 2007, s. 4-6). Bu yenilgi, Akkoyunlular için duraklama sürecinin başlangıcını olmuştur.

Uzun Hasan'ın ölümünün ardından Akkoyunlular arasında taht kavgaları patlak vermiştir. Bu iç çatışmalar, hanedan üyeleri Murad ile Elvend arasında yaşanan anlaşmazlıklar, Akkoyunlu topraklarının ikiye bölünmesine yol açmıştır (Erdem-Paydaş, 2021, s. 189). Bu durum, Akkoyunlu Devleti'nin dağılma sürecine girmesine neden olmuştur.

Bölünmüş bir Akkoyunlu Devleti, bölgede hızla güç kazanan Safeviler (1502-1736) için bir fırsat yaratmıştır. Safevilerin yükselişini gören Akkoyunlu hükümdarı Elvend, 1501 yılında Nahcivan yakınlarındaki Şurur mevkiinde Safevilerle karşı karşıya gelmiştir. Safeviler, Akkoyunluları yenerek bölgedeki hâkimiyetlerini pekiştirmiştir. Akkoyunluların diğer hükümdarı Murad ise Hemedan yakınlarındaki Alma Kulağı mevkiinde Safeviler karşısında direnememiş ve bölgeden çekilmek zorunda kalmıştır. Safeviler, kısa süre içinde Akkoyunlu toprakları olan İran, Irak ve Azerbaycan'ı ilhak etmişlerdir. Akkoyunlu hükümdarı Murad, Osmanlı ve Memlüklerden yardım talep etmiş ancak bu çabalar yeterli olmamıştır. 1514 yılında Murad'ın ölmesiyle birlikte Akkoyunlu Devleti tamamen tarih sahnesinden silinmiştir (Woods, 1993, s. 268-269; Sümer, 1976, s. 21-24). Safeviler ise bu olayla birlikte yükseliş sürecine girmiştir.

Safeviler, Akkoyunlu topraklarında egemenlik kurmuş ve El Cezire'deki güç boşluğundan faydalanmışlardır. 1507 yılında Diyarbekir çevresi, Safevi komutanı Ustacalu Muhammed Han'a verilmiştir. Bir süreliğine Amid ve çevresi Safeviler'in elinde kalmış ancak Safevilerin Cezire Bölgesi'ndeki hâkimiyeti uzun sürmemiştir (Sümer, 1976, s. 29-30; Ali Emiri Efendi, 2015, s. 81-82; Haspolat, 2010, s. 271). Osmanlı'nın doğudaki toprakları tehdit etmesi üzerine, Safeviler 1514 yılında Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim'in başlattığı Doğu Seferi sırasında Çaldıran'da Osmanlılarla savaşa girmiştir. Osmanlı zaferiyle sonuçlanan bu savaş, Safevilerin Cezire Bölgesi'ndeki hâkimiyetini zayıflatmıştır. Osmanlı askerleri, 1515 yılında Amid şehrini ele

geçirerek bölgeyi Osmanlı topraklarına katmışlardır (Sümer, 1976, s. 38; Ali Emiri Efendi, 2015, s. 82; Göğünç, 1968, s. 77; Haspolat, 2010, s. 271; Göyünç, 1994, s. 466

4. Sonuç

El Cezire Bölgesi, tarihsel olarak büyük bir stratejik öneme sahip olup, verimli toprakları ve askeri açıdan kritik konumu nedeniyle birçok medeniyet ve devletin egemenlik mücadelesine sahne olmuştur. Bu coğrafi avantajları sayesinde, bölge tarihsel süreçte sürekli olarak çekişmelere ve egemenlik kavgalarına ev sahipliği yapmıştır.

XIII. yüzyılda, Cengiz Han önderliğinde kurulan Moğol İmparatorluğu, Asya'nın büyük bir kısmını fethederek Batı'ya doğru ilerlemiş, meşhur Batı Seferi kapsamında İsmailîler ve Abbâsî Hanedanı'nı ortadan kaldırmıştır. Moğolların El Cezire'ye yönelmesiyle birlikte, Mardin ve Meyyafârikîn şehirleri zorla ele geçirilmiş ve diğer bölgeler de Moğol saldırıları karşısında direnemeyerek düşmüştür.

İlhanlılar, Mardin'in alınmasıyla Artuklu-İlhanlı ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcını oluşturmuş, Artuklu Sultanları ve askerlerini Memlükler'e karşı düzenledikleri seferlerde de kullanmışlardır. Bölgedeki asayişî sağlamak adına İlhanlılar, Artuklular'a çeşitli sorumluluklar yüklemiş ve ilişkiler uzun süre dengeli bir şekilde sürdürülmüştür. Ancak İlhanlılar'ın yıkılmasının ardından Artuklular, Akkoyunlular ve Timur'un saldırılarına maruz kalmış, bu saldırılar karşısında Karakoyunlular'dan destek almışlardır. Karakoyunlular'ın yardımıyla Artuklular, 1409 yılına kadar ayakta kalmayı başaramışlardır.

Moğollar, 1277'deki Memlükler'e karşı Elbistan'da aldıkları yenilgiden sonra merkezi yönetimlerini güçlendirme çabalarına hız vermiştir. Moğollar, El Cezire'de Diyarbekir eyaletini kurarak bölgeye Moğol yöneticileri atamışlardır. 1308 yılında Diyarbekir valiliğine atanan Sutay Noyan, bölgede Moğol yönetimini sağlamlaştırmış ve İlhanlılar adına seferler düzenleyerek bölgedeki asayişî korumuştur. Sutay Noyan'ın ölümünün ardından oğulları Baranbay ve Hacı Tugay, babalarının siyasetini devam ettirmekle birlikte, başarılı yönetici olamamışlardır. Hacı Tugay, Çobaniler'e karşı denge siyaseti kurarak Celayirliler ve Memlük Sultanı ile iyi ilişkiler kurmuş ve hanedanının ömrünü

uzatmıştır. Ancak Hacı Tugay'ın ölümünden sonra, yeğeni İbrahim Şah döneminde Artuklular hızla toprak kayıpları yaşamıştır. Pir Muhammed döneminde ise bu kayıplar devam etmiş ve hanedanı ayakta tutma çabaları yetersiz kalmıştır.

Türkmen kökenli Karakoyunlular ve Akkoyunlular, Moğol Sutay toprakları üzerinde egemenlik kurmak için birbirleriyle mücadele etmişlerdir. El Cezire Bölgesi'ne tam hâkim olabilmek için bu iki Türkmen devleti arasında üstünlük sağlama çabaları sürmüştür. Karakoyunlular, Memlükler'in desteğini alırken, Akkoyunlular ise Timur Devleti'nden destek almışlardır. 1469 yılında Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Karakoyunluları yenerek El Cezire'deki hâkimiyetini güçlendirmiştir. Ancak Osmanlılarla ilişkilerinin bozulmasının ardından, 1473'teki Otlukbeli Savaşı'nda Akkoyunlular Osmanlılara karşı yenilerek bölgedeki hâkimiyetlerini kaybetmişlerdir. Akkoyunluların dağılma sürecine girmesiyle birlikte, Safeviler hızla güçlenerek Akkoyunluları yenmiş ve El Cezire Bölgesi'nde hâkimiyet kurmuşlardır. 1514'teki Çaldıran Savaşı'nda Safevilerin Osmanlılara karşı mağlup olmasıyla, Safeviler El Cezire Bölgesi'nden çekilmek zorunda kalmışlardır. 1515 yılı itibarıyla ise bölge, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir. Bu gelişmeler, El Cezire'nin siyasi yapısının köklü bir şekilde değişmesine ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bu stratejik bölge üzerinde uzun süreli bir egemenlik kurmasına zemin hazırlamıştır.

5. Kaynakça

- Abu'l Farac, G. (1950). *Abu'l Farac Tarihi, C. II* (Ö. Rıza Doğrul, Trans.). Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- Afyoncu, E. (2007). Otlukbeli Savaşı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 34, 4-6.
- Ağır, A. M. (2008). Sultan Kalavun devri Memlûk-İlhânî münasebetleri: II. Humus Savaşı H. 679/M. 1281. *Akademik Bakış*, 15, 1-10.
- Aka, İ. (2012). Timur. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 41, 173-174.
- Akdeniz, V. (2012). *Akkoyunlu-Kürt ilişkileri*. Nûbihar Yayınları.
- Aksarayî, K. M. (2000). *Müsâmeretü'l-Ahbâr ve Müsâyeretü'l-Ahyâr* (M. Öztürk, Trans.). TTK.
- Alican, M. (2017). *Tarihin kara yazısı Moğollar*. Timaş Yayınları.
- Ali Emîrî Efendi, (2015). *Osmanlı Doğu Vilâyetleri (Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyesi)* (A. Yuvalı & A. Halaçoğlu, Eds.). BKY Yayıncılık.
- Alptekin, C. (1991). Artuklular. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 3, 416.
- Belazuri, A. b. Y. (2013). *Fütuhü'l-Buldan* (M. Fayda, Trans.). İstanbul.
- Beysanoğlu, Ş. (1998). *Anıtları ve Kitâbeleri İle Diyarbakır Tarihi: Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar* (Vol. 1-3). Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları.
- Bulduk, A. (2004). *El-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi* (M. Öztürk & İ. Yılmazçelik, Eds.). Fırat Üniversitesi Basımevi.
- Carpini, J. de P. (2001). *Moğol Tarihi ve Seyahatnâme (1245-1247)* (E. Ayan, Trans.). Derya Kitabevi.
- Claude, C. (1952). XIII. Asır ortalarında Cezire (İzzeddin b. Şeddad'a göre). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(IV), 1-20. (N. Çağatay, Trans.)
- Cüveynî, A. A. M. (2013). *Târîh-i Cihân Güşâ* (M. Öztürk, Trans.). Türk Tarih Kurumu.
- Çetin, A. (2008). Memlûk-Artuklu ilişkileri. In İ. Özcoşar (Ed.), *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri* (Vol. 1, pp. 151-152). Mardin Valiliği.

- Çevik, A. (2009). Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına göre el-Cezîre ve İdari Taksimatı. *Osmanlı Araştırmaları*, 33, 35-45.
- Demirkent, I. (1997). *Haçlı seferleri*. Dünya Yayınları.
- Ebu Bekr-i Tihrani. (2014). *Kitab-ı Diyarbekriyye* (M. Öztürk, Trans.). Türk Tarih Kurumu.
- Ekinci, P.,& Paydaş, A. K. (2008). *Taş Devrinden Osmanlıya Urfa Tarihi*. Kültür Bakanlığı Yayınları
- El-Ğamdî, S. B. M. H. (2010). Meyyafarikin’de kahramanlık ve fedakârlık. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29(47), 227-242. (M. İlhan, Trans.)
- El-Hüseyni, C. b. M. (2018). *Tarih-i Kebîr (Tevârih-i Enbiya ve Mülûk)*. İ. Aka (Ed.). TTK Yayınları.
- Erdem, İ.,& Paydaş, K. (2021). *Ak-Koyunlu Devleti: Siyasi tarihi ve yönetim yapısı*. Bilge Kültür Sanat.
- Esterebadi, A. b. E. (1990). *Bezm u Rezm* (M. Öztürk, Trans.). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Grousset, R. (1980). *Bozkır İmparatorluğu – Atilla-Cengiz-Timur* (M. R. Uzman, Trans.). Ötüken Yayınları.
- İbn Battuta, E. (2004). *İbn Battuta Seyahatnamesi, I* (A. Sait Aykut, Trans.). Yapı Kredi Yayınları.
- İbn Bibi. (1996). *el-Evamirü ’l-Ala ’iye fi ’l-Umuri ’l-Ala ’iye* (M. Öztürk, Ed.; Vol. 1-2). Ankara.
- İbn Bibi. (1941). *Muhtasar Selçukname* (M. N. Gençosman, Trans.). Uzluk Basımevi.
- İbn Şeddad, İ. (1978). *el-Alâku ’l-Hatira fi Zikri Ümerai Şam ve ’l-Cezire* (Y. Abbare, Ed.). Dimaşk.
- İbn Tağrıberdi, C. (1972). *en-Nücumu ’z-Zâhire fi Müluk Mısır ve ’l Kahire* (I. A. Tarhan & M. M. Ziyadet, Eds.). Mısır.
- İbn Tağrıberdi, C. (2013). *En-Nücûmu ’z-Zâhire (Parlayan Yıldızlar)* (D. A. Batur, Trans.). Selenge Yayınları.

- İbnü'l-Esir. (1985). *el-Kamil fi't-tarih* (A. Özeydin et al., Trans.). Bahar Yayınları.
- İbnü'l-İbrî, E. b. F. (2011). *Târîhu Muhtasarı 'd-düvel* (Ş. Yaltkaya, Trans.). TTK.
- Genceli Kiragos. (2018). *Moğol İstilas 1220-1265* (M. K. Bey, Trans.). Post Yayınları.
- Göğünç, N. (1968). Onaltıncı yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 7, 76-80.
- Gördeğir, E. (2021). *Olcaytu Han ve zamanı (1304-1316)* (S. Özbek, Ed.). İksad Yayınları.
- Gördeğir, E., & Özbek, S. (2018). Moğolların Mardin kuşatması ve Hülagü'den Olcaytu'ya İlhanlı-Artuklu münasebetleri. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 4(3), 106-118.
- Göyünç, N. (1991). *XVI. yüzyılda Mardin sancağı*. TTK.
- Göyünç, N. (1994). Diyarbakır. *Diyanet İleri Başkanlığı DİA*, 9, 464-469.
- Gül, M. (2004). İlhanlılar döneminde Diyarbakır. In *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlı'ya Diyarbakır Sempozyumu* (pp. 195). Diyarbakır Valiliği Yayınları.
- Gül, M. (2006). Yakın Doğu'da Moğol hâkimiyeti ve Mardin. In *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri* (pp. 370). Mardin.
- Gül, M. (2010). *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu: Tarihi arka plan ve XIII-XIV. yüzyıl Moğol hâkimiyeti*. Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Hafız Ebru, Şehabeddin Abdullah b. Lütfullah b. Abdurreşid. (1317). *Zeyl-i Camiü't-Tevarih-i Reşidi Zübdetü't-Tevarih* (H. Beyani, Ed.). Tahran.
- Haspolat, K. (2010). Hükümdarlar, Paşalar ve Beyler Kenti Diyarbakır. In *Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır: Sempozyum Bildirileri* (pp. 233-313). Diyarbakır: Ankara.

- Kaya, Ö. (2000). *Eyyubi Devleti meliklerinden I. El-Eşref Muzaffereddin Musa döneminin siyasi tarihi (597/1200–635/1237)* (Unpublished master's thesis). Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Keleş, B. (2018). Baba İshak İsyanının Anadolu Selçuklu Tarihindeki Yeri ve Önemi. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23(1), 73-91.
- Keleş, E. (2021). Vilâyet-i Ermen vâlisi Emir Sutay Noyan ve Sutaylılar. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 73-90. <https://doi.org/10.16985/mtad.949328>
- Kiragos. (1942). *Moğol istilası tarihi* (H. D. Andreasyan, Trans.). İstanbul.
- Makrizî, A. b. A. (1941). *Kitâbü's-Sülûk fî Marifeti Düvel el Mülûk* (Vol. 1, Section 2) (M. Zaide, Ed.; Z. Kadiri Ugan, Trans.). TTK Tercüme Eserler Bölümü
- Özgüdenli, O. G. (2000). *Gazan Han ve reformları (694/1295-703/1304)* (Unpublished doctoral dissertation). Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Özgüdenli, O. G. (2009). *Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)*. İstanbul.
- Parla, C. (2004). Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hakim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler. In *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu: Sempozyum Bildirileri* (pp. 247-283). Diyarbakır.
- Reşid al-Din Fazlullah. (1420/2000). *Camiü't-Tevârih Tarih-i Gazan Han* (F. A. es-Seyyad, Trans.). Kahire,
- Reşidüddin Fazlullah. (2013). *Câmiut't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)* (İ. Aka, M. Ersan, & A. H. Khelejani, Trans.). TTK.
- Roux, J.-P. (2001). *Moğol İmparatorluğu Tarihi* (A. Kazancıgil & A. Bereket, Trans.). Kabakçı Yayınevi.
- Roux, J.-P. (2004). *Türklerin Tarihi - Pasifikten Akdenize 2000 Yıl* (A. Kazancıgil & L. Arslan-Özcan, Trans.). Kabalcı Yayınevi.

- Sevim, A.,& Yücel, Y. (1989). *Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Solmaz, G. (2000). Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar. *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*.
- Spuler, B. (2011). *İran Moğolları Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350* (C. Köprülü, Trans.). TTK Yayınları.
- Sümer, F. (1984). *Karakoyunlular*(Vol. I). Türk Tarih Kurumu.
- Sümer, F. (1976). *Safevi Devleti Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*. Selçuklu Tarih ve Medeniyet Enstitüsü, Güven Matbaası.
- Sümer, F. (2001). Karakoyunlular. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 24, 434-438.
- Sümer, F. (1989). Akkoyunlular. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2, 270-274.
- Sümer, F. (1970). Anadolu'da Moğollar. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*.
- Şeşen, R. (1993). Cezire. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 7, 509-511.
- Şeşen, R. (1995). Eyyübiler. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 12, 20.
- Şami, N. (1987). *Zafernâme* (N. Lugal, Trans.). TTK.
- Taberi, E. C. M. B. (2008). *Tarih-i Taberi* (M. F. Gürtunca, Trans., Vol. 3). Sağlam Yayınlar.
- Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk tarihine giriş*. Enderun Kitapevi.
- Turan, A. (2021). Meyyafarikin (Silvan) Eyyübilerinin Moğollarla Mücadelesi. *İn Sultan Şehri Silvan Tarih-Toplum* (p. 422). Ankara.
- Turan, O. (2013). *Doğu Anadolu Türk Devletleri tarihi*. Ötüken Neşriyat.
- Vardan, H. D. (1937). Türk Fütuhâtı Tarihi. *Tarih Semineri Dergisi*.
- Yâkût, Ş. E. B. A. Y. b. A. E.-R. (1995). *Mu 'cemü 'l-büldân*. DâruSadr.

- Yınanç, M. H. (1988). Diyarbekir. *İA*, 3, MEB.
- Yuvalı, A. (2011). *İlhanlı tarihi*. Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Yuvalı, A. (1994). *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*. Erciyes Üniversitesi Matbaası.
- Woods, J. E. (1993). *Akkoyunlular: Aşiret, Federasyon, İmparatorluk* (S. Özbudun, Trans.). Milliyet Yayınları.
- Uluşık, R. (2025). “İlhanlıların Dağılma Sürecinde İncûlu Hanedanı: Denge ve Meşruiyet Arayışı”. *Ahbar*, 3/32-43.
<https://doi.org/10.62425/ahbar.1652381>.

BÖLÜM 6

AMR B. EL-LEYS DÖNEMİNDE (265-287 / 879-902) SAFFÂRÎ- ABBÂSÎ İLİŞKİLERİ*

MESUT TUNÇ**

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.16410666>

1. Giriş

Harun Reşid'in (149-193/766-809) ölümünden sonra Abbâsiler'de yaşanan taht mücadelesinde etkin bir rol oynayan ve onların hizmetinde yer alan Tahir b. Hüseyin'in Abbâsî iç siyasetinin etkisiyle Horasan valiliğine tayin edilmesiyle yerel hanedanlıkların temeli atılmış oldu. Çünkü Tahir b. Hüseyin, valiliği döneminde bağımsız bir hükümdar gibi davranmaya başlayarak paraların üzerinde Abbâsî Halifesi Me'mun'un(170-218/786-833) adını yazdırmadı ve hutbelerde onun adını anmadı. Bölgenin merkeze uzak olmasının da etkisiyle Abbâsî valisi değil müstakil devlet hükümdarı oldu. Bu gelişme sadece Tahir b. Hüseyin ve Tahiriler ile sınırlı kalmadı. Tahiriler gibi bölgede kurulan ve daha geniş bir coğrafyaya hâkim olan bir diğer devlet Saffârîler idi.

Saffârî Devleti, 247 (861) yılında Yakub b. el-Leys tarafından Doğu İran'da Sistan bölgesinde kuruldu. Saffârîler'in soyu hakkında genel olarak araştırmacıların kabul ettiği görüş onların Sasani soyundan olduklarıdır.¹⁶ Çok kısa sürede geniş bir coğrafyaya hâkim olan Saffârîler'de devletin kurucusu Yakub b. Leys'in babası el-Leys, saffar yani bakırcıların reisi idi. Babasının mesleğine devam eden Yakub'un kurduğu devlet bu şekilde isimlendirildi. Yakub zamanla doğu İran'da Herat, Buşenc, Kirman, Fars, Belh ve Nişabur gibi

* Bu çalışma Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda Ömer Soner Hunkan danışmanlığında hazırlanan "Tezi Saffârî Devleti (861-1003)" adlı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

** Bitlis Eren Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, Orcid: 0000-0002-3711-6950 e-mail: mesuttunc.89@gmail.com

¹⁶ *The Tarikh-e Sistan*, Translated by: Milton Gold, Istituto Italiano Per Il Medio Ed Estremo Oriente, Roma 1976, s. 159-160. ; Celal Tackerimi, *Saffârîler Tarihi*, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Doktora Tezi, Ankara 1971, s. 35.

önemli şehirleri hâkimiyeti altına aldı. Kısa sürede bölgede sivrilen ve saygı gören bir lider olan Yakub, adaleti ile de bilinen bir lider oldu. Başarılı bir şekilde hâkimiyetini sürdürürken Abbâsî Halifesini karşısına alıp onunla savaşa girmesi onun sonu oldu.¹⁷

Yakub'un Abbâsîler karşısında aldığı ağır mağlubiyet ve ani ölümü Saffâri devletinin geleceğinin tartışılmasına yol açmıştı. İktidara kimin geçeceği konusu kesinlik kazanmamıştı. Yakub ölmeden önce vasiyet olarak yerine kardeşi Amr'ın geçmesini istemiş ve hazine defterlerini ona vermişti.¹⁸ Ancak küçük kardeşi Ali önce bu vasiyeti kabul etmedi. Çünkü Amr Sistan'dan yeni dönmüş ve belki de devletin geleceğini belirleyen halife ile savaşta onları yalnız bırakmış ve o süreçte Sistan'da kalmıştı. Bu sebeple Ali'nin emirleri askerler arasında daha geçerliydi. Ali buna güvenerek Amr'ın emirliğini tanımak istemiyordu. Ancak Amr'ın Ali'den büyük olması ve ordu içerisinde dostlarının bulunması onu avantajlı konuma getiriyordu. Nitekim Yakub'un ölümünden sonra 265 (879)'de Amr Fars'a geldi ve güçlük çıkmadan ordunun başına geçti.¹⁹

2. Amr b. el-Leys ve Halife Mu'temid Döneminde Saffârî-Abbâsî İlişkileri(265-279/879-892)

Amr halifeyi karşısına alarak bir siyaset güdemeyeceğinin farkındaydı. Bu düşünce ile Halife Mu'temid'e bir mektup yazarak itaatini bildirdi. Halife bu mektuptan çok memnun kalarak Amr'a Horasan, Fars, Kirman, İsfahan, Gurgan, Sistan ve Sind vilayetlerinin idaresi ile Bağdat Sahib-i Şurtalığı²⁰'nı

¹⁷ İbnü'l Esir, *El-Kamil fi'l-Tarih*, Çev: Ahmet Ağırakça, cilt: 7, Bahar Yay., İstanbul 1986, s. 241-242. ; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*, Cilt:11, Çev: Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 1994, s. 78. ; Erdoğan Merçil, "Saffâr, Yakub b. Leys", *DİA*, Diyanet Vakfı Yay., Cilt: 35, İstanbul 2008, s. 463. ; Recep Uslu, "Cündişapûr", *DİA*, Diyanet Vakfı Yay., İstanbul 1993, s. 118. ; Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yay., 3. Baskı, İstanbul 2000, s. 197.

¹⁸ Nizâmü'l-Mülk, *Siyâset-nâme*, Hazırlayan: Mehmet Altay Köymen, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2013, S. 13.

¹⁹ *The Tarikh-e Sistan*, s. 185. ; Erdoğan Merçil, "Doğustan Günümüze Büyük İslam Tarihi", *Saffârîler*, Editör: Hakkı Dursun Yıldız, Cilt: 5, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 430. ; Tackerimi, *a.g.e.*, s. 112.

²⁰ Bu ünvan günümüz Emniyet Müdürü'nü ifade eder. Bu görevi yapan kişi Bağdat'ta Halife ve Vezirden sonra en yetkili üçüncü kişidir. Görevi; Bağdat'ta ortaya çıkan her türlü güvenlik sorunuyla ve devletin uygun görmediği fikir hareketlerinin kontrol altına

veriyordu.²¹ Buna karşılık Amr her yıl Bağdat'a yirmi milyon dinar gönderecekti. Halife, Amr'a kaftan, sancak ve benzeri valilik nişanelerini de göndermişti. Amr bunları üç gün boyunca evine dikti ve çok sevinmişti.²²

Böylece halife ile ilişkilerini düzelter Amr, Muhammed b. Leys b. Ruh'u Fars'ta bırakarak Sistan'a doğru yola koyuldu. Sistan'a hareketi sırasında kardeşi Ali emirliği bıraktığına pişman olmuş ve Amr'ın aleyhinde sözler söylemeye başlamıştı. Amr kardeşini tutuklayarak Sistan'a hareket etti.²³

Yakub'un ölümünden sonra Saffâri devletine itaat eden emirler isyana kalkışmıştı. Bunlardan biri de Fars Valisi Muhammed b. Leys idi. Amr Zerenc'de iken Halifenin Veziri Said b. Mahled'den gelen mektupla Muhammed'in halifeye göndermesi gereken yıllık haracı göndermediğini öğrendi.²⁴ Amr, vezire bir mektup göndererek Hucistani'nin durumunu ve isyanlar yüzünden zor durumda olduğunu, ayrıca Muhammed b. Leys'in Hucistani ile ittifak yaptığını bildirdi. Halife de vergi gelmediği için Amr'a kızıyordu. Durumu düzeltmek zorunda olan Amr, oğlu Muhammed'i Sistan'da bırakarak 6 Muharrem 268 (6 Ağustos 881) tarihinde Fars seferine çıktı. Muhammed b. Leys kaçtı ise de yakalanarak esir alındı. Amr daha sonra Şiraz'a girdi. Bir müddet burada kalarak isyancıları cezalandırdı.²⁵ İşleri yoluna koyarak halifenin kardeşi Muvaffak²⁶'a 300 bin dinar para, 50 ölçek misk, 50 ölçek anber, 200 ölçek öd ağacı, bin dinar kıymetinde gümüş, çeşitli elbiseler ve çok sayıda köle gönderdi.²⁷

almaktır. Detaylı bilgi için bkz. Corci Zeydan, *İslâm Uygarlığı Tarihi Tarihu't Temeddüni'l İslâmi*, Cilt: 1, çev: Necdet Gök, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 315.

²¹ Taberi, *The History of al-Taberi (Tarikh al- Rusul wa'l mulük)*, Volume: 36, translated and annotated by: David Waines, State University of New York Presss, s. 205. ; İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 272. ; İbn Kesir, *a.g.e.*, XI, s. 83.

²² İbn Kesir, *a.g.e.*, XI, s. 126.

²³ *The Tarikh-e Sistan*, s. 186.

²⁴ Abdülkerim Özeydin, "Amr b. Leys", *DİA*, Cilt: 3, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 86.

²⁵ *Tarikh-e Sistan*, s. 188. ; Merçil, "Saffâriler", s. 433.

²⁶ Halife el-Mu'temid'in kardeşi ve ikinci sırada veliahtı olan Muvaffak, kardeşinin halifelîği döneminde gerçekte devlet idaresi ile ilgili tüm yetkileri eline geçirmiş bulunmaktaydı. Bkz. Saim Yılmaz, "Halife Mu'tazid Döneminde (279-289/892-902) Abbâsi-Saffâri İlişkileri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 9, 2004, s. 81.

²⁷ İbn Kesir, *a.g.e.*, XI, s. 88.

Muvaffak, Amr'ın bu hareketinden hoşlandı ve bir elçi göndererek onun emirliğini yeniden tasdik etti. Muvaffak, Amr'ın da Yakub gibi Bağdat'a yürümesinden korkuyordu. Bunu önlemek için ona "Hint ve Türk ülkelerinden hangisini zabtedersen senin olsun. Şimdi Fars, Irakeyn, Şam ve Yemen'in işi düzelmiştir. Gazileri kâfirler ülkesine (Diyar-ı Küfr) gönder" şeklinde bir mektup yolladı. Amr buna itaat ederek Sistan'ın merkezi Zerenc'e döndü (10 Cemaziyelahir 270/15 Aralık 883)²⁸

Amr Sistan'a döndüğü zaman Bağdat'ta durumun istediği şekilde olmadığı haberini aldı. Muvaffak, Vasıt'taki karargâhta bulunan Vezir Said b. Mahled'i Amr'la savaşmak üzere harekete geçmesini emretmişti (21 Şaban 271/11 Şubat 885).²⁹ Ayrıca Horasan ileri gelenlerine Amr'ı tel'in etmeleri emrinde bulunarak onu azlettiğini yerine Muhammed b. Tahir'i seçtiğini bildirdi.³⁰ Muhammed b. Tahir ise Bağdat'ta kalmaya devam ederek yerine Maverâünnehr'e Nasr b. Ahmed Sâmânî'yi, Horasan'a Rafi b. Herseme'yi, Fars ve Kirman'a ise Saffârilere sabık komutanlarından Ahmed b. Abdülaziz'i tayin ediyordu. Halifenin Amr'ı azletmesinin sebebi ise Amr'ın halifeye göndereceği parayı geciktirmesi ve Vezir Said b. Mahled'in Amr'ı halifenin yanında kötölemesi idi.³¹

Saffârilere Fars'taki naibi Nasr Ahmed gelişmeleri Amr'a bildirdi. Amr adamlarından Ali Hasan b. Dirhem kumandasında bir kuvveti Nasr'a yardımcı olması için Fars'a gönderdi. Saffâri ordusunun sayısı 15 bin kadardı. Ancak yine de Ahmed b. Abdülaziz, Nasr'ı mağlup ederek Fars'a hâkim olmayı başardı (10 Rebiülevvel 271/5 Eylül 884).³² Vezir Said b. Mahled'de bu bölgeye gelmiş ve Şiraz'a yerleşmişti. Bu sırada Ebu Talha eski rakibi Rafi b. Herseme'nin Horasan'a tayinini öğrendiği zaman Amr'dan aman dileyerek affını istemiş ve Sistan'a gelmişti. Amr onu Horasan cephesinde Herseme'ye

²⁸ Clifford Edmund Bosworth, *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz (247/861 to 949/1542-3)*, New York 1994, s. 118-19.

²⁹ Taberi, *a.g.e.*, XXXVII, s. 147. ; Bosworth, *The Saffarids of Sistan*, s. 204. ; Saim Yılmaz, *Mutazid ve Müktefi Döneminde (279-295/829-908) Abbâsiler*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2006, s. 98.

³⁰ Ebu Ömer Minhacüddin Osman b. Muhammed b. Osman Cüzcanî, *Tabakat-ı Nasiri*, ing trc. : Major H. G. Raverty, Vol: 1, New Delhi 1970. s. 23-24. ; Barthold, *Türkistan*, s. 280.

³¹ Merçil, "Saffârilere", s. 434-35.

³² İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, s. 349.

karşı gönderdi. Kendisi de oğlu Muhammed'i öncü olarak gönderdikten sonra Fars bölgesine yürüdü (1 Muharrem 272/18 Haziran 885).³³

Vezir Said b. Mahled, Amr'ın harekâtını haber aldığı zaman Türk b. el-Abbas kumandasında 18 bin kişilik bir orduyu ona karşı sevk etti. Ayrıca Saffâri ailesinden Halef b. el-Leys b. Farkad, Amr'a gücenmiş ve 2 bin kişilik bir süvari birliği ile halife tarafından Saffârilere karşı yapılacak olan bu savaşa gönderildi. Fakat Halef b. el-Leys daha sonra pişman olarak Türk b. el-Abbas'ın ordugâhına gece baskını yaptı. Bu baskın neticesinde Türk b. el-Abbas'ın ordusu bozguna uğradı. Halef bu savaşta ele geçirdiği ganimetlerle ve 2 bin atlı, bin yaya askeriyle Saffâri ordusuna katıldı.³⁴ Bu mağlubiyete rağmen Said b. Mahled kumandasındaki halifenin ordusu, Amr'a karşı harekete geçti. Her iki ordu arasında sabahtan öğleye kadar devam eden savaşı halifenin kuvvetleri kazandı. Amr'ın bu savaşta üç bin kadar askeri esir düşerken, kendisi de Kirman'a kaçmak zorunda kalıyordu. Bu başarı Muvaffak'ın oğlu Mu'tez'in Fars'ı tamamen ele geçirmesine imkân sağladı.³⁵

Mücadelenin bir diğer cephesi de Horasan'da idi. Amr, Ebu Talha'yı Herseme'nin üzerine göndermişti. Herseme kendisini onunla savaştıracak güçte görmediği için Maveraünnehr'e kaçarak Sâ mânîlerden Nasr b. Ahmed'den yardım istemiş ve beklediği olumlu cevabı alarak geri dönmüştü. Sâ mânî ve Herseme'nin ortak kuvvetlerine karşı koyamayacağını anlayan Ebu Talha kaçarak Sistan'a döndü. Rafi ise tekrar Horasan'a hâkim oluyordu. Amr'ın Sistan'daki vekilleri durumu kendisine bildirince Amr, Ebu Talha'nın yanına gelmesini bildirdi. Talha'nın yardımıyla durumu kuvvetlenen Amr tekrar Fars bölgesine yürüdü. Bu sırada Vezir Said b. Mahled ile halifenin oğlu Mu'tez arasında anlaşmazlık çıkmış, Muvaffak'da oğlunu geri çağırıyordu. Bu anlaşmazlık Amr'ın işine yaramış ve Şiraz'a hareketi Said b. Mahled'in Irak'a kaçmasına sebep olmuştur. Böylece Amr tekrar Fars bölgesine hâkim olmayı başardı.³⁶

Muvaffak, Amr'ın bu başarısından endişe duymuş, yıllık haracı ve oğlu Muhammed'i rehine olarak Bağdat'a gönderirse onun emirlik fermanını

³³ *The Tarikh-e Sistan*, s. 193. ; Merçil, "Saffârilər", s. 435.

³⁴ *The Tarikh-e Sistan*, gös. yer. ; Bosworth, *The Saffarids of Sistan*, s. 205.

³⁵ Merçil, "Saffârilər" gös. yer.

³⁶ *The Tarikh-e Sistan*, s. 194. ; Merçil, "Saffârilər", s. 436.

yeniden onaylayacağını bildirmişti. Amr görünüşte onun bu teklifini kabul etti. Ancak amacı bu fırsattan yararlanarak Muvaffak'ı ortadan kaldırmaktı. Bu maksatla da önce oğlu Muhammed'i ardından da Ebu Talha'yı kalabalık bir orduyla Şiraz yakınlarından Bercan tarafına doğru gönderdi.³⁷ Muvaffak bu haberi aldığı zaman 150 bin kişilik kalabalık bir orduyla harekete geçti.³⁸ Muhammed bu kalabalık ordu karşısında dönmek zorunda kalırken, Ebu Talha da yine Amr'a ihanet etmiş ve yanındaki kuvvetlerle Muvaffak'a katılmıştı. Ancak bir süre sonra Ebu Talha tekrar Amr'ın yanına dönmeye karar vermiş, bundan haberdar olan Muvaffak onu yakalatarak bütün mallarını elinden almıştı. Muvaffak'ın takibi neticesinde Saffâri ordusu Kirman'dan çöl yoluyla Sistan'a geçmek zorunda kaldı. Bu sırada Amr'ı derinden üzen bir hadise oldu. Amr'ın oğlu Muhammed hastalanarak öldü (18 Cemaziyelevvel 274/10 Ekim 887). Muvaffak da Kirman ve Sistan'ı Amr'ın elinden alamayıp geri döndü.³⁹

Bu sırada Suriye ve Mısır'da Ahmed b. Tolun⁴⁰'un isyanı ile ortaya çıkan karışıklık karşısında Muvaffak, Amr ile de uğraşmak istemediği için onunla antlaşma yollarını aradı. Bu maksatla Ahmed b. Ebu'l Esbah adlı elçiyi Amr'a yolladı. Amr 7 Safer 275 (21 Haziran 888) tarihinde Sistan'a gelen bu elçiye çok hürmet etti. Halifenin Kirman, Fars ve Horasan'ı 10 milyon dirhem karşılığında Amr'a iktâ ettiğini bildirdi.⁴¹ Ayrıca Tahirilerden Ubeydullah b. Abdullah yeniden Amr'ın vekili olarak Bağdat Sahib-i Şurtalığı'na tayin edildi. Amr, kardeşi Yakub'un kölesi Halaç Türklerinden Sebük Er (Sübük-eri) adındaki adamını elçi olarak Ahmed ile Bağdat'a gönderdi. Sebük Er Bağdat'a Zilkade 275 (Mart-Nisan 889) tarihinde ulaşmıştı. Muvaffak, Amr'ın isminin mimberlerde okunmasını ve hutbede halife ile birlikte zikrolunmasını kabul etti. Rivayete göre, bu Amr'dan önce hiç kimseye yapılmamıştı.⁴²

Amr bir müddet Sistan'da kaldıktan sonra Rebiulâhir 276 (Ağustos 889) tarihinde Fars'a gitti. Bu sırada Bem kalesinde hapsedilmiş olan kardeşi Ali,

³⁷ Bosworth, *The Saffarids of Sistan*, s. 206.

³⁸ *The Tarikh-e Sistan*, gös. yer.

³⁹ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 357. ; Bosworth, "The Tahirids and Saffarids", s. 119. ; Merçil, "Saffâriler", gös. yer.

⁴⁰ Detaylı bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Ahmed b. Tolun" *DİA*, Cilt: 2, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 141-143.

⁴¹ *The Tarikh-e Sistan*, s. 195. ; Bosworth, *The Saffarids of Sistan*, s. 207.

⁴² Bosworth, *The Saffarids of Sistan*, s. 208. ; Merçil, "Saffâriler", gös. yer.

oğulları Muaddal ve Leys ile kaçmayı başararak (Ramazan 276/Ocak 890) kendi taraftarlarından oluşan büyük bir toplulukla Sistan'ı ele geçirmek için harekete geçti. Fakat Ali başarı gösteremeyerek Horasan'a Rafi b. Herseme'nin yanına gitmek zorunda kaldı.⁴³ Bu sırada Halife yine Amr'ın ismini hutbeden çıkarmış ve onu lanetleyerek Musa b. Müflih kumandasında bir orduyu onun üzerine göndermişti. İstahr yakınlarında gerçekleşen savaşta Amr bu orduyu hezime uğratarak Beyza'ya kadar takib etti ve Şiraz'a döndü (1 Muharrem 277/25 Nisan 890).⁴⁴ Öte taraftan sabık Fars ve Kirman valisi Ahmed b. Abdülaziz, Muvaffak'tan Amr ile savaşmak için izin almıştı. Ancak o da Amr'a mağlup oldu. Amr buradan Ahvaz'a giderken kendi adamı Bilal b. Ezher'i tekrar Fars'a gönderdi.⁴⁵ Halifenin onun ismini hutbeden çıkarmasına karşılık Amr'da onun ismini hutbeden çıkarması için emir verdi. Amr artık resmen halifeye isyan etmişti ve niyeti Bağdat'a yürümekti. Halifenin Veziri İsmail b. Bülbül ona vaatlerle dolu mektup göndererek Bağdat'a yürümesini önledi. Amr, Ahvaz'dan geri döndü.⁴⁶ Muvaffak ise ona karşı bir savaş hazırlığı yaparken Safer 278 (Haziran 891) yılında, bir müddet sonra da Halife Mu'temid 18 Receb 279 (14 Ekim 892) yılında öldüler. Böylece yeni Abbâsî Halifesi Mu'tez-Billâh oldu.⁴⁷

3. Amr b. el-Leys ve Halife Mu'tez-Billâh Döneminde Saffârî-Abbâsî İlişkileri (279-289/892-902)

Yeni halife Mu'tez-Billâh, İsmail b. İshak el-Kadı'yı elçilik göreviyle barış yapması için Amr'a gönderdi. Amr'ın istekleri kabul edilerek hutbede ismi okunduğu gibi Sahib-i Şurta görevi ve Fars, Kirman, Horasan, Zabulistan, Sistan, Kâbil, bölgelerinin idaresi de ona verildi. Ayrıca ona Rafi b. Herseme ile savaşması bildirildi.⁴⁸ Mu'tez-Billâh'ın böyle bir karar almasında Rafi b. Herseme'nin kısa sürede Nişabur, Herat, Cürcan, Taberistan, Rey gibi birçok yeri ele geçirerek hâkimiyet alanını genişletmesiydi. Başlangıçta merkezi

⁴³ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 363. ; *The Tarikh-e Sistan*, s. 196.

⁴⁴ İbn Kesir, *a.g.e.*, XI, s. 98.

⁴⁵ *The Tarikh-e Sistan*, s. 197.

⁴⁶ Saim Yılmaz, *a.g.m.*, s. 83. ; Tackerimi, *a.g.e.*, s. 121. ; Merçil, "Saffârîler", s. 437.

⁴⁷ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 380. ; Bosworth, *The Saffarids of Sistan*, s. 212. ; Ali Aktan, "Mutazid Billah" *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, s. 383.

⁴⁸ *The Tarikh-e Sistan*, s. 198. ; Tackerimi, *a.g.e.*, s. 122. ; Merçil, "Saffârîler", gös. yer. ; Saim Yılmaz, *a.g.e.*, s. 102.

yönetimin atamış olduğu bir vali iken, geçen yıllar onu bölgede ciddi bir güç haline getirmişti. Diğer bir ifadeyle Herseme, artık bölgede merkezi yönetimin amaçlarına hizmet eden bir unsur olmaktan daha ziyade, kendi hesabına çalışan yeni bir lider olmaya başlamıştı. Bu durum da Abbâsî halifeliğini rahatsız etmişti.⁴⁹

Halife Mu'tez-Billâh, Herseme'yi azledip Amr'ı Horasan'a tayin ederken Amr'a da ona karşı savaşmasını bildirmişti. Ayrıca Ahmed b. Abdülaziz'e de mektup yazarak Herseme'ye karşı gönderip onu Rey'den çıkarmasını emretmişti. Ahmed b. Abdülaziz, Herseme ile karşılaşp çarpışmış ve onu mağlup ederek Rey'den çıkarmıştı. Herseme oradan Gürgen'a gitmiş ancak bu arada Ahmed b. Abdülaziz'in ölüm haberini alınca tekrar Rey'e gelmiş ve burada Abdülaziz'in iki oğluyla savaşp onları mağlup etmeyi başarmıştı. Diğer taraftan Amr, 280 yılı Cemaziyelevvel (893 Temmuz-Ağustos) ayında Nişabur'a gelerek buraya hâkim oldu. Herseme, Amr'ın geldiğini öğrendiği zaman o da Gürgen'a kaçmıştı.⁵⁰

Bu sırada Amr'ın emirlerini dinlemeyen kumandanlarından Mansur b. Muhammed b. Nasr, Herseme'nin yanına kaçarak onu Amr'a karşı harekete geçmeye teşvik etti. Mansur'un gelişyle durumu güçlenen Herseme, Nişabur'a gelerek Amr'ı kuşattı (283 Rebiulâhîr/Mayıs-Haziran 896). Onun ordusunda Ali b. Leys'in iki oğlu Muaddal ile Leys b. Ali de bulunuyordu. Babaları Ali b. Leys ise kısa bir süre önce ölmüştü. Amr, 5 bin kişilik kuvvetiyle ani bir hücumla geçmiş ve Herseme'yi mağlup ederek Gürgen'a kaçmasına sebep olmuştu. Ayrıca yeğenleri Muaddal ile Leys de Amr'ın eline esir düştüler. Fakat Amr onlara çok iyi davrandı.⁵¹ Amr derhal Herseme'yi takibe koyuldu. Herseme ise Saffâri güçlerinin Nişabur'dan ayrıldığını haber alınca ordunun geçmesi mümkün olmayan son derece sarp ve daracık geçitlerden geçerek Nişabur'a ulaştı. Amr da Serahs'tan dönüp Herseme'yi Nişabur'da kuşatma altına aldı. Bu arada Herseme'nin ileri gelen adamlarından bazıları Amr'dan aman dileyince Herseme ve yanında kalan adamları mağlup olup geri çekilmek zorunda kaldılar. Herseme, kardeşi Muhammed'i, Taberistan hâkimi

⁴⁹ Saim Yılmaz, *a.g.e.*, s. 100-101.

⁵⁰ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 380. ; Bosworth, *The Saffarids of Sistan*, s. 216.

⁵¹ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 382-83. ; *The Tarikh-e Sistan*, s. 199. ; Merçil, "Saffâril", s. 438. Tackerimi, *a.g.e.*, s. 122.

Muhammed b. Zeyd'e gönderip ondan yardım istemiş, ancak Zeyd daha önce söz vermesine rağmen Amr'dan çekindiği için yardımı göndermemiştir. Bu olaylardan sonra Herseme'nin adamları ve köleleri etrafından dağılmaya başladı. Herseme 283 yılı Ramazan (896 Ekim-Kasım) ayında, yanında bulunan küçük bir grupta ve az miktarda mal ve savaş aletiyle Harezm'e vardı.⁵²

Rıbat-ı Cebuh denilen yere ulaşınca onun orada olduğunu öğrenen halk, başlarında Harezm âmili Muhammed b. el-Harezm'i olduğu halde hücum ederek onu öldürdüler (7 Şevval 283/17 Kasım 896). Başını keserek Nişabur'da bulunan Amr'a gönderdiler. Amr da Herseme'nin başını hediyelerle Bağdat'a gönderdi. Herseme'nin kesik başı 284 yılında Bağdat'a ulaşmış ve sokaklarda dolaştırılmıştı. Onun ölümünden sonra Horasan'ın Ceyhun nehrine kadar olan kısmı tamamen Amr'ın hâkimiyetine girmişti.⁵³ Ayrıca Halife Mu'tez-Billâh, Amr'a hil'atlar ve sancaklar gönderip, onu Rey valiliğine tayin etmişti.⁵⁴

3.1 Mâverâünnehr için Hâkimiyet Mücadelesi ve Amr'ın ölümü

Herseme'nin başını Bağdat'a göndererek önemli bir düşmanından kurtulan Amr, böylece Horasan'ın da tartışmasız hâkimi oluyordu. Fakat onun bununla yetinmeye niyeti yoktu. Her açıdan cazip olan Mâverâünnehr'i de hâkimiyeti altına almak istiyordu. Ancak bu sırada o bölgenin güçlü ve aynı zamanda halifenin de onayını alan bir yöneticisi vardı. Halife Mu'tez-Billâh 280 (893) yılı baharında Mâverâünnehr valiliğine Sâ mânîlerden İsmail b. Ahmed'i tayin etmişti.⁵⁵ Öte taraftan İran'da hâkimiyetini kuvvetlendiren Amr, halifeye bir mektup göndererek Mâverâünnehr'in idaresinin kendisine verilmesini istedi.⁵⁶ Bu isteğine gerekçe olarak da Mâverâünnehr'in Tahiriler idaresi zamanında Horasan Vali'sine bağlı bulunan bir yer olmasını

⁵² İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 383. ; Mirhond, *a.g.e.*, s. 541. ; Tackerimi, *a.g.e.*, s. 123. ; Saim Yılmaz, *a.g.e.*, s. 112. ; Bosworth, *The Saffarids of Sistan*, s. 222.

⁵³ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, VII, gös. yer. ; *The Tarikh-e Sistan*, s. 200. ; Cüzcanî, *a.g.e.*, s. 24. V.V. Barthold, "Amr b. Al-Lays Al Saffar", *MEB İA*, s. 414.

⁵⁴ Clifford Edmund Bosworth, "Saffarids", *The Encyclopedia of İslâm*, Volume VIII, Leiden 1995, s. 796. ; Merçil, "Saffâriler", s. 438-39.

⁵⁵ V.V. Barthold, *Moğol İstilasına kadar Türkistan*, Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Kervan Yayınları, İstanbul 1981, s. 285.

⁵⁶ Gerdizi, *Zeyn-ül Ahbar*, TTK Tercüme Bölümü s. 14.

göstermiştir.⁵⁷ Mu'tez-Billâh bu cevaba olumsuz bir yanıt vermeden önce başka hediyeler göndererek Amr'ı oyalamak istedi. Asıl hediyeler ve hâkimiyet menşuru ise Ali el-Müktefi, Bedr el-Mu'tazidî ve Amr'ın adamı olan Abbâsî Veziri Ubeydullah b. Süleyman'ın kontrolünde Rey'de bekletiliyordu. Hediyeler Cafer b. Fulan el-Hacib tarafından Amr'a sunuldu. Amr asıl beklediği olan menşurun olmadığını görünce diğer gelen hediyeleri kabul etmedi. Cafer bu durumu Rey'de bulunan Abbâsî heyetine bildirdi. Bunun üzerine elçilik heyeti Nişabur'a Amr'ın yanına gelerek diğer hediyelerle birlikte Mâverâünnehr'in hâkimiyet menşurunu da Amr'a takdim etmek zorunda kaldılar.⁵⁸ Amr'a getirilen hediyeler arasında mücevherlerle işlenmiş 8 hil'at, yakut ve diğer kıymetli mücevherlerle süslenmiş 1 taç, yine koşum takımları mücevherlerle süslenmiş 11 at ve birçok eşya dolu sandıklar yer alıyordu.⁵⁹ Gönderilen hediyeleri birbiri ardına sunan elçi son olarak valilik fermanını Amr'ın önüne koydu. Bunun üzerine Amr "Bu nedir?" diye sormuş, elçi ise "İstedğin şeydir" cevabını vermiştir. Amr "Bunu ne yapayım? Burayı İsmail b. Ahmed'in elinden yüz bin kılıç olmadan kimse alamaz!" dediğinde ise elçi "Bunu sen istedin, ne yapılması gerektiğini en iyi sen bilirsin" cevabını vermiştir.⁶⁰ Bunun ardından fermanı öpen ve önüne koyan Amr, elçi heyetine yedi bin dirhem verilmesini emretmişti.⁶¹ Amr burada söyledikleriyle bu bölgeye hâkim olmak için sadece halifenin menşurunun yeterli olmayacağını kabul etmiş oluyordu. Onun yine bu menşuru ısrarla istemesinin sebebi Sâmanîlere karşı girişeceği mücadele öncesinde bu menşurla çoğunluğu Sünnilerden oluşan Mâverâünnehr halkını etki altına almaktı.⁶²

Amr'ın isteğini onu karşısına almamak için doğrudan reddetme şansı ve imkânı olmayan Mu'tez-Billâh'ın, istenilen onayı vermekle birlikte karşı tarafı gizlice desteklediği görünmektedir. Cuma namazı sırasında minberlerde İsmail'i tel'in ettirip Amr'ın valiliğini halka ilan ettiren Abbâsî halifesi bir yandan da durumu gizlice Sâmanî hükümdarı İsmail'e ileterek Amr ile yapacağı

⁵⁷ Pırlanta, *a.g.e.*, s. 240.

⁵⁸ Aydın Usta, *Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâmanîler Devleti 874-1005)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s. 93.

⁵⁹ Gerdizi, *a.g.e.*, gös. yer.

⁶⁰ Gerdizi, *a.g.e.*, s. 14-15.

⁶¹ Saim Yılmaz, *a.g.e.*, s. 116.

⁶² Usta, *a.g.e.*, s. 94.

mücadelede onu destekleyeceğini bildiriyordu.⁶³ Öte taraftan Amr civarda bulunan yerel hükümdarlardan kendisine itaat edilmesini isteyerek onlara güzel vaatlerde bulundu. Cüzcan hâkimi Ahmed b. Ferîgûn, Belh ve Toharistan hâkimi Banicurilerden Ebu Davud Muhammed b. Ahmed, Amr’a itaat etmeyi kabul ettiler. Ona tabi olmayı kabul etmeyen Merv hâkimi Ali b. Hüseyin ise İsmail b. Ahmed’e sığındı. İsmail b. Ahmed’e bir mektup yazan Amr, Mâverâünnehr’in halife tarafından kendisine verildiğini ve bölgedeki diğer hükümdarların kendisine tabi olduğunu belirterek, aynı davranışı kendisinden de beklediğini söyledi. Ancak İsmail b. Ahmed halifeden aldığı desteğinde etkisiyle Amr’ın mektubuna olumlu bir yanıt vermediği gibi elçinin yanında Amr’ı aşağılayıcı sözler söyledi. İsmail Amr’ın elçisine “Senin efendin öyle cahil ki beni onlarla aynı seviyeye koydu. Onlar (Ahmed b. Ferîgûn ile Ebu Davud Muhammed b. Ahmed) benim kullarım. Benim size cevabım kılıçla olacak. Bizim aramızda sadece savaş olabilir. Dön ve Amr b. el-Leys’e savaş için gerekli olan silahları hazırlamasını söyle” dedi.⁶⁴ Neticede iki taraf arasında 15 Rebiülevvel 287 (819 Mart 900) tarihinde yapılan savaşı kaybeden Amr, yanında iki kişiyle birlikte savaş meydanından kaçmayı başarsa da çok geçmeden yakalanarak İsmail’in karşısına getirildi. Amr, hürmet göstermek üzere atından inmek istemiş, ancak Sâ mânî hükümdarı “bugün sana hürmet göstermek benim vazifemdir” diyerek, onun attan inmesine müsaade etmediği gibi kendisini oturduğu yerin yakınında bulunan bir köşkte misafir etti.⁶⁵

Amr’ın Bağdat’a gönderilmesi hakkında farklı rivayetler vardır. *Tarih-i Sistan* ve *Nerşahi*’ye göre; Amr’ın savaşı kaybedip esir düştüğünü öğrenen Halife Mu’tez-Billâh, bu sonuca çok sevinerek onu kınamış ve İsmail’i de övmüştü. İsmail’e haber göndererek, Amr’ın cezasını bütün Müslümanların halifesinin vereceğini, bu yüzden de derhal onun kendi yanına gönderilmesini

⁶³ Usta, *a.g.e.*, gös. yer. ; Ayrıca Nizâmü’l-Mülk’ün rivayetine göre halife daha önce de defalarca İsmail’e mektuplar gönderip Amr’a karşı savaşmasını istemiş ve bu savaşta kendisine destek olacağını bildirmişti. Bkz. Nizâmü’l-Mülk, *a.g.e.*, s. 13.

⁶⁴ Nerşahi, *Tarih-i Buhara*, Translated: Richard N. Frye, The Mediaeval Academy of America Cambridge, Massachusetts 1954. s. 87. ; Abdullah Duman, *Nerşahi’nin Tarih-i Buharası (İnceleme ve Tercüme)*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2013. s. 166-67. ; Nerşahi, *Tarih-i Buhara*, Farsçadan tercüme ve notlar: Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 128. ; Usta, *a.g.e.*, s. 94-95.

⁶⁵ Hermann Vambéry, *Buhara yahut Mâverâünnehr Tarihi*, çev: Tahir Şakir Çağatay, TTK Tercüme Bolumü, s. 84.

istedi. İsmail de halife tarafından gönderilen elçi Abdullah b. Feth ve kendi kölesi Eşnas ile birlikte onu Bağdat'a gönderdi.⁶⁶ Taberi'ye göre ise, İsmail, Amr'a isterse kendi yanında kalabileceğini isterse de kendisini Mu'tez-Billâh'a gönderebileceğini söyledi. Amr, Mu'tez-Billâh'ın yanına gitmek isteyince de İsmail istediğini yaparak onu gönderdi.⁶⁷ Amr Bağdat'a ulaşınca bir devenin sırtına bindirilip Bağdat'a o şekilde sokuldu.⁶⁸ Mu'tez-Billâh'ın huzuruna getirildiğinde, Mu'tez-Billâh "Elhamdülillah senin şerrinden kurtulduk" dedi. Sonra emir vererek onu hapse attırdı.⁶⁹

Amr yaklaşık 2 yıl Bağdat'ta tutsak kaldı. *Tarih-i Sistan*'daki rivayete göre; Amr, İsmail'in eline tutsak düştüğünde Sistan'da olan torunları Tahir ve Yakub'a mektup göndererek Abbâsî halifesine 20 milyon dirhem göndermeleri karşılığında kendisinin serbest bırakılacağını bildirmişti. Bir süre sonra Amr ikinci bir mektup göndererek fıdyenin 10 milyon dirheme düştüğünü söylese de isteği gerçekleşmedi. Belh'te Sâmanîler ile yapılan savaşta komutanlar yeterince mücadele etmediği için savaş Saffârilere ağır mağlubiyetine ve Amr'ın tutsak edilmesine sebep olmuştu. Bu yüzden Amr'ın serbest kaldığı takdirde kendilerini cezalandıracağını düşünen komutanlar, Tahir ve Yakub'a istenilen paranın gönderilmemesini söylediler. Tahir ve Yakub da Hafs b. Ömer el-Ferâ'yı Amr'a göndererek bu parayı ödemeyecekleri için özür dilediler.⁷⁰ Bu rivayetin doğru olup olmadığı bilinmese de neticede Amr tutsaklıktan kurtulamamıştı.

Amr'ın ölümü ile ilgili İbnü'l Esîr'in rivayetine göre; Mu'tez-Billâh hastalığının son demlerinde konuşamaz bir durumda iken Sâfi el-Hurmî'ye eliyle işaret ederek Amr'ı öldürmesini söylemişti. Amr tek gözlü olduğu için Mu'tez-Billâh elini boğazına götürüp sonra tek gözünün üzerine koyarak işaretle bu emri vermişti. Ancak Sâfi el-Hurmî, Mu'tez-Billâh'ın vefatının yaklaştığını bildiği için bu kararın yeni halife tarafından verilmesinin daha doğru olacağını düşünmüş olacak ki, Amr'ı öldürmemişti. Mu'tez-Billâh ölüp

⁶⁶ *The Tarikh-e Sistan*, s. 207. ; Nerşahi, *a.g.e.*, s. 92. ; Bosworth, *The Saffarids of Sistan*, s. 230-31.

⁶⁷ Taberi, *a.g.e.*, XXXVIII, s. 95. ; Bosworth, gös. yer. Vambéry, *a.g.e.*, s. 85. Saim Yılmaz, *a.g.e.*, s. 127.

⁶⁸ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 417.

⁶⁹ Gerdizi, *a.g.e.*, s. 15.

⁷⁰ *Tarikh-e Sistan*, s. 204-205.

yeni Halife Müktefi olunca hemen vezire Amr'ın durumunu sormuş ve hâlâ hayatta olduğunu öğrenince çok sevinmişti. Amr'ın Müktefi ile dostane ilişkileri vardı. Müktefi Rey'de görev aldığı sırada Amr ona sürekli hediyeler gönderip yakınlık kurmuştu. Müktefi'nin tepkisi karşısında Vezir Kasım b. Ubeydullah, yeni halifenin Amr'ı serbest bırakıp tekrar eski görevine getireceğini düşünerek onu hemen öldürtmek üzere adamlar göndermiş ve onu öldürmüştür.⁷¹ (8 Cemaziyelevvel 289/20 Nisan 902).⁷² Onun cenazesi ertesi gün Kasrû'l-Hasenî yakınlarında defnedildi.⁷³

4. Sonuç

Amr b. El-Leys döneminde Abbâsî-Saffârî ilişkileri genel olarak problemli seyretmiştir. Amr'ın abisi ve Saffârîlerin ilk hükümdarı Yakub b. el-Leys'in Abbâsîler ile savaşıp hayatını kaybetmesinden sonra başa geçen Amr, hükümdarlığı döneminde iki Abbâsî halifesi görmüştür. Halife Mu'temid ve Halife Mu'tez-Billâh dönemlerinde hüküm süren Amr, Mu'temid döneminde daha çok halifenin kardeşi Muvaffak ile temas kurmuştur. Ödemesi gereken vergiyi bazen geciktiren Amr, bu yüzden halifeler ile problemler yaşamış ve halifeler onun adını hutbeden çıkararak tel'in etmişlerdir. Zaman zaman da Rafî b. Herseme olayında olduğu gibi halifeler başka tehlikelere karşı Amr'dan destek alarak bu tehlikeleri çözme yoluna gitmişlerdir. Son olarak Mâverâünnehr'e hâkim olmak isteyen Amr, halifenin onayını isteyince Halife Mu'tez-Billâh bir yandan ona onay hil'at gönderip hâkimiyetine onay vermiş diğer yandan İsmail b. Ahmed'e destek olmuştur. İsmail b. Ahmed ile yaşadığı bu Mâverâünnehr mücadelesini kaybeden Amr tutsak düşerek iki yıl boyunca Bağdat'ta tutsak kaldıktan sonra öldürülmüştür.

⁷¹ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, VII, s. 430.

⁷² Tarih için bkz. Saim Yılmaz, *a.g.e.*, s. 129.

⁷³ Abdülkerim Özaydın, "Amr b. Leys", *DİA*, Cilt: 3, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 86.
s. 87.

5. Kaynakça

- BARTHOLD, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Kervan Yayınları, İstanbul 1981.
- BOSWORTH, Clifford Edmund, “Saffârîds”, *The Encyclopedia of İslam*, Volume VIII, Leiden 1995.
- BOSWORTH, Clifford Edmund, *The History of the Saffârîds of Sistan and the Maliks of Nimruz (247/861 to 949/1542-3)*, New York 1994.
- CÜZCANİ, Ebu Ömer Minhacüddin Osman b. Muhammed b. Osman, *Tabakat-ı Nasırı*, ing trc.: Major H. G. Raverty, Vol: 1, New Delhi 1970.
- DUMAN, Abdullah, *Nerşahi'nin Tarih-u Buharası (İnceleme ve Tercüme)*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2013.
- GERDİZİ, Ebû Saîd Abdü'l-Hay, *Zeyn-ül Ahbar*, TTK Tercümeler Bölümü.
- İBN KESİR, *El-Bidaye ve'n- Nihaye Büyük İslam Tarihi 11*, çev: Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994.
- İBNÜ'L ESİR, *El-Kamil Fi't-Tarih*, çev: Ahmet Ağırakça, Cilt: I-XII, Bahar Yayınları, İstanbul 1986.
- MERÇİL, Erdoğan, “Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi”, *Saffârîler*, Cilt: 5, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 417-451.
- MERÇİL, Erdoğan, “Saffâr, Yakub b. Leys”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt: 35, İstanbul 2008, s. 463-464.
- NERŞAHİ, Ebû Bekr Muhammed, *Tarih-i Buhara*, Farsçadan tercüme ve notlar: Erkan Göksu, TTK Yayınları, Ankara 2013.
- NERŞAHİ, Ebû Bekr Muhammed, *Tarih-i Buhara*, İngilizce Tercümesi, translated: Richard N. Frye, 1954 Cambridge.
- NİZÂMÜ'L-MÜLK, *Siyaset-name*, Hazırlayan: Mehmet Altay Köymen, TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2013.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Amr b. Leys”, *DİA*, Cilt: 3, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 86-87.
- TABERİ, Muhammed, *The History of al-Taberi (Ta'rikh al-Rusul wa'l mulük)*, Volume: 35-37, translated and annotated by: David Waines, State University of New York Press.
- TACKERİMİ, Celal, *Saffârîler Tarihi*, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Doktora Tezi, Ankara 1971.

- THE TARİKH-E SİSTAN, Translated by: Milton Gold, Istituto Italiano Per Il Medio Ed Estremo Oriente, Roma 1976.
- USLU, Recep, “Cüdişâpûr”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt: 8, İstanbul 1993, s. 117-118.
- USTA, Aydın, *Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâmânîler Devleti 874-1005)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.
- VAMBERY, Hermann, *Buhara yahut Mâverâünnehr Tarihi*, çev: Tahir Şakir Çağatay, TTK Tercümeler Bölümü.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “Ahmed b. Tolun” *DİA*, Cilt: 2, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 141-143.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2000.
- YILMAZ, Saim, *Muta’zîd ve Müktefi Döneminde (279-295/829-908) Abbâsîler*, Kayihan Yayınları, İstanbul 2006, s. 79-103.
- ZEYDAN, Corci, *İslam Uygarlığı Tarihi Tarihu’t Temeddüni’l İslâmi*, Cilt: 1, çev: Necdet Gök, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

BÖLÜM 7

OSMANLI HAPİSHANELERİNDEKİ MAHKÜMLARIN YAŞAM KOŞULLARI ÜZERİNE BAZI DEĞERLENDİRMELER

KADER TANER*

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.16410713>

1. Giriş

Ceza infaz sistemleri, tarih boyunca toplumların hukuki ve sosyal yapılarının önemli bir parçası olmuştur. Bu sistemin temel unsurlarından biri olan hapis kavramı, bireyin özgürlüğünün belirli bir süre kısıtlanmasını ifade eder. "Hapis" kelimesi, Arapça kökenli olup "h.b.s." kökünden türemiştir. "alıkoymak, tutmak, engellemek" anlamına gelir. İslam öncesi toplumlarda, özellikle Arap yarımadasında, hapis cezası yaygın bir uygulama olmamış, suçlular genellikle sürgün edilerek veya diyet (kan bedeli) ödeyerek cezalandırılmıştır (Yılmaz, 2014 s.541).

İslamiyet öncesi dönem Arap topluluklarında hapishaneler genel kabul görmemiş ve kurumsallaşmamıştır. Göçebe kabilelerde suçlu kimseler çoğunlukla toplumdan atılır veya sürgün edilirdi. Yerleşik şehir hayatının görüldüğü Mekke, Medine gibi şehirlerde ise suçluların geçici olarak tutulduğu bazı yerler mevcuttu. Ama bunlar kurumsal bir hapishane sistemi olarak kabul edilmemektedir (Yılmaz, 2004 s.543).

İslam'ın kabulü ile beraber ceza hukuku yeni bir şekil kazandı. Kur'ân'da alenen hapis cezasına hükmeden ayetler olmamakla beraber, özellikle Nisa 15. ve Tevbe 5. ayetlerde belirgin hususlar için alıkoyma ve sınırlama uygulamalarına değinilmiştir. Bu ayetlerde değinilen "haps" ve "sien" gibi kelimeler, erken dönemde hapis uygulamasının toplumsal düzeni koruma amacı ile kullanıldığını göstermektedir (Özdemir, 2001 s.98).

* Batman Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, orcid: 0009-0002-6201-6246 e-mail: tanerkader2@gmail.com

Hız. Muhammet döneminde hapis düzeni henüz oluşmamıştır. Suçlu olduğu varsayılan kişiler çoğunlukla evde, mescitte veya mağdur olan kimseler tarafından alıkonulurdu. Aynı zamanda, borcunu vermeyen veya hakkında şüphe bulunan kişiler geçici olarak alıkonulabilir, sonrasında serbest bırakılabilirdi (Yılmaz, 2004 s.548). Bu durumlar, modern anlamda tutuklama ve gözaltına alma kelimeleriyle uyuşmaktadır.

Kurumsal hapishanelerin doğuşu ise Hız. Ömer dönemi ile birlikte oluşmaya başlamıştır. Artan suç oranları karşısında Hız. Ömer, bir evi hapishaneye çevirerek bu alanda ilk kurumsal adımı atmıştır. Ardından Hız. Ali, “Nâfi” ile “Mehîs” adları verilen taş ve çamurdan yapılmış yapılarla daha sağlam hapishaneler inşa ettirmiştir (Yılmaz, 2004 s.551).

Emevîler dönemine gelindiğinde ise hapishaneler siyasi bir araç hâline gelmiş, karşıt düşüncelerin bastırılması amacıyla da kullanılmıştır. Özellikle Haccâc b. Yusuf’un binlerce kişiyi çatısı olmayan ve ağır koşullarda tutsak ettiği rivayet edilmektedir. Bu durum, hapis kurumunun artık sadece adaleti sağlama amacı taşımadığı, aynı zamanda siyasi işlevler de üstlendiğini gösterir (Yılmaz, 2004 s.555).

Kısaca değerlendirmek gerekirse İslam toplumlarında hapishane uygulaması başlangıçta geçici ve tedbir niteliğinde olup, zamanla kurumsal bir yapıya dönüşmüştür. İlk dönem uygulamalarda özgürlük hakkı esastı; hapis ise nadir görülen bir durumdur. Ancak siyasi ve sosyal gelişmeler doğrultusunda hapishaneler hem adli hem de siyasi otoritenin bir aracı haline gelmiştir (Özdemir, 2001, s. 106).

2. Osmanlı Devleti’nde Suçlulara verilen Ceza Türleri

Osmanlı Devleti’nin ceza ve infaz sistemi, köken olarak İslam hukukunun kurallarına dayanarak oluşturulmuştur. İslamiyet öncesi Arap toplumlarında yaygın olan cezalandırma biçimleri (özellikle sürgün, diyet ve kısas gibi yöntemler) Osmanlı’nın erken dönem ceza uygulamalarına da örnek olmuştur. Bununla birlikte Osmanlı Devleti, diğer İslam devletlerinden farklı olarak kadı mahkemeleri aracılığıyla hapis cezasını daha düzenli ve sistemli biçimde uygulayan ilk örneklerden biri olmuştur. Bu erken dönemde kullanılan hapishaneler, bugünkü anlamda birer ıslah kurumu değil; suçluların, cezalarının infazı gerçekleşene kadar tutulduğu geçici yerlerdi. Mahkûmlar genellikle kale

altındaki zindanlarda, sarayların bodrum katlarında veya kadı mahkemelerinin yakınındaki gözcü bölmelerinde muhafaza ediliyordu. Bu mekânlar, Abbâsî döneminde inşa edilen büyük hapisane yapılarından farklı olarak, daha sınırlı ve geçici nitelikteydi. Osmanlı'da hapis cezası genellikle borcunu ödeyemeyenler, siyasi mahkûmlar ve askeri disiplini ihlal edenler için tercih ediliyordu. Ağır suçlar için ise idam, sürgün ve kürek cezası gibi daha radikal yaptırımlar öne çıkmaktaydı. Bu nedenlerle Osmanlı'da hapis cezasının kurumsal bir ceza infaz yöntemine dönüşmesi ve hapishanelerin modern anlamda yapılandırılması ancak 19. yüzyıldaki reformlarla mümkün olmuştur. (Hanılçe ve Şeyhoğlu, 2020 s.406-426)

Tanzimat dönemi öncesine kadar Osmanlı Devleti'nde işlenen suçlar para ya da hapisle, idamla; 16. yüzyıldan itibaren kürek, 17. yüzyıldan itibaren de kalebentlik, pranga ve tomruk gibi uygulamalarla cezalandırılmıştır. İdam cezası kararının verilmesi yargı kararı ile padişah onayına bırakılmıştır. Şu suçları işleyenlere genelde idam cezası verilen suçlar genelde şöyle sınıflandırılabilir: Devletin karşısında olup devlete silah çekmek, devletin aleyhine düşman ile iş birliği yapmak, devlet malını düşmana vermek, casusluk yapmak, devlete karşı isyanda bulunmak (Özkan, 2022 s.262). Diğer bir ağır ceza ise Kürek cezasıdır. Hatta bu ceza Osmanlı Devleti'nde hapis cezasından daha ağır kabul edilirdi. Denizciliğin gelişmesi ile yoğunlaşmıştır. Hırsızlık, eşkıyalık, kasten adam öldürme, ırza geçme, resmî evrakta sahtecilik, kalpazanlık ve casusluk gibi suçlara kürek cezası verilir (Hanılçe ve Şeyhoğlu, 2020 s. 441). Örneğin Maraş'ta Abdülfettahzâdelerle Köse Bekirzâdeler arasında çatışmalar yaşanmış, olayların meydana geldiği sırada Fettahoğullarından İnce Bey'in ölümüyle ilişkilendirilen Köse Bekirzâdelerden Ali ve Güllü beyler 1858 yılında onar sene müddetle Tersane-i Amire'de kürek cezasına çarptırılmışlardı (Karlangıç, 2022a, s.92).

Yine kalebentlik cezası, suçlu bulunan kişinin devletçe belirlenen bir kale ya da bir surda belirli süre içinde bulunması ve bu kale sınırları içerisinde dışarı çıkılmasının yasak olması durumudur. Bu süre zarfında kale içindeki halk ile irtibatta olabilir ve dışardaki mal varlıklarının yönetimi için devlet tarafından uygun bulunan biri tarafından vekil tayin edebilirdi (Özkan, 2022 s.262). Kalebentlik cezası büyük ölçüde kamu düzenine karşı işlenen suçlar, kalpazanlık, mezhep değiştirmeye zorlama, fuhuş, rüşvet alma gibi durumlarda

verilmiştir (Haniçe, 2020 s. 441). Pranga cezası prangaya vurulan suçluların işledikleri suçun derecesine göre bir, üç, beş, yedi, on, on beş yıla veya ömür boyu hapis cezasına çarptırılmasıdır. Genelde şu suçları işleyenlere pranga cezası verilirdi: İhtilale dahil olma, sahtekarlık yapma, kalpazanlık, adam yaralama, yol kesme, iftira, gasp, kız kaçırma, cinayet, öşür ödememe, yalancı şahitlik yapma, askerlikten firar etme ve İslam dini aleyhine dini propaganda yapıp bu konuda kitap yazmadır (Bozkaya, 2014. s.13). Tomruk cezasının verilmesi ise şu şekildeydi: 19. yüzyıl başlarına kadar kullanılan tomruklar, hükümet konaklarının ana giriş kapısının arkasında, 4-5 metre uzunluğunda, 40-50 cm eninde, boylu boyunca ortadan ikiye ayrılan kütüklerdir. Bir başı açılır kapanır vida ile tutturulan ve kilitlemeye de elverişli olan tomrukların 8-10 çift ayak yeri vardır. Mahkûmun bacakları bu bölüme kilitlenir ve böylece kaçması engellenirdi. Mahkûm beslenmesini, tuvalet ihtiyacını ve uyumasını burada gerçekleştirirdi. Ayrıca bütün vücudu içine alacak tomruklar da vardı. Osmanlı Devleti'nde belki de en çok dikkat çeken ve en acımasız ceza araçları tomruklardı. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nde tomrukların uzun süreli bir ceza aracı olarak kullanılmazdı. Suçluyu kısa bir sürede itiraf ettirme aracı olarak kullanılırdı (Haniçe, 2020 s. 441).

3 .Zindandan Hapishaneye Geçiş

Zindanlar, bugünkü anlamda hapishane değildi; mahkûmlar genellikle yargılama sürecini bekleyen kişilerdi. Suçlular kalelerde, bodrumlarda, kulelerde veya özel zindanlarda tutuluyordu. Zindanlar dar, havasız ve hijyen açısından kötü koşullara sahipti. Tanzimat'la birlikte 19. yüzyılda Batılılaşma hareketiyle birlikte modern hapishane anlayışı Osmanlı'ya girmeye başladı. Tanzimat Fermanı (1839) ile hukuk sisteminde reformlar yapılması ve mahkûm haklarının düzenlenmesi gündeme geldi. Hapis cezası, artık birincil ceza yöntemi haline gelmeye başladı. 1858 tarihli Osmanlı Ceza Kanunnamesi, modern hapishanelerin oluşturulmasını öngördü. İstanbul ve büyük şehirlerde hükümet konaklarına yakın hapishaneler inşa edildi. Mahkûmların çalıştırılması ve disiplinli bir şekilde ıslah edilmesi anlayışı benimsendi. Yeni hapishaneler, temiz, düzenli ve denetim altında tutulan yerler olmalıydı (Yıldız, 2012).

Hapishane ile Zindan Arasındaki Farklar kısaca şu şekilde belirtilebilir: Zindan; kaotik, düzensiz, yargılama sürecinin bir parçası olarak geçici hapis

yeri olarak nitelenirken, Hapishane; reform amacı taşıyan, mahkûmların düzenli ve uzun süre tutulduğu yerler olarak ifade edilir.

Hapishaneler zamanla modern infaz sisteminin bir parçası hâline geldi. Suçluların ıslahı ise bu sistemin temel hedeflerinden biri oldu. Bu süreç, Osmanlı Devleti'nin ceza sistemini modernleştirme çabasının bir parçasıydı (Yıldız, 2012). Tanzimat döneminde başlayan hapishanelerin ıslah çalışmaları Sultan II. Abdülhamit döneminde de sürdürülmüş ve 1880 tarihinde Tevkifhane ve Hapishanelerin İdare-i Dâhiliyelerine Dair Nizamname Layihası yayımlanarak bir hapishane programı hazırlanmış ama ekonomik ve siyasi sorunlar nedeniyle hedefler gerçekleştirilmemiştir (Demiryürek, 2019 s.325).

4. Hapishane Koşullarının Mahkûmlar Üzerindeki Etkisi

Osmanlı Devleti'nde bazı hapishaneler daha önce terkedilmiş ya da yıkılmış bazı mekânlar üzerine kurulmuştur. Bu duruma örnek olarak Isparta'da bulunan ve daha önceleri Süvari Kışlası'nın hayvan ahırından oluşan hapishanesini gösterebiliriz. Tahmin edileceği üzerine hapishanenin durumu çok kötüydü. Kötü kokması ve rutubetli olmasından dolayı mahkûmlar bu hapishanede çeşitli hastalıklara yakalanmışlardı. Bazı hapishaneler ise fazla ışık almamasından ötürü karanlıktı. İçerdeki havanın yenilenmesi de mümkün olmuyordu. Mahkûmlar toprak üzerinde yatıyorlardı. Muğla Hapishanesini buna örnek olarak göstermek mümkündür. Bu tür hapishanelerde kalan mahkûmlar ise kötü hava koşullarından sürekli hasta olmaktaydılar (Bozkaya, 2014, s.15). Yine 1908 yılı başlarında Adana Vilayetindeki hapishanelerin yaşam koşullarının mahkûmlar açısından uygun olmadığı bir raporda ifade edilmiştir. İslâhiye ve Hamidiye hapishaneleri karanlık, barınma açısından yetersiz ve sağlık kurallarına uygun değildi. Halep ve Adana Vilayetleri Adliye Müfettişliği durumu Adliye Nezaretine yazmış, Nezaret ise mahkûmların yaşam şartlarının bir an önce düzeltilmesi konusunu Dâhiliye Nezaretine bildirmiştir (Karlangıç, 2022c, s.262).

Söz konusu fiziksel yetersizlikler yalnızca mahkûmların sağlığını değil, aynı zamanda hapishane güvenliğini de olumsuz etkilemiştir. Hapishanelerin fiziksel koşullarının yetersiz olması da birçok firar olayların yaşanmasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti'nde bazı hapishaneler kerpiç duvarlar ve ahşap kapılar ile oluşturulmuştur. Duvarların ve kapının dayanıklı malzemelerden

inşa edilmemiş olması; duvarların delinerek, kapıların kırılarak mahkûmların firar etme ihtimalini arttırmaktaydı. 3 Temmuz 1861 tarihinde Ankara hapishanesinin ikinci koğuşunun duvarlarına darbeler vurulmuş, firar etmek için hapishanenin duvarı delinmiştir. Ancak dış sokakta dükkânı bulunan bir şahıs sesleri işiterek yetkililere haber vermiştir. Hapishane müdürü, ser gardiyan ve gardiyanlarla birlikte yapılan incelemede duvarın delindiği, deliğin gizlenmesi için de duvara çakılan bir kazıkla çamaşır serildiği anlaşılmıştır (Öcal, 2023, s. 307)

Çoğu zaman adi evler de hapishane olarak kullanılırdı. Bu evler, dayanma gücü olmayan, dirençsiz ve hapishane olmak için yeterli olmayan mekânlardı. Bu durum firar olaylarını artıran bir etkendi.

19.yüzyılda Osmanlı Devleti’nde bulunan hapishaneler, mahkûmlar için zorlayıcı olduğu kadar gardiyanlar için de zorlayıcı ortamlardı. Gardiyanlar denetleyen bireyler olmalarına rağmen genellikle mahkûmlarla aynı yaşam koşullarını paylaşmak zorundaydı. Özellikle kadın hapishanelerinde bu durum daha belirgindi; gardiyanlar mahkûmlarla aynı ortamda yemek yiyor, uyuyor ve birlikte vakit geçiriyordu. Bu fiziksel yakınlık, otorite ilişkilerini zayıflatarak disiplin sorunlarına neden oluyordu (Kızılkın, 2011, s. 86–87; Gümüşsoy, 2023, s. 240).

Kurumsal zafiyetin bir diğer boyutu ise gardiyanların yetersiz eğitim düzeyiydi. Okuma yazma bilmeyen personelin varlığı, görevlerin sağlıklı şekilde yürütülmesini engellediği gibi mahkûmlara yönelik keyfî uygulamaların da önünü açmaktaydı. Gümölcine hapishanesinde görevli başgardiyanın mahkûmları kendi arazisinde çalıştırması bu duruma çarpıcı bir örnektir (Kızılkın, 2011, s. 87–88).

Yetersiz denetim ve hukuki açıdan güvenliğin eksikliği, gardiyanların mahkûmlara yönelik suistimallerine zemin hazırlamıştır. Gardiyanların mahkûmları yasa dışı çalıştırmaları, maddi sömürde bulunmaları ve fiziksel ya da cinsel şiddet uygulamaları gibi olaylar yer almaktadır. Kırkkilise’de bir kadının cinsel saldırıya uğraması, Sofulu’da yaşanan fiziksel işkenceler ve Gümölcine’de tespit edilen maddi baskılar, bu vakaların istisnai değil yapısal sorunlar olduğunu göstermektedir (Kızılkın, 2011, s. 88–89; Gümüşsoy, 2023, s. 245).

İttihat ve Terakki yönetimi, gardiyan kadrosunu uzmanlaştırma gayesiyle adımlar atmış, okuryazar ve asker olan kişilerin tercih edilmesini amaçlamıştır. Fakat düşük maaşlar ve fazlasıyla zor çalışma şartları sebebiyle bu yenilikler büyük ölçüde başarısız olmuştur. Mahkûmların topluma yeniden kazandırılması amaçlansa da, bu dönemde mahkûmları kontrol eden ve yön veren gardiyanların performans düşüklüğü önemli bir ölçüde engel oluşturmıştır. Gardiyanların eğitime tabi tutulmadan mahkûmların topluma yeniden kazandırılması sürecinin başarıyla sonuçlanması olanaksız görünmektedir. (Kızılkın, 2011, s. 89; Gümüşsoy, 2023, s. 243).

Gardiyanlar kurumsal açıdan da güçsüz bir konumda yer almaktaydılar. Memur kontenjanında değerlendirilmediklerinden dolayı emeklilik, izin ve benzeri temel haklardan faydalanamıyorlardı. Bu husus, mesleğin tercih edilme durumunun ve etik duruşunun zedelenmesine sebep olmuştur (Kızılkın, 2011, s. 89; Gümüşsoy, 2023, s. 243).

Personel eksikliği, hapisane güvenliğini doğrudan etkileyen başka bir husustu. Örneğin Eskişehir ve benzeri yerlerde, birkaç gardiyan çok fazla sayıda mahkûmu denetlemekle sorumluydu; bu da kapsamlı denetimi olanaksız hale getiriyordu (Gümüşsoy, 2023, s. 240). Kadın mahkûmların bulundukları hapisanelerde ise kadın gardiyan bulunmadığından dolayı erkek personelin görevlendirilmesi, mahremiyet ihlallerini ve istismar risklerini beraberinde getirmiştir (Kızılkın, 2011, s. 89–90).

Eskişehir hapisanesinde yaşayanlar ise bu durumu daha da kanıtlar niteliktedir. Mahkûmlara dışarıdan gelen gıda maddeleri ulaştırılmamış, bunun yerine hapisane bakkalından yüksek fiyatlara alışveriş yapmaları zorunlu kılınmıştır. Bazı mahkûmlara ekmek bile uzun süre verilmemiştir. Bununla birlikte, küçük yaştaki mahkûmlar diğerlerinden ayrı tutulması gerekirken bu kurala uyulmamış ve bazı çocuk mahkûmlar cinsel istismara maruz kalmıştır (Gümüşsoy, 2014 s.231-232).

Aynı hapisanede görev ihmalî, rüşvet ve yasa dışı uygulamalar da dikkate değer bir diğer husustur. Hapishane müdürü Ali Efendi'nin firar olaylarını düzenlediği, bazı mahkûmlara dışarı çıkmaları için izin verip silah temin ettirdiği belgelenmiştir. Ayrıca gardiyanlardan Zeynelabidin Efendi ve

jandarma Salih Onbaşı'nın içki içme, rüşvet alma ve mahkûmları dışarı çıkarma gibi fiillerden yargılandığı rapor edilmiştir (Gümüşsoy, 2014 s.240).

Tüm bu örnekler, Osmanlı hapishane düzeninde gardiyanların sadece uygulayıcı konumda olmadıkları, aynı zamanda sistematik çöküşün temelindeki faktörler olduğunu açıkça gözler önüne sermektedir. Otoriter yetersizlikler, hukuki denetim eksikliği ve sosyal hakların yokluğu, hem mahkûmların hem de gardiyanların güvenliğini ve insan onurunu tehdit eden bir ortam yaratmıştır.

Yaşanan olumsuzluklar sadece erkek mahkûmlarla ilgili değildir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönem hapishane düzeni içinde kadın mahkûmlara yönelik yaklaşımlar, büyük bir çoğunlukla yapısal yetersizlikler, cinsiyete yönelik ihmal ve denetim yetersizlikleri ile şekillenmiştir. Özellikle kadın gardiyan eksikliği, kadın mahkûmların güvenliğini doğrudan tehdit eden birçok suistimale neden olmuştur. Kadınların gözetimi genellikle erkek gardiyanlara ya da ilgisiz sivil şahıslara bırakılmış, bu da ciddi hak ihlallerine neden olmuştur (Kızılkan, 2011 s.92-94). Yöneticilerin yaptığı suiistimal iddialarından biri de cebel-i Bereket Sancağının Hassa kaymakamı ile ilgiliydi. Kaymakamın kadın mahkûmları erkek hapishanesine “tevkif ettirmek gibi” sorumsuzluğu bölgenin ileri gelen ailelerinden olan Karabeyzade Ali tarafından Sadarete yazılmış, Sadaret de olayın doğruluğunun araştırılmasını Adana Vilayetine emretmişti (Karlancı, 2022, s.262).

1913 yılında Karesi sancağında yaşanan olayda, kadın gardiyan ataması yapılmaması nedeniyle görevlendirilen erkek gardiyan Mehmet Çavuş'un, kadın mahkûmları hapishane dışına çıkararak fuhşa zorladığı ve bu nedenle yargılanıp para cezasına çarptırıldığı belgelenmiştir. Bu olay, kadın mahkûmların korunmasız bırakıldığı ortamda erkek gardiyanların görevlerini kötüye kullanabileceği özgür bir hareket alanına sahip olduğunu göstermektedir (Kızılkan, 2011 s.92)

Benzer şekilde İzmit'in Kandıra bölgesindeki kadın mahkûmlar, gardiyan yetersizliği nedeniyle bina sahibinin gözetimine bırakılmış; ancak gerekli denetim sağlanamadığı için Rukiye isimli bir mahkûm firar etmiştir. Bu da kadınlara yönelik ihmalkârlığın sadece bireysel suistimallerle değil,

sistematik yönetim eksiklikleriyle bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır (Kızılkın, 2011 s.92).

Kadın mahkûmların maruz kaldığı kötü olaylar sadece fiziksel güvenlik eksiklikleri ile sınırlı kalmamış; aynı zamanda temel barınma koşullarının kötülüğü ve idari açıdan eksiklikler de bu durumun parçası olmuştur. Örneğin, Eskişehir hapishanesindeki kadın koğuşlarının penceresiz, susuz ve harap durumda olduğu; gardiyanların ilgisizliklerinden dolayı mahkûmların durumunun giderek kötüleştiği rapor edilmiştir (Gümüşsoy, 2014 s.240).

1914 yılında Karahisar-ı Şarkî kadın hapishanesinde bir mahkûmun hamile kalması, gözetim mekanizmasının ne denli yetersiz olduğunu ve kadın gardiyanların görevlerini gerekli biçimde yerine getiremediğini açığa çıkarmıştır (Kızılkın, 2011, s.92). Bu örnek, kadın mahkûmların yalnızca güvenlik açısından değil, ahlaki ve insani açıdan da korunmasız bırakıldığını gözler önüne sermektedir.

Aynı zamanda, bazı hapishanelerde kadın mahkûmların otorite boşluğundan kaynaklı olarak küçük düşürüldüğü ve ayak işlerinde kullanıldığı da tespit edilmiştir. 1921’de İshak Paşa Tevkifhanesi’nde erkek gardiyanların kadın mahkûmlara çay yaptırdığı ve bu uygulamanın sıradanlaştığı belirtilmiştir. Aynı dönemde bazı kadınların yoldan geçenlerle mendil sallayarak iletişim kurdukları iddiaları, kadın gardiyanların otorite tesisinde yaşadıkları zorlukları açıkça ortaya koymaktadır (Kızılkın, 2011 s.93).

Yukarıdaki örneklerden de anlaşıldığına göre Osmanlı hapishane sisteminde kadın mahkûmlara yönelik uygulamalar bireysel suistimallerin ötesinde yapısal sorunlardan kaynaklanmıştır. Kadın gardiyanların yetersizliği, idari yetersizlikler ve denetim yetersizliği birleştiğinde, kadın mahkûmlar sadece fiziksel değil, psikolojik ve ahlaki olarak da savunmasız bir pozisyona itilmiştir. Bu durum, yalnızca hukuki değil, aynı zamanda ciddi bir toplumsal vicdan sorunu olarak da değerlendirilmektedir (Kızılkın, 2011 s.75-80; Gümüşsoy, 2014 s.238-240).

5. Mahkûmların Çalıştırılması

Osmanlı halkında suç, ceza ve adalet kavramları sadece kanuni bir mesele değil; aynı şekilde ahlaki, toplumsal ve siyasi bir sorun olarak

şekillenmiştir. Yenileşme hareketleriyle beraber devletin ceza sisteminde temelden değişimler yapılırken, mahkûmların hapishane içindeki durumları ve toplumun onlara bakış açısı da değişmiştir. Mahkûmlar artık sadece suçlu değil, aynı zamanda düzeltilmesi, onlardan faydalanılması ve kamuya faydalı hale getirilmesi gereken kişiler olarak görülmeye başlanmıştır. Bu dönüşüm, yalnızca devletin izlediği yola değil, halkın mahkûmlara dair tutumuna da yansımıştır. Ancak söz konusu değişim, tek bir değişim çizgisi sunmaz; çünkü halkın, devletin, dinî kurumların ve kâdılarının mahkûmlara dair davranışları bazen birbirini destekleyen, bazen ise çelişen davranışları üretmiştir. Bu yüzden Osmanlı'daki mahkûm politikaları, adaletin işleyişiyle birlikte toplumun yapısını ve modernleşmeye yönelik arayışlarını da anlamaya yardımcı olur. (Göktepe, 2023, s. 919–958)

19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde mahkûmlar sadece cezalandırılması şart olan suçlu kimseler olarak görülmez, devletin farklı işlerinde ucuz iş gücü olarak da faydalanılan kimseler hâline gelmiştir. Bu husus, halk ve devletin mahkûmlara yönelik bakış açısının değiştiğini göstermektedir (Göktepe, 2023, s. 929). Mahkûmlar, yol yapımı, askeri bina onarımı, kamu inşaatlarında çalıştırılmıştır. Bu çalışmalara halkın da tanıklık etmesi, mahkûmların daha faydalı kimseler olarak görülmesine zemin hazırlamıştır. Halk, mahkûmun sadece suçlu değil, fayda verebilecek birey olabileceğini görmeye başlamıştır. (Göktepe, 2023, s. 950-951)

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda mahkûmların bayındırlık ve yapı faaliyetlerinde çalıştırılması, sadece toplumsal algının değişimine fayda sağlamamıştır; aynı zamanda önemli toplumsal ve ahlaki sorunları da yanında getirmiştir. Tanzimat sonrası dönemde devletin artan kamu hizmeti ihtiyacına mahkûm emeğiyle cevap verilmiş; bu kişiler yolların onarımından bina inşasına, temizlikten altyapıya kadar geniş bir alanda çalıştırılmıştır. Fakat bu çalışmalar, çoğu zaman mahkûmların kendi rızaları olmadan gerçekleşmiş ve zorunlu çalışma sisteminin bir parçası hâline gelmiştir. Özellikle maden ocakları gibi ağır iş alanlarında çalıştırılan mahkûmlar, son derece kötü koşullara maruz kalmış; Ergani gibi bölgelerde sık sık firar olayları yaşanmıştır. Mahkûmlar haftanın her günü çalıştırılmış, gardiyan gözetimi olmadan açık alanda görevlendirilmiş ve güvenlik sorunu ile karşı karşıya gelinmiştir. Ayrıca savaş yıllarında erzak temin sisteminin çökmesi, temel gıda ve barınma

ihtiyaçlarının karşılanamamasına yol açarken, bazı müteahhitlerin ücret ödememesi de mağduriyeti fazlalaştırmıştır. Bu husus, mahkûmların toplumda faydalı bireyler olarak yeniden tanımlandığı sürecin, aynı zamanda yoğun bir sömürü ve ihmal gerçeğini barındırdığını da ortaya koymaktadır (Göktepe, 2023, s. 919–958).

6. Sonuç

Osmanlı Devleti’nde mahkûmlara yönelik tutumlar, dönemsel ve yapısal koşullar doğrultusunda şekillenmiş; zamanla ıslah ve kamu yararı temelli bir anlayışa evrilse de uygulamada ciddi aksaklıklarla karşılaşmıştır. Gardiyanların eğitimsizliği, fiziki koşulların yetersizliği, denetim mekanizmalarının zayıflığı ve özellikle kadın mahkûmlara yönelik ihmal ve suistimaller, ceza infaz sisteminin insani ve hukuki ilkelerden uzaklaştığını göstermektedir. Mahkûmlar, yalnızca suçlarının karşılığını çeken bireyler olarak değil, aynı zamanda kamu işlerinde zorla çalıştırılan, hakları sıkça ihlal edilen ve toplumsal önyargılara maruz kalan kişiler hâline gelmiştir. Bu durum, Osmanlı ceza sisteminin modernleşme çabalarına rağmen mahkûm haklarını yeterince koruyamadığını ve cezanın yalnızca adalet değil, aynı zamanda sosyal denetim ve tahakküm aracı olarak işlev gördüğünü ortaya koymaktadır.

7. Kaynakça

- Bayram, S. (2018). Osmanlı ceza infaz sistemi ve hapishanelerin gelişimi. *Tarih ve Hukuk Dergisi*, 12(3), 245-260.
- Bozkaya, Harun. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Hapishaneler*, Libra Yayıncılık, 2014.
- Bozkaya, K. (2014). *Osmanlı'nın Mahpesten Modern Hapishanelere Geçiş Süreci*. İstanbul.
- Demiryürek, H. (2019). *Osmanlı Hapishaneleri (1913-1914)*. Babıali Kültür Yayıncılığı.
- Ekinci, E. (2019). *İslam hukukunda ceza ve Osmanlı'da hapishane uygulamaları*. Adalet Yayınevi.
- Ergin, O. (1941). *Türk hukuk tarihi*. İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Göktepe, K. (2023). Osmanlı Devleti'nde mahkûmların imar ve inşaa faaliyetlerinde istihdamı (1840-1920). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 87(310), 919-958.
- Gümüşsoy, E. (2014). Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Eskişehir hapishanesi (1890-1920). *Tarih Okulu Dergisi (Journal of History School)*, 7, 215-249.
- Hanılçe, M., & Şeyhoğlu, E. (2020). Osmanlı Devleti'nde bir ceza infaz kurumu olarak hapishaneler ve kadınlar. *Sosyal ve İktisadi Soruşturmalar Dergisi*, 4(2), 406-426.
- Karlangıç, O. (2022). 19. Yüzyılın Başlarından Birinci Meşrutiyet'in İlanına Kadar Akbez Nahiyesi ve Karabeyzadeler. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 15/ 89, 15-28.
- Karlangıç, O. (2022). 19. Yüzyıl Ortalarında Ayanlar Kavgasına Bir Örnek: Abdülfettahzâdelerle Köse Bekirzâdeler Arasındaki Çatışmalar. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (DÜSBED)*, 29,69-97.
- Karlangıç, O. (2022). Cebel-İ Bereket Sancağı Hapishaneleri. *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 28, 256-280.
- Maksudoğlu, M. (2010). *İslam tarihinde hapishane uygulamaları*. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 140-155.
- Mumcu, A. (1963). *Osmanlı ceza hukuku ve yargılama usulleri*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Öcal, S. (2023). Osmanlı hapishanelerinde firar vakaları ve firarları önlemeye yönelik tedbirler. *Tarih ve Günce: Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi / Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic*, 12(Kış), 301–322.
- Özdemir Kızılkın, A. (2011). Osmanlı'da kadın hapishaneleri ve kadın mahkûmlar (1839–1922). Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özdemir, Ş. (2001). İslam'ın İlk Dönemlerinde Hapishanelerin Doğuşu, Kurumsallaşması ve İşlevleri. *Te'lif Dergisi*, (3), 97–107.
- Özkan, M. (2022). Tanzimat Sonrası Osmanlı Ceza Hukuku Düzenlemeleri. *Balıkesir İlahiyat Dergisi*, (15), 241-277.
- Öztürk, M. (2016). Osmanlı'da mahkûm hakları ve hapishane reformları. *Hukuk ve Adalet Dergisi*, 14(2), 89-104.
- Yıldırım, Onur. "Osmanlı Ceza Hukukunda Suç ve Ceza Kavramları", Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 2017.
- Yıldız, G. (2012). Mahpushane: Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908). Kitapevi Yayınları
- Yılmaz, M. (2004). İslâm tarihinin ilk üç asrında hapishanelere ve mahkûmların durumlarına insan hakları bağlamında genel bir bakış. *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (17), 539–556.
- Yılmaz, T. (2014). İslamiyet öncesi ve sonrası hapis cezası uygulamaları. *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, 8(1), 3-20.

BÖLÜM 8

19. YÜZYIL ORTALARINDAN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONUNA UZANAN SÜREÇTE OSMANLI HAPSİHANELERİNDE FİRAR OLAYLARI

OSMAN KARLANGIÇ*

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.16410774>

1. Giriş

“Fırar” Arapça kökenli bir sözcük olup kelime anlamı “kaçmak” demektir. Hukukta “Bir sanık, tutuklu veya hükümlünün gözcülerin elinden kurtulması” anlamına gelir. Firari ise “kaçak, kaçkın, kaçmış olan kimse” anlamlarına gelir (<https://sozluk.gov.tr/>). Osmanlı Devleti firarilerle ilgili pek çok uygulamaya başvurmuştur. Firar etmesinden korkulan ağır ceza almış mahkûmların bağlanması söz konusudur. Özellikle nakilleri sırasında kaçma tehlikesi olan mahkûmların kollarının bağlanması, boyunlarından zincirlenmesi ve gerektiğinde ellerine bilekçe takılması uygun görülürdü (Avcı, 2004, s.141). Daha basit suçlarda firar ihtimali olan kişinin oradaki en büyük zabitanın onayıyla kollarının bağlanması uygun görülmekteydi. Osmanlı kadılarının başvuru kitaplarından biri olan “Mülkâ el-Ebhur” firar etme tehlikesi olmayan borçlu mahpusların boynuna zincir, ayağına bukağı tomruğu vurulmasını ve borçluların dövülmesini kesinlikle uygun görmemiştir. (Yıldız, 2012, s.14).

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ortalarından itibaren hapishaneleri modernleştirme çalışmalarına başladı. İngiliz sefiri Strarford Canning’in bu konuda önemli etkisi oldu. Sefir 1851 yılında “Türkiye’de Hapishanelerin İyileştirilmesi” başlığı altında bir rapor hazırladı. Bu raporda olası bir firar girişiminin ve içeriye yasaklı maddeler sokulmasının önüne geçmek için koşulların düzenli olarak aranmasını tavsiye etti. Onun, hapishanelerle ilgili çabası ve sonrasındaki gelişmeler Osmanlı Devleti’ni hapishaneler konusunda

* Doç. Dr. Batman Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, orcid: 0000-0001-6022-1073 e-mail: osman.karlangi@batman.edu.tr

düzenlemeler yapmaya itti. 1865'te hapishanelerde düzenin sağlanmasına yönelik bir talimatname hazırlandı. Bu talimatnamenin V. Fasıl, 44. Maddesinde firar olayına karışan mahkûmun cezasının kanunname gereği artırılması kararlaştırılıyordu. Ayrıca mahpusların duvarı delmek için kullanılan aletleri elde etmelerinin sorumluluğu gardiyanlara yükleniyordu. 1880 tarihli “*Memalik-i Mahrusa-i Şahanede Bulunan Tevkifhane ve Hapishanelerin İdare-i Dâhiliyelerine Dair Nizamname Layihası*” daha geniş kapsamlı olarak hazırlandı. Layihada, firara yeltenenlere karşı ne yapılması gerektiğine dair de bir madde bulunmaktaydı. Layihanın 84. Maddesine göre firar teşebbüsünde bulunanlar üç defa uyarılacak, uyarıları dikkate almayan asilere karşı silah kullanılabilecekti (Yıldız, 2012, s.139, 257, 353, 367). Yine 1910 yılında yayımlanan bir talimatnameye göre de II. Meşrutiyet Döneminde aynı uygulamanın devam ettiği anlaşılmaktadır (Çiçen, 2010, s.130). Hatta firar eden mahkûmların cezalarının artırılması⁷⁴ da söz konusudur (Sezer, 2021, s.90).

Osmanlı hapishaneleri genel itibariyle fiziki olarak yetersiz, korunaksız, hıfzıssıhha açısından kötü ve izdiham dolayısıyla firara ortam hazırlayan şartları ihtiva etmekteydi. Böyle durumlarda fiziki şartları kötü olan hapishanelerdeki ağır cezaya çarptırılan ve firar etmesinden çekinilen mahkûmlar daha korunaklı hapishanelere yollanırdı (Avcı, 2004, s.129).

Devlet-i Aliyye, hapishanelerin muhafazasıyla görevli olanlarda bulunması gereken özellikleri belirlemişti. Hapishane personelinin kendisinden emin olunan, dürüst, zeki, yiğit, merhametli, iyi huylu, tatlı dilli, sabırlı, mahpus hakları konusunda bilgi sahibi, bedenlen sıhhatli olmasına dikkat edilirdi. Kötü huylu olanlar bu mesleğe kabul edilmezdi. Çalışanlar firar veya isyan gibi durumlarda zor kullanama yetkisine sahip olduklarından eğitilmiş olmalarına dikkat edilirdi. Firar ve isyanda kusurları varsa kusur derecesine göre personele ceza verilir ya da azledilirlerdi (Avcı, 2004, s.129).

⁷⁴ 1916 yılında hüküm giyen Gerede'nin Kulak köyünden bir kişi 7,5 yıl hapse mahkûm olmuş, firar ettiği için cezası 2,5 yıl daha arttırılarak 10 yıla çıkarılmıştı.

1.Maddi Yetersizlikler, Dayanaksız Yapılar ve Firar Olayları

İslam tarihinde fiziki şartlardan kaynaklı firar olaylarının tarihi Hz Ali dönemine kadar götürülebilir. İslâm tarihinin ilk özel hapishane binası Hz. Ali tarafından inşa ettirilmişti. İnşa edilen “Nâfi” isimli hapishane, mahpusların tutulması için güvenli bir mekân olmadığından mahpuslar buradan kolay bir şekilde firar etmeyi başarmışlardır. Hz. Ali, çözüm olarak bu binayı yıktırmış ve yeni bir bina inşa ettirmişti. “Muhayyes” adını verdiği bina ıslah unsuru olarak kullanılmıştır (Avcı, 2004, s.155).

Hız. Ali döneminde gerçekleşen firar olaylarının üzerinden yaklaşık 950 yıl geçmesine rağmen dünyanın en güçlü devletlerinden biri olan Osmanlı Devleti’nde de pek çok firar olayına rastlanmaktaydı. 16. yüzyıl sonlarında Kastamonu Kalesine hapsedilmiş olan bazı mahkûmlar duvarı yıkmış ve bedenlerine ip bağlayarak kaçmışlar, peşinden gönderilen güvenlik görevlileri firarileri yakalayarak Kangırı Kalesinde sağlam bir hücreye kapatmışlardı. Merkezden gönderilen emirde firarilerin elebaşının başka bir kaleye yollanarak sıkı gözetim altına alınması istenmişti. Yine hapishanedeki mahkûmların lideri olan Arap adlı bir şahıs yatsı namazı sırasında görevlileri oyalamış ve 4 kişiyle beraber hapishanenin kapısını kırarak içeriye girmişti. İçerideki mahkûmlardan 3 tanesini zorla alıp götürmüştü (Avcı, 2004, s.148-149).

Osmanlı mahbeslerinin daha düzenli hale getirilmesi çalışmaları için bu olayların üzerinden 250 yıl geçmesi gerekecekti. Devleti modernleştirmeye çalışan yöneticiler bir dizi ekonomik sorunla boğuşuyorlardı. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Osmanlı Devleti’nin modern bir yapıya kavuşturulmasının önündeki en büyük engel devletin ekonomik durumuydu. Ekonomik yetersizliklerden kaynaklı sıkıntılardan hapishaneler de payına düşeni almış, bu yapıların fiziki yetersizlikleri firarlara sebep olmuştu. Menteşe ve Kala-i Sultaniye hapishaneleri duvarı delerek firar eden mahkûmlar hakkındaki bilgiler Meclis-i Vala’ya kadar ulaşmıştı (Dirihan, 2020, s.82). Yine 1848 yılında Yozgat Hapishanesinde arada sırada suçlular, mahbesin duvarlarını delerek, firar etmekteydiler. Firarlar dolayısıyla duvarların sık sık tamir ettirilmesi birçok masrafa neden olmaktaydı. Dayanaksız yapılar, yeni hapishaneler inşası girişimlerine neden oldu. Ancak bu uğraşların firar

olaylarını engelleyemediği 1864 yılındaki yazışmalardan anlaşılmaktadır (Bilirli, 2018, s.76).

Devletin, firar girişimlerini engelleme çabalarına karşın değişen pek bir şey yoktu. 1855 yılında Selanik Hapishanesi hıfzıssıhaya uygun olmadığından mahkûmların hastalanma riskine karşı mahkûmlar, hapishane memuru ve zaptiyelerin refakatinde dışarıya çıkarılmışlardı. Görevlilerin dikkatsizliği sonucu 27 mahkûm çevredeki bahçelere kaçmış, bir kısmı da zaptiyenin belindeki piştovları ele geçirerek firar etmişti. Firarilerin 10'u ele geçirilmiş, 17 kişinin ise izine rastlanamamıştı (Yıldız, 2012, s.149). Mahkûmlar, fiziki yapıdan kaynaklı sorunu fırsata çevirmiş ve gardiyanların gafletinden yararlanarak firar etmişlerdi.

Firara davetiye çıkaran sorunlardan biri de hapishanelerin her yerde bulunmamasıydı. Bu durumda suçlular harap ve ahşap odalara hapsedilmekteydiler. 1859'da Filibe'de hapishane olmadığından korunaksız yapılara hapsedilen mahkûmlar firar etmişlerdi. Durum Meclis-i Vala'da görüşülmüş, olayın vahameti görülerek bir hapishane inşası kararı kabul edilmişti. İmparatorluktaki diğer hapishanelerin bir kısmı da güvenlik açısından varla yok arasında bir yerde duruyordu. 1869'da Erzurum'daki hapishaneler derme çatma, sıhhi açıdan çok kötü durumdaydı. Canik Sancağında hapishane yapılırken gerekli özen gösterilmediğinden sağlam değildi ve mahkûmlar duvarları delerek yılda birkaç kez firar ediyorlardı (Yıldız, 2012, s.156, 353, 367).

Osmanlı Devleti, hapishaneleri böyle korunaksız ve sağlıksız bir durumdayken modern bir hapishane yapımına girişti. 1871 yılında İstanbul'da açılan Hapishane-i Umumi Osmanlı'nın ilk modern hapishanesiydi. Ancak, bu yeni hapishanenin birçok kısmının kısa sürede tekrar tamire muhtaç hale gelmesi Osmanlı Hapishanelerinin modernleşme çabalarındaki yetersizliklere bir örnektir. 1877 ve 1878 yıllarında hapishanenin mahkûm dairesi parmaklıklarının yeniden yapılması talebi, firar olaylarının devam ettiğine dair bilgiler ve 1879'da hapishanenin bazı kısımlarının tamirine dair istekler modern hapishanenin aslında ülkenin çeşitli yerlerindeki hapishanelerden pek farklı olmadığı izlenimini uyandırmaktadır (Dirihan, 2020, s.85).

Büyük beklentilerle açılan Osmanlı Devleti'nin ilk modern hapishanesinde, kuruluşunun hemen ardından, ilginç bir firar teşebbüsü gerçekleşmişti. Bu girişimde yemek için verilen demir kaşıklar duvarın temelini açmak için kullanılmıştı. Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi olayı şöyle anlatır: *“Dersaadet hapishanesinde mahbuslar yanlarında bulunan yemek kaşıklarıyla duvarın temelini açıp, bir hayli kazmış oldukları teferrüs olunarak, derhal icabı icra olunmuştur. Kaşıklar besbelli demir kaşık olmalı ki, o şakiler kazma gibi kullanmışlar. İğne ile kuyu kazmadan, kaşık kazması daha kolaydır. Elbette ondan sonra ağaç kaşık kullanılması itiyad olunmuştur (Ahmet Lütfi Efendi, 1990, s.32).”*

Devlet hapishaneleri modernleştirmeye çalışıyor, tehlikenin daha fazla hissedildiği yerlerde yeni hapishane inşasına girişiyordu. 1881’de Gümülcine Hapishanesi eski hükümet binasının bodrum katındaydı ve yüzü aşkın mahkûm barındırıyordu. Üstelik yıkılma tehlikesi mevcut olduğundan mahkûmlar hapishanenin durumundan yararlanarak firar teşebbüslerine girişiyorlardı. Mahalli yöneticiler firarları engellemek için askerlere sürekli nöbet tutturuyorlardı. Hapishanenin içerisinde ve çevresinde asker, jandarma ve gardiyan görevlendirilmiş; sağlam olmayan hapishanenin ayakta durmakta zorlanan sokak duvarını delen mahkûmlar firara kalkışmışlardı. Yöneticilerin aldığı tedbirlerle firar önlenmişti. Bu teşebbüs mahkûmlardan bir kaçının ölümüyle sonuçlanmıştı. Hapishanenin yıkılmaya yüz tutmuş hali mahkûmların cesaretini arttırabilir ve toplu firar girişimlerine neden olabilirdi. Böylece Balkanlarda halkın güvenliğini tehdit edecek bir durum ortaya çıkabilirdi. Acilen yeni bir hapishanenin inşa edilmesi zorunluluktaki. 55.000 kuruşa mal edilecek hapishaneye Gümülcine halkı da destek vereceğini ifade ediyordu. Sonrasında hükümet konağının bodrum katı hapishane olarak düşünülmüş ancak, bunun çare olmadığı görülerek müstakil bir hapishane inşa edilmişti (Demirkol, 2012, s.51-52).

19. yüzyılın son çeyreğinde de hapishanelerin fiziki yapısı ile ilgili değişen pek bir şey yoktu. 1887 yılında Antalya Hapishanesi “gayet harab” olması ve hapishanedeki mahkûm sayısının 400’ün üzerinde bulunması dolayısıyla hapishane mahkûmlar için oldukça yetersizdi. Üstelik bu durumdan istifade ile bir kısım mahkûmun firara yeltenerek etrafı yağmalayacağı ihbarı alınmıştı. Böyle bir kötülüğe fırsat vermemek için 5 seneden fazla mahkûmiyeti

bulunan şahısların bir an önce Rodos veya Payas’a nakilleri ve mal sandığından 40.000-50.000 kuruş sarf edilerek eski kale bitişiğinde yeni bir hapishane inşasına süratle izin verilmesi istenmişti (BOA DH. MKT. 1410-124/1-2). Yaşanan sorunlara başka bir örnek 1898 yılında Kırcaali’deki hapishanedir. Bu hapishane hükümet konağına yakın olmayan, harap ve korunaksız bir yerde bulunmaktaydı. Camiye bitişik olan medrese bu iş için tahsis edilmişti. Medrese “çit-çubuktan mamul” birkaç odadan müteşekkil olup mahkûmların burada tutulması büyük bir müşkülât çıkarıyordu. Hapishanenin fiziki yetersizliğinden istifade eden mahkûmlar bazen firar ediyorlardı. Üstelik medresede çocuklarını okutmak isteyen halk, ısrarla buranın yapılış amacına uygun olarak kullanılmasını talep etmekteydi (Demirkol, 2012, s.38). Aynı yıl başka bir bölgede benzer sorunlar görülmüyordu. Payas Hapishanesi harap halde olduğundan mahkûmların firar etme tehlikesi mevcuttu. Fiziki şartların kötülüğü nedeniyle 1896-1897’de firarlar olmuş, 1898’de de hapishanenin fiziki sorunları çözülemediğinden güvenlik konusunda verilen emirlerin uygulanması güçleşmiştir (BOA DH. TMIK. S. 19-16). Fiziki yetersizliklerin olduğu diğer bir hapishane Adana Merkez Hapishanesiydi. 1898 tarihli bir belgede Adana Merkez Hapishanesinin “şayan-ı te’essüf bir halde” olduğu, hapishanedeki mahkûmların “çamur denilecek rutubet içinde” bulunduğu, cinayetten mahkûm olan bazı “eşirrânın” hapishanenin harap halinden yararlanarak birkaç defa firara teşebbüs ettikleri belirtilmişti. Dolayısıyla hapishane tamire muhtaç bir halde olup 39.800 küsur kuruş masrafla mükemmel hale getirilebilirdi. 14 Mayıs’ta onay çıkmıştı (BOA İ. DH. 1354-33/1-2).

Dayanıksız yapılar yanında zaman zaman doğal afetlerden kaynaklı sorunlarda ortaya çıkmaktaydı. 20. yüzyılın hemen başında Erzurum’da meydana gelen depremde hapishanenin büyük oranda tahrip olması, mahkûmların asayiş olumsuz etkileyecek girişimlerde bulunmasına neden olabilirdi. Cinayetten tutuklu olanların firar etmelerinin ortaya çıkaracağı asayiş sorunlarının önüne geçmek için 80 tanesinin Trabzon’a yollanması yönünde karar alınmıştı (Şimşek, 2017, s.151).

Osmanlı Hapishanelerinde sağlık sorunlarının giderilmesine yönelik çabaların çoğu zaman yetersiz kalması firar olaylarını kolaylaştıran etkenlerden biridir. Bu duruma bir örnek Kütahya Hapishanesidir. Hapishane içerisinde

hastane olmaması nedeniyle hastaneye götürülmek için dışarıya çıkarılan mahkûmların bir kısmının firara yönelmesi söz konusuydu. 1906 yılında bu tür sıkıntıların önüne geçmek için Kütahya Hapishanesi yöneticileri tarafından hapishane içerisinde bir hastane teşkili talep edilmişti (Bozkurt, 2012, s.270).

Firar olaylarının yaşanmasında diğer önemli etken ise hapishanelerde yaşanan izdihamdır. 1908’de 400 kişi kapasiteli Kütahya Hapishanesi 900 kişiyi barındırıyordu. Yaşanan izdiham mahkûmların firara yeltenmelerine neden olabiliyordu. Yöneticiler bu konuda endişe duyuyorlardı (Bozkurt, 2012, s.263). Benzer sorunlar Trabzon Hapishanesi için de geçerliydi. Kürek kısmındaki doluluk, mahkûmları tünel kazarak veya hapishaneyi yakarak firar etmeye itiyordu. 1908 yılında bu tür girişimlerin arttığını gören hükümet, mahkûmların bir kısmını başka yere nakletmeye karar verdi. Hâlbuki firara yeltenenlere silah kullanılması serbestti. 1909 yılı başlarında hükümetin firarilere sert müdahaleyi destekleyen duruşuna karşın yine de mahkûmlar firar teşebbüsüne giriştiler. 200 kadar mahkûmun isyan ve firara yönelmesi hükümeti buradaki mahkûmların bir kısmını başka yere sevk etmesiyle yatıştı (Şimşek, 2017, s.149).

Osmanlı Devleti’ndeki hapishaneler fiziki eksiklikleriyle II. Meşrutiyet Döneminde de büyük oranda birbirine benzer. 1910 yılında Cebel-i Bereket Merkez Hapishanesinin pencereleri camsız ve kapaksızdı. Soğğun etkisiyle mahpusların hastalığa yakalanma tehlikesi bulunmaktaydı. Rüzgâr oldukça şiddetli esmekte ve lambaları söndürmekteydi. Mahkûmların durumu fırsata çevirip karanlıktan istifade ile duvarı delerek firar etme riski vardı. (Karlancı, 2022, s.266). 1912 yılında Rize Hapishanesinin tamiri için para talep edilmiş, hapishanenin mevcut durumunun mahkûmların firarına uygun olduğu dile getirilmişti. Merkezden gelen cevap bütün Osmanlı hapishanelerinin çoğu zaman karşılaştığı bütçe yetersizliği nedeniyle ret şeklinde olmuştur. Rize Hapishanesinin eski olması ve sürekli geçici çözümlerle ayakta tutulmaya çalışılması büyük bir problemdi. 1913 yılı başlarında muhtemelen firar olaylarını engellemek için hapishanenin kapısı demirden yapılmıştı. 1914’te kapının sağlam olmadığı, önüne demir parmaklık yapılması talebi Dâhiliye Nezaretine iletilmiş ancak, olumlu cevap alınamamıştır (Öntuğ ve Yılmaz, 2021, s.63). Yine 1912 yılı sonlarında İzmit Hapishanesi köhne ve virane bir yapı idi. Bu nedenle hapishane, mahkûmların firar etme tehlikesini

barındırıyordu. Gereğinin yapılması Adliye Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine yazılmıştı. 1914 yılına gelindiğinde tamirin de çözüm olmadığı, yeni hapishane inşasıyla bu sorunun ancak çözülebileceği İzmit Mutasarrıfı tarafından Dâhiliye Nezaretine bildirilmişti (Demirkol, 2014, s.992-994).

Fırlara neden olan fiziki sorunların en önemlileri hapishanenin içerisinde bulunduğu nemli, boğuk hava ve izdiham gibi ağır şartlardır. Mahkûmlar bu şartlar altında muhtemelen sağlıklarını kaybedeceklerini düşünüyorlardı. Yapıların aydınlatılmasıyla ilgili problemler mahkûmların firara yeltenmesinde başka bir nedendir. Fırar girişimleri tünel kazmak suretiyle veya gardiyanların bir anlık gafletinden yararlanarak kaçmak şeklinde de olabiliyordu. Aslında yıllar geçse de bazı fırar yöntemleri pek değişmiyordu. 1848’de Yozgat’ta yaşananlar 1914’te Rize Hapishanesinde yaşanıyor, tutuklular tünel kazarak kaçmaya çalışıyorlardı. Şikâyetler de neredeyse aynıydı. Zaten ödenek yokluğuyla boğuşan hapishane yöneticileri bir de mahkûmların verdiği bu tür zararları gidermeye çalışmaktaydılar. Kazılan tüneli kapatmak için Dâhiliye Nezaretinden 151 kuruş 45 para talep edilmiş, nezaret sorunun çözümü için gerekli meblağı göndermiştir (Öntüğ ve Yılmaz, 2021, s.65).

Birinci Dünya Savaşı ortamında dahi Osmanlı yöneticileri fırlarların önüne geçmek için çareler aramaya devam etmekten geri durmadılar. İstanbul hapishanelerinin teftişiyle görevli İstanbul Vilayeti Özel Kalem Kâtibi Sadri Bey tarafından 1916 tarihinde vilayet makamına bir rapor sunulmuştu. Raporun fırlarların önüne geçilmesi ile ilgili kısmında hapishanenin sağlıksız, karanlık ve soğuk koşullarının ıslah edilerek mahkûmların fırar olaylarının önüne geçilebileceği ifade edilmektedir (Çiçen, 2010, s.160). Ancak bütün bu çabalar devletin içinde bulunduğu ekonomik sorunların ağırlığı nedeniyle genelde olumlu sonuçlanmıyordu.

Osmanlı Devleti’nin son yıllarında da hapishanelerin şartlarında istenilen oranda bir iyileşmeden söz edilemez. 1918 yılı sonunda Bartın Hapishanesinde hıfzıssıhha şartları çok kötüdür. Tifo, lekeli humma, İspanyol nezlesi gibi hastalıklarla mücadele edilmekte, ara sıra fırar olaylarına da rastlanmaktadır. Fırlarların önüne geçmek için cinayet mahkûmlarının Sinop’a nakli Bartın kaymakamlığından üst makamlara yazılmıştı. Ancak Sinop’ta da durum pek farklı olmadığından talebe olumlu cevap verilmemiştir (Arslan, 2020, s.2135).

Aynı yıl kadın ve hasta mahkûmların firarı da görülmüştür. Mülkiye Müfettişi Hüsnü Bey, İzmit Sancağı Merkez Hapishanesini denetleyerek rapor hazırlamıştı. Hapishanede 32 kadın mahkûm mevcut olup bunlardan üçü firar etmişti. 1918 yılında Soğucak Hapishanesinde hastalanan mahkûmlar şehir hastanesinde tedavi edilmekteydi. Yeterli güvenlik önlemi alınmadığından tedavi edilen iki mahkûm kaçmıştı (Demirkol, 2014, s.999-1000).

Osmanlı yöneticileri firar olaylarını önlemek için her fırsatta çözüm üretme çabası içerisindeydiler. Kütahya Hapishanesinde 1919 başlarında ortaya çıkan salgın hastalıklara çözüm bulunamayınca tabibin önerisiyle mahkûmlardan hasta olanlar çarşıdaki iki hamama sevk edilmişlerdi. Hamam sahiplerinin mahkûmları kabulde çekingen davranması, alınacak bütün tedbirlere rağmen bunların firar edebilecekleri endişesi koşullardan birinin hamama dönüştürülmesi kararının çıkmasına neden olmuştur (Bozkurt, 2012, s.269-270).

Genel itibarıyla hapishaneler korunaksız olmasına rağmen bazı istisnalar da bulunmaktaydı. Özellikle kale hapishaneleri mahkûmların firarlarının çok zor olduğu hapishaneler arasında yer alırdı. Kalenin surlarının kalınlığı ve surları koruyan muhafızların varlığı mahkûmların firara yönelik girişimlerini kısıtlamıştır. Bu tür hapishanelerin dışarıyla tek bağlantısı sağlam yapılmış olan kapıydı (Yılmaz, 2001, s.564). Bahsi geçen korunaklı kale hapishanelerinden bir tanesi deniz kıyısında bulunan Sinop Hapishanesidir. Buradaki iç kale hapishane olarak hizmet vermektedir. Kaleden firar etmek isteyen mahkûmların kaçması çok kolay değildi. Firarının önce dış kaleyi aşması, sonrasında ise ana karaya ulaşması gerekmektedir. Hapishane ile ana kara arasındaki alan berzahın en dar yeri olup güvenlik güçleri tarafından çevrelendiğinde mahkûmun kaçma ihtimali pek düşüktür. Mahkûm, bunları başarsa bile bu defa Sinop'un dağlık ve ormanlık yapısından kaynaklı sorunlarla yüzleşmek zorundadır. Üstelik yörede yerleşimin sık olmaması, uzun süre fark edilmeden kaçıışı da zorlaştırmaktadır. Deniz üzerinden kaçış için şartlar daha da zordur. Şehirden tekne desteği gerektirmektedir. Ancak Sinop halkının devlete bağlılığı, bu tür girişimlere karşı olması firarileri gördükleri an ihbar etmeleri için yeterlidir (Yılmaz, 2009, s.7).

İç kaledeki yüksek duvarları aşmak, duvarların dibinde nöbet tutan güvenlik görevlilerini atlatmak, ardından aşağı atlamak ve tekrar dış kaleyi

aşmak bir firari mahkûm için imkânsız gibidir. Üstelik 1900’lerin başlarına kadar kaleye giriş çıkışlar kontrol altında olup kale kapısı sabah açılır, akşamları kapanırdı. Mahkûmlar için burası çok istenilen bir yer değildir. Bir gardiyanın anlattığına göre yine de bu hapishaneden günümüze kadar üç mahkûm kaçmayı başarmıştı. Bunlardan biri ayakkabısının tabanına sakladığı küçük testereyle parmaklıkları kesmiş, duvara tırmanarak denize atlamış ve firar etmişti. Ayancık’ta yiyecek ihtiyacı için girdiği ev, polisin yazlığı çıkınca tutuklanarak tekrar hapse atılmıştı. Bir başkası ise lağım kanalından denize doğru yüzerek kaçmıştı. Aynı yolu deneyen diğer bir mahkûm ise önceki kaçış dolayısıyla yapılan parmaklıkları geçemeyerek geri dönmeye çalışmış, geriye dönerken de boğulmuştur (Yılmaz, 2009, s.7-8).

2.Firar Olaylarında Ana Aktörler: Hapishane Çalışanları

Osmanlı Devleti’nde hapishane çalışanlarının suiistimallerinden kaynaklı firar olayları yaygındı. İnfaz memurlarına rüşvet vererek dışarıya çıkıp çalışan, hastanede istirahat eden hatta firar edenler mevcuttu. Daha erken dönemlerde (1565) Sinop’ta olduğu gibi kale kethüdasına rüşvet vererek serbest bırakılanlar, Rodos örneğinde olduğu gibi ayaklanma hazırlığında olup tutuklandıktan sonra sancakbeyine altın verip salıverilenler az değildi (Avcı, 2004, s.124-125). Yine hapishane çalışanlarının dikkatsizliğinden kaynaklı firar olayları da oldukça yaygındı. 16. yüzyılın sonlarında Rumelihisarı bu tür bir firar olayına sahne olmuştu. Hapiste tutulan esirlerden 16 tanesi uzun yıllar yaptıkları planı yeniçerilerin gafletinden yararlanarak uygulamaya koymuşlardı. Esirler kalenin tavanını delmiş, bir yolunu bularak elde ettikleri iplerle sarkarak aşağıya inmişlerdi. Sonrasında kıyafet değiştirerek kadın kılığında Galata’da gizlenmişler, burada bulunan bir gemiye binerek Venedik’e kaçmışlardı. Firarı engelleyemeyen kale dizdarı, kethüda ve nöbetçiler padişahın hışmından kurtulamamışlar, “dâr-ı siyâsete” çekilmişlerdi (Yıldız, 2012, s.50).

Film sahnelerini aratmayan başka bir firar teşebbüsü ise 1630 yılının Temmuz ayında gerçekleşmişti. Kars Valisi Sefer Paşa tarafından ele geçirilen ve Rumelihisarı’nda tutuklu bulunan Şemsi Han adlı Kızılbaş lideri ve adamları bir Ermeni dönmesi gemicinin girişimiyle firar etmişlerdi. Bahsi geçen gemici yiyecek içecek getirme bahanesiyle şarap varili içerisinde içeriye halat

sokulmasını sağlamıştı. Firariler kalenin penceresini keserek halatlarla aşağıya sarmışlar, sahilde hazır halde bulunan kayıklara binerek Boğazın karşı tarafına nakledilmişlerdi. Buradan kaçıışları için hazırlanan atlara binerek uzaklaşmışlardı. Daha sonra yol üzerinde bir mola sırasında yakalanmışlar ve sorguya çekilmişlerdi. Yakalandıktan sonra “niçin kaçtınız?” sorusuna Şemsi Han’ın verdiği cevap çok ilginçtir: “Biz tutsağız bize düşen kaçmak size düşen arayıp bulmaktır.” Kendisine başka bir ceza verilmeyerek Yedikule Zindanına gönderilmişti. Şemsi Han daha sonra esir değişimiyle serbest kalmıştı. Onun kaçıışını planlayan Ermeni dönmesi ise yaptığı planın bedelini firarilerin kaçtığı pencereden aşağıya boğazından asılarak ibretlik bir şekilde ödemişti (Yıldız, 2012, s.50).

Yaşanan firar girişimleri içerisinde gardiyanların maddi çıkar elde etme çabalarından kaynaklı olanlar küçümsenemeyecek derecededir. Mesela Tersane Zindanındaki gardiyanlar maddi çıkar elde ederek firarı kolaylaştırıyorlardı. Devlet, gardiyanların firarlardaki dahlini tespit edince onları cezalandırma yoluna gidiyordu. Her firar olayında gardiyanların parmağı olduğunu düşünmek yanıltıcı olabilir. Bazen onların rolünün olmadığı firar olayları da gerçekleşiyordu. 1750/51 tarihinde Tersane Zindanındaki 26 esir zeminden bir tünel açarak prangalarının söküldüğü bir anda gece yarısı firar etmişti. Ancak bunlar daha sonra yakalanarak tekrar hapse atılmışlardı. Bu olaydan yedi yıl kadar sonra Tersane Zindanında başka bir firar olayı daha gerçekleşmişti. Zindanda bulunan “Maltız oğlanı”na bir papaz gelmekteydi. Papaz yanındaki 8 Rum oğlanına zenne kıyafeti giydirerek muhafızların dikkatini çekmeden bu mahkûmu kaçırmıştı. Zindanda 1790 yılında yeni bir firar teşebbüsüne rastlanılmaktadır. 5 Rus esir tarafından zindanı delerek gerçekleştirilmek istenen girişim, kaçacakları günün haber alınmasıyla engellenmişti. Firara yeltenen mahkûmlara teşebbüsün karşılığı olarak 200’er değnek vurulmuştu (Yıldız, 2012, s.35-36).

19. yüzyıl ortalarında Osmanlı Devleti’nde müstakil hapishane girişimleri olurken iyi organize edilmiş firar olaylarına da rastlanıyordu. Bunlardan biri 1851 yılında Selanik’te yeni hapishane inşası projesinin onayından birkaç ay önce Selanik Vali Konağı mahbesinde gerçekleşmiştir. Suçlulardan biri akşamüstü dışarı çıkma talebinde bulunmuş, memurlar da kapıyı açmışlardı. Tam bu anda yol kesen takımıından Kara Salih’in

önderliğinde prangalı mahkûmlardan bazıları su yoluna yönelerek oradaki odunlarla hapishane memurlarına saldırmışlardı. Zaptiye neferlerinin çeşitli görevler için kazalarda bulunması ve bir kısmının da yemek için çarşıda olması firar için uygun ortamı sağlamıştı. İçlerinden bir kısmı prangalı olan 39 mahpus, memurları etkisiz hale getirerek dış kapının kilidini ve konak kapısını kırmışlardı. Ellerine geçirdikleri baltalarla sokağa çıkmayı başarmışlar, yolda bir bıçak ve iki silah gasp ederek Selanik Kalesinin yeni kapısından savuşmuşlardı. Peşlerinden gönderilen kavalara ve zaptiyelere direnen firarilerden bir kısmı yaralı, 1 ölü, 21 kişi sağ olarak ele geçirilmiş ve 14 mahkûm ise firar etmeyi başarmıştı (Yıldız, 2012, s.152).

Konu Meclis-i Vala'nın gündemine gelmiş, Meclis-i Vala, akşamüstü de olsa hapishanede tedbirin elden bırakılmasını doğru bulmamıştı. Ağır suçlardan mahkûm şahısların çifte prangayla birbirine bağlı olmaları gerekirken kolay bir şekilde kapıyı kırarak kaçmaları aklın almayacağı bir davranış olarak değerlendirilmişti. Meclise göre; zaptiyelerin yeterli donanıma sahip olmaması, hapishane memurlarının dikkatsizliği firarın nedenleriydi. İhmalle suçlananlar azledildi. Oysa iki asır önce benzer olaya sebebiyet veren Rumelihisarı görevlileri bunun bedelini canlarıyla ödemişlerdi (Yıldız, 2012, s.152-153). Yine 1856'da Edirne'nin Tırnova Hapishanesinden 14 mahkûm duvarı delerek firar etmiş ve süvari, piyade ve zaptiye neferlerinin takibine rağmen yakalanmaları mümkün olmamıştır. Yapılan soruşturmada hapishane görevlilerinin ihmali tespit edilmiştir. Birkaç ay sonra firarilerden beş tanesi ancak yakalanabilmişti. Diğerlerinin yakalanması için çalışmalar devam etmekteydi (Demirkol, 2012, s.67).

Osmanlı Devleti bir yandan bu tür isyan olaylarıyla mücadele ederken diğer yandan firar girişimlerine neden olacak sorunların önüne geçmek için taşraya yazı gönderiyordu. Yazıda ifade edildiğine göre; Ağır suçlardan kalebent olarak farklı yerlere yollanan mahkûmlar buralarda iyi korunamadıklarından kalede serbestçe gezinmekte, bir yolunu bularak memleketlerine firar etmekte ve buralarda huzuru bozacak işlere girişmekteydiler. Devlet bu tür firarların önüne geçmek için taşradan bazı taleplerde bulunmuştu. Kale dışına çıkarılmaları halinde yanlarında nöbetçi bulundurulması ve firarları önlemede yeterince görevli yoksa idarecilerin bunu merkeze bildirmesi istenmekteydi (Yıldız, 2012, s.73).

Firar teşebbüsleri zaman zaman bir savaşı andırmaktaydı. 1865'te Saray Hapishanesinde akşam teneffüse çıkmış olan ağır suçtan mahkûm şahıslar ve kalebentlerden 32 kişi koğuşlarına nakledilirken parmaklıklı kapıya saldırarak müdürün odasını işgal etmişler, ele geçirdikleri silah ve bıçaklarla nöbetçilerden birini yaralamış, birini ise öldürmüşlerdi. Hapishane dışına çıktıklarında zaptiyeler durumun farkına vararak kalenin kapılarını kapatmışlar ancak, mahkûmlar gözünü karartmış bir halde kapıyı kırarak kale dışına çıkmayı başarmışlardı. Zaptiyeleri aşan firariler, topçu askerinin ateşinden kurtulamamış, olaylar sırasında 4 firari öldürülmüş, 26'sı yaralanmış ve kaçarken yakalanmıştı. Yine karanlıktan istifade ederek kaçan diğer bir mahkûm da ele geçirilmiş, sadece bir mahkûm özgürlüğün tadına varabilmişti. Mahkûmlar, zaptiyelerin yolcu karantinasında bulunmasını fırsata çevirmek istemişler, bedelini ağır ödemişlerdi (Yıldız, 2012, s.157).

1880 yılında hapishanelerin şartlarını iyileştirmek için kapsamlı bir layiha hazırlanmışken değişen pek bir şey olmadığını gösteren olaylar göze çarpmaktadır. 1887'de disiplinsizlik ve firara yeltenme olaylarında Antalya Hapishanesi çalışanlarının da sorumluluğu vardı. Mahkûmların firar ederek etrafi yağmalayacakları haber alınmıştı. Tabur Ağası Faik Efendi ile zabıta memurlarının kötü hallerinden dolayı yaşanan disiplinsizlikte sorumlulukları bulunmaktaydı. Bu şahısların görevde kalmalarının çeşitli mahzurlara neden olacağı ifade edilerek azilleri ya da yerlerinin değiştirilmesi gerekliliği Teke Mutasarrıflığından bildirilmişti. Adliye Nezaretiyle yapılan görüşmeler sonunda 5 seneden fazla kürek mahkûmiyeti olan şahısların Antalya'dan Rodos Hapishanesine naklinin münasip olacağı ifade edilmiş, bunların kaç kişi olacağının telgrafla bildirilmesi istenmişti. Tabur Ağası ve gardiyanların "azl ve tebdilleri"nin gerekliliği Seraskerliğe yazılmıştı (BOA DH. MKT. 1410-124/1-2).

Firariler zaman zaman kendisini yakalamak isteyen güvenlik kuvvetleriyle çatışmaktan çekinmemişlerdir. 1891'de Havza Hapishanesinden firar eden üç mahkûmun yerleri firarın üzerinde iki gün geçtikten sonra bulunmuş ancak, üzerlerine gönderilen zaptiyeyle çatışmaktan çekinmeyerek zaptiyelerden birini öldürmüş, birin de yaralamışlardı. Eşkıyalardan biri de yaralı ele geçirilmiş, kaçan iki mahkûm ise demiryolunu takip ederek gitmiştir.

Demiryolunun güvenliğinin sağlanması için tedbir alınması gerekmiştir (Demirkol, 2012,s.69).

Hapishane çalışanlarının ihmallerinden kaynaklı firarlar neredeyse hiç eksik olmuyordu. 1895'te Adana Merkez Hapishanesinde 15 sene hüküm giyen 2 şahıs firar etmişti. Olayın memurların dikkatsizliğinden kaynaklandığı görülmüş, kaçan firariler yakalanamamıştı. Adana Hapishanesinden kaçan bu firariler, Payas Hapishanesinden kaçan mahkûmlarla birleşerek Yumurtalık Nahiyesi taraflarında dolaşıyorlardı. Kaçan mahkûmların derhal yakalanması, hapishane gardiyanları hakkında mahkemenin tahkikatı sonucunda ortaya çıkacak neticeye göre kanuni muamelenin yapılması istenmişti (BOA DH. MKT. 427-48/2-5). 18 Mart 1901 tarihli bir tezkirede Adana ve Halep Adliye müfettişliğinin yazısına atfen Payas Hapishanesinin harap halinden ve intizamsızlığından bahsedilmektedir. Eski hapishane müdürünün hapishanede düzeni sağlayamaması üzerine cinayetle mahkûm olan Arnavut Nazım Bey bir yolunu bularak firar etmişti. Yaşananlar üzerine “zabt u rabt ve hüsn-i idareye muktedir” İlyas Ağa adında bir Arnavut, müdür tayin olunmuştu. Yeni müdür hapishanede birçok silah toplamış, düzeni sağlama çalışmalarına girişmişti. Onun bu faaliyetleri sırasında adliye müfettişi orada bulunmuş ve müdür henüz işe başlamıştı. Düzeni tesis etmek için giriştiği icraatları dolayısıyla “takdir-i inzibat ve hüsn-i idareye muvaffak olacağı” yine vilayet tarafından güvenilir kişilerden haber alınmıştı. Ancak Payas Kaymakamının, hapsedilmek üzere gönderdiği birkaç kişiyi hapishaneye kabul etmemesi, kaymakamın girişimleriyle azline sebep olmuştu (BOA DH. MKT. 2496-4).

Mahkûmlardan rüşvet alınması 20. yüzyıl başlarında da adeta sıradan bir işti. 1902 tarihli bir belgede yer alan bilgilere göre Payas Hapishanesi yöneticileri rüşvet karşılığı birçok mahkûmu dışarıya çıkarmakta bu durum firar olaylarına sebep olmaktadır. Birkaç mahkûmun bu durumdan faydalanarak firar ettiği tespit edilmişti. Gereken tedbirler alınarak dışarıya çıkan altmış yetmiş kadar mahkûm silah tehdidiyle tekrar içeriye sokulmuştu (BOA DH. TMIK. S. 38-67). Ayrıca 1902'de mahpusların silah tedarik etmesinin engellenmesi ve firar etmeleri halinde kolayca yakalanmaları için tek tip elbise giymeleri gibi icraatların hayata geçirilmesi hapishanelerin ıslahı için en önemli ve müşkül meselelerdi. Sadrazam hapishanelerin ıslahına yönelik bu

faaliyetlerin “sür’at-ı ifa”sını 20 Mayıs’ta Dâhiliye Nezaretinden istemişti (BOA DH. TMIK. S. 38-65/3).

Hapishaneden firar eden mahkûmlar genellikle dışarda asayiş sorunlarına da neden oluyorlardı. Anadolu’da Ermeni isyanlarının yaygınlaştığı 1895 yılında Payas Hapishanesinden firar eden Ermeni mahkûmlar bazı soygun faaliyetlerinde bulunmuşlardı. İstanbullu bir Ermeni yanında 10 kişi ile birlikte 29 Ağustos Çarşamba günü Yumurtalık Nahiyesinin Nacarlı Karyesi civarına gelerek iki yolcunun eşyalarını gasp etmiş, Üzeyirli Karyesinden Haçaturyan Bedros adlı bir Ermeni’nin bir davarını zorla (suret-i cebriyede) elinden almıştı. Yine Kasparoğlu Karabet adlı bir kişi onlara eylemlerinde destek olmaktaydı. Devlet bahsi geçen firarilerin peşine düşmüştü (BOA DH. MKT. 427-48/3-4-5).

Devlet; asayişi sağlamak, firar olaylarını engellemek, izdihamı gidermek ve hapishane şartlarını hıfzıssıhhaya uygun hale getirmek için bazı uygulamalara başvurmaktaydı. Bu durumlarda mahkûmların başka hapishanelere nakli yoluna gidilmekteydi. 1906’da Edirne Merkez Hapishanesi’ndeki 30 mahkûmun Bodrum Kalesi’ne gönderilmesi girişimi olmuştur. Nakiller sırasında firar olaylarını engellemek için ihtiyaç oranında jandarma temin edilmişti (Demirkol, 2012, s.34).

20. yüzyıl başlarında da 17. yüzyıldaki gibi firar girişimlerin hapishane dışı bağlantıları vardı. 1907’de Edirne Hapishanesinden kaçmak isteyen mahkûmlara yardım eden ve onlara kesici aletler sağlayan erbap-ı fesattan Manastırlı İnşetaş Oğlu Fırıncı Kosta yakalanmış ve üç buçuk yıl kalebent olmuştu (Demirkol, 2012, s.66).

Hapishanelerin korunmasında yaşanan personel yetersizliğinden kaynaklı temel sıkıntılar II. Meşrutiyet Döneminde de devam etmiştir. 1909 yılında firar olaylarının ortaya çıkmasında “mürettebatı ve miktarı noksan olan Jandarma” ile hapishanenin muhafazasına çalışılmaktaydı. Burada bulunan kuvvetler yetersiz olduklarından asker ve jandarma takviyesinin gerekliliği Cebel-i Bereket Mutasarrıflığına bildirilmesi üzerine hapishanenin dış muhafazasında görevlendirilmek üzere İskenderun’dan yeterli miktarda askerin Payas’a gönderilmesi fırka kumandanlığından yazılmıştı. Muhafazada görevli jandarmaların mümkün olduğu kadar arttırılması, tehditlere karşı her türlü

tedbirin alınması ve muhafazaya özen gösterilmesi Adana'dan, mutasarrıflığa tebliğ edilmiş, durum Dâhiliye Nezaretine de aynı gün bildirilmişti (BOA DH. MKT. 2770-21).

Hapishanelerin korunmasında görevli jandarmalar çeşitli sorunlarla boğuşmaktaydı. Nisan 1909 tarihli bir belgede Payas Hapishanesindeki jandarma görevlilerinin yaşadığı sıkıntılara değinilmektedir. Daha önce jandarmaların maaşlarının azlığı ve ödenmemesi ile ilgili sıkıntılarını dile getiren telgraflar Adana'dan Dâhiliye ve Maliye nezaretlerine yazılmış ve bir cevap alınamamıştı. Hapishaneyi korumakla görevli jandarmalardan 4 tanesi 18 Mart akşamı maaşlarını alamadıkları için vazifeyi terk ederek firar etmişlerdi. Jandarmaların görevini terkine ön ayak olanlar jandarma çavuşu ve iki jandarma idi. Hapishane zabıta memurluğu bunları tespit etmiş ve vaziyeti jandarma yüzbaşılığına yazmıştı. Bütün bunlar yaşanırken talep edilen asker de gönderilmediği gibi “devri sabıkta” jandarmalar merkezîyet usulünden istisna tutulmaktaydılar. Dolayısıyla jandarmaların 70 kuruşluk maaşlarının şimdiye kadar “bütçe bahanesiyle” ödenmemesi, jandarmanın mahpusları kendi elleriyle firar ettirmeleriyle ortaya çıkacak büyük bir olaya sebep olabilirdi. Cebel-i Bereket'ten gelen yazıda belirtildiğine göre Payas'ta gerekli tedbirlerin alınması için her türlü girişimde bulunulmuş ancak, maaşın ödenmesi ve asker sayısının yeterli düzeye çıkarılmasının “bir dakika” geciktirilmemesi Cebel'i Bereket'ten Adana'ya yazılmıştı. Ayrıca seri bir şekilde Dâhiliye Nezaretine durumun bildirilmesi istenmişti. Adana valisi aynı gün, yaşanan aksaklıkların olumsuz bir duruma meydan verme ihtimalinden bahisle bir an önce gereğinin yapılması arzusunu Dâhiliye Nezaretine bildirmişti (BOA DH. MKT. 2783-90/1-2-3).

Dâhiliye Nezareti, gelişmelerin tehlikeli boyutlara vardığını görerek muvazenenin henüz tasdik olunmamış olmasından jandarmanın sayısının arttırılamaması, maaşlarının verilememesi ve 70 kuruştan ibaret maaşlarına zam yapılmaması gibi nedenlerle jandarmaların vazifeyi terk ederek firara mecbur edilmesini kesinlikle caiz görmemişti. Jandarmaların firarı güvenlik zaafına neden olabilir, mahpusların sürekli firarıyla sonuçlanabilirdi. Böyle bir durumun önüne geçmek için gereğinin süratle yapılması Harbiye Nezaretine de yazılmıştı. Maliye Nezaretinden de durumu defterdarlığa süratle haber vermesi ve jandarma maaşlarının ödenmesi istenmişti. Dâhiliye Nezaretinden Adana

Vilayetine gönderilen yazıda ise istenilen askerlerin gönderilmesi için Harbiye Nezaretine, jandarma maaşının ödenmesi için de Maliye Nezaretine ehemmiyetle yazıldığı belirtilmişti. Yapılan bu girişimlerin Cebel-i Bereket'teki gerekli mercilere bildirilmesi, sorunlar giderilene kadar hapishanenin emniyetinin sağlanması istenmekteydi (BOA DH. MKT. 2783-90/1-2-3).

Mahkûmlar her fırsatta firara yeltenebiliyorlardı. 1910 yılında Hapishaneler İdaresi Müdüriyeti mahkûmların çalıştırılması ile ilgili bir talimatname yayınlayarak bütün hapishanelere göndermişti. Mahkûmların dışarıda çalıştırılmaları ile ilgili sorumluluk hapishane müdüründeydi. Hizmet ve üretim esnasında mahkûmların firarını önleme görevi ise gardiyanlara bırakılmıştı. Dışarda çalışan mahkûmların firarlarını önlemek için gerekli tedbirlerin alınması ve hassasiyet gösterilmesi istenmişti (Çiçen, 2010, s.111). Yine de yöneticiler zaman zaman mahkûmların çalıştırılmak için dışarıya çıkarılması fikrine soğuk bakıyorlardı. Böyle durumlarda merkezden uyarı geliyordu. İshakpaşa'da tevkifhane inşaatında çalıştırılmak için Kütahya, Karahisar ve Eskişehir'den yollanan mahkûmlar ağır cezaya çarptırılmışlardı. Tehlikeli olan bu mahkûmların firara yeltenebileceklerinden çekinen görevliler onları çalıştırmak için hapishane dışına çıkarmamışlardı. Yaşanan gelişmeler üzerine merkez, gerekli tedbirlerin alınarak mahkûmların çalıştırılmaları emrini vermiştir (Çiçen, 2010, s.)

Hapishanelerin fiziki yapısındaki sorunlar, genellikle hapishane çalışanlarının firarlardaki rolleriyle bütünlük göstermektedir. 13 Nisan 1912'de Bartın Hapishanesindeki 5 mahkûm tavanı delerek firar etmişti. Devlet görevlileri firarilerin peşine düşmüş, Mayıs ayı sonuna kadar mahkûmlar tekrar yakalanmıştır. Tavanın delinmesi için mahkûmların elinde alet edevat olduğu düşüncesinden hareketle hapishane görevlilerinin bu işteki rolleri üzerinde durulmuş, mahpusların üzerinin sık sık aranması suretiyle olayların önüne geçilmesi istenmiştir. Aramalar sonunda firar olayında kullanılan aletlerden başka önemli miktarda para da ele geçirilmiştir. Aynı yılın Ağustos ayında hapishane suyunun kesilmesi üzerine su taşımak için dışarıya çıkarılan 3 mahkûm firar etmiş, firarileri yakalamak için jandarmanın hapishaneden ayrılmasını fırsat bilen 4 mahkûm daha gece saat 02.00 sıralarında üçüncü koğuşun tavanını delerek kaçmıştır. Hapishane memurunun gerçekleşen firarda

rolü olabileceği düşüncesiyle tahkikata başlanmıştı. Firarların önüne geçmek için hapishane personelinin ve jandarma sayısının arttırılması düşünülen diğer tedbirler arasındadır. Aynı hapishanede Eylül ayında 1'i idama, 5'i kürek cezasına çarptırılan 6 mahkûm ve 7 tutuklunun firarı söz konusudur. Abdesthanenin penceresini kırarak firar eden şahıslardan 2'si yakalanmış, diğerlerinin de yakalanması için çalışmalar yoğunlaştırılmıştı (Arslan, 2020, s.2131-2132). 1916 yılında Karesi Hapishanesinde de gardiyan eksikliğinden ve hapishanenin fiziki olarak sağlam olmamasından kaynaklı benzer bir olay gerçekleşti (Yıldız, 2015, s.103-104). Aslında fiziki yapıların dayanıksız oluşu ve personel eksikliği veya çalışanların ihmali Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin hemen her tarafındaki hapishanelerde benzer sorunların yaşanmasına neden oluyordu.

Birinci Dünya Savaşı'nın yaşanması zaten personel eksikliğiyle boğuşan hapishaneleri olumsuz etkilemekteydi. Bartın Hapishanesi müdürünün silahaltına alınması, boş olan gardiyan kadrosuna başvuru olmaması ve bir gardiyanın da istifası güvenlik sorunlarına neden olmuştu. 1916 yılındaki durumun vahameti belgelere yansımıştır. Dışarıdan su getirmekle görevli mahkûmlar güvenlik açığını değerlendirerek firar etmişlerdi. Yine 25 Aralık 1918'de çeşitli suçlardan tutuklu 32 mahkûmun firar ettiği ifade edilmektedir. Üstelik bunların firarından birkaç gün önce 3 mahkûm daha firar etmişti. Yaşanan gelişmeler üzerine soruşturma başlatılmış, olayın gerçekleşmesinde hapishane çalışanlarının sorumluluğu tespit edilmiştir. Çözüm olarak cinayetten mahkûm olan buradaki şahısların Sinop'a nakli karar çıkmıştır (Arslan, 2020, s.2119, 2130).

1917 tarihli İstanbul Hapishane-i Umumisinin teftiş raporunda gardiyanların mahkûmlar üzerinde otorite kurabilmelerinin yolunun onlardan bir beklenti içerisinde olmamasından geçtiği, bunun yolunun da maaşlarının arttırılarak işlerinin teminini sağlamak olduğu ifade edilmiştir. Gardiyanların maaşlarının İstanbul'da fiyatların bir hayli yükselmiş olmasına rağmen beş altı sene önce bile geçinmeye kâfi gelmeyen miktarlarda ödenmesinin, çalışanların gayretlerini olumsuz etkilediği vurgulanmıştır. Hapishanelerdeki firar olaylarının yaşanmasında gardiyanların maaşlarının çok düşük olması başlıca sebep olarak gösterilmişti. Verilen maaşın düşük olması ciddi geçim zorluklarına neden olmaktaydı. Yine firar olaylarında suiistimalleri görülen

memurların cezalandırılmasında yaşanan gecikmeler, memurların bu konudaki üretini artırabilir, firarları engellemek mümkün olmayabilirdi. Bu tür suiistimalleri görülenlerin derhal cezalandırılması gerekir denilmektedir (Çiçen, 2010, s.80-81). Ayrıca bunların yerine görevine bağlı kişilerin getirilmesi emredilmiş ancak, bu özelliklere sahip şahıslar bulmak pek kolay olmamıştır (Öcal, 2023, s.316).

Devlet, firar olaylarının önüne geçmek için bazen farklı uygulamalar gerçekleştirmekteydi. Hapishane inşaatlarında çalıştırılan mahkûmları gruplandırılmaktaydı. 1917 yılında olduğu gibi firar olaylarının önüne geçmek için devlet zaman zaman mahkûmları birbirine kefil yapardı (Şenyurt, 2003, s.80). Yine İstanbul Hapishane-i Umumisi ve bağlı hapishanelerin teftişiyle görevli heyetin 1917 yılındaki raporunda temas edilen konulardan biri de mahkûm ve tutuklulardan mahkemeye sevk edilenlerin firarlarını önlemek için araba tedarik edilmesi meselesidir. Bu uygulamanın gerçekleşmesi halinde mahkûmların eli kelepçeli olarak mahkemeye yürüyerek götürülmesi gibi nahoş bir görüntüden yöneticiler kurtulmuş olacaktır (Çiçen, 2010, s.158).

Hapishanelerdeki izdiham Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarında ve sonrasında da devam etmiştir. 1918'de Yozgat Hapishanesi izdihamdan kaynaklı sorunlarla boğuşmaktadır. Yine binanın yeterince korunaklı olmaması ara sıra firar olaylarına neden olmaktadır (Bilirli, 2018, s.81). En çok firarın gerçekleştiği yerlerden biri de Eskişehir Hapishanesiydi. 1919 yılı başlarında gece saat birde kapıdan ekmek ve yemek ikmali yapılırken 2 mahkûm, nöbetçi jandarmayı bıçaklamış ve 56 mahkûm ve tutuklunun kaçıışı için ortam sağlamışlardır. Polis ve jandarma zamanında müdahale ederek üçünü öldürmüş, ikisini de yaralamış, 18'ni ise ele geçirmişti. Diğerlerinin aranmasına devam edilmekteydi (Gümüşsoy, 2014, s.238).

3.Diğer Nedenlerden Kaynaklı Firar Olayları

Adli yargılamalardaki gecikmeler zaman zaman mahkûmları firara yöneltmiştir. 1853 yılında Konya'daki hapishanede 250 kişi bulunmakta ve bunlardan 200'ü haklarında karar olmaksızın tutulmaktaydılar. Huzursuz edici bu durum isyan ve firar girişimini tetiklemiştir. Büyük bir isyan çıkarıp mahbesin kapısını açarak İstanbul'a kaçmak isteyen mahpusların bu teşebbüsü haber alınarak buraya yeni kuvvetler gönderildi. Birçoğunu yaralayan güvenlik

kuvvetleri firar teşebbüsünü etkisiz kıldı. Olaylar sırasında 1 mahpuslardan 1'i ölmüş, 6'sı ağır yaralanmış ve 200 mahpusun büyük çoğunluğu isyan sırasında ve sonrasında dövülmüştü. Konya Meclis-i Kebiri ise mazbatasında ağır yaralılar olduğu ve mahpuslara haksızlık yapıldığı iddialarını reddetmişti (Yıldız, 2012, s.152-154).

Bazen de hapishaneyle ilgili olmayan bazı olaylar mahkûmların halk tarafından serbest bırakılmasına yönelik hareketlere dönüşebiliyordu. 1861'de Halep'e bağlı Beylan'da kaymakamın bir firıncıyı döverek halkı tahkir etmesi üzerine ahali hükümet konağına saldırmış, konakta mahbes bölümündeki mahpusları serbest bırakmaya çalışmıştı. Antakya'dan gönderilen ilave kuvvetler olayı yatıştırmış, kaymakam azledilmişti (Yıldız, 2012, s.156).

II. Meşrutiyetin ilanından sonra genel af ilan edilmişti. Firarda bulunan mahkûmların af kapsamına girip girmediği konusunda sorunlar ortaya çıkmış, genel affın kendilerini de kapsadığını öne süren mahkûmlar Konya, İzmit ve Çatalca'daki hapishanelerden kaçmışlardı. Diğer suçluların da aynı şekilde firara yönelmesinin önüne geçmek için hapishanelerde tedbirler en üst seviyeye çıkarılmıştı. Yine ahalinin hapishanelere hücum ederek birçok mahkûmu serbest bırakması söz konusudur. Ancak firar edenlerin ve halkın salıverdiği mahkûmların af kapsamında olmadığı görülerek mahkûmlar tekrar tutuklanmış ve yakalanmayanlarla ilgili takibat başlatılmıştı. Siyasi ve adi suçlulara uygulanan ceza indiriminin firar eden ve halk tarafından salıverilen kişiler için de uygulanmasının asayişin sağlanmasındaki önemi belirtilerek Adalet Vekâletine başvuru yapılmıştı. Ayrıca aftan yararlanan ve daha önce firar edip İstanbul'a dönen siyasi suçlu memurların mağduriyetlerine meydan verilmemesi, yeni memuriyetler açıldıkça bunlara görev tahsisi birçok nezarete yazılmıştı (Aslan, 2009, s.45,48,52).

Muhtemelen af olayını müteakiben 1908 yılında Antalya ve Isparta hapishanelerinde meydana gelen disiplinsizlik olayları ilginçtir. Antalya Hapishanesindeki 35 mahkûm devletin affına uğramış, diğer mahkûmlar kendilerinin de affedilmesi konusunda ısrarlarını sürdürünce gerginlik artmış, jandarmaya taşla saldırmışlar, demir parmaklıkları yerinden çıkararak firara yeltenmişlerdi. Jandarma olayları engellemek için silaha başvurmuş, idama mahkûm edilen 8 kişi yaralanmış ve bir mahkûm yaşanan olaylarda hayatını kaybetmişti. Mahkûmlar, sivil ve askeri memurların nasihatlerine de aldırış

etmeyerek tahliyeleri konusunda ısrarlarını sürdürmüşlerdi. Yöneticiler, yaşanacaklardan korkuyorlardı. Çünkü hapishanenin sağlam olmayan duvarları, mahkûmları yeni bir firar teşebbüsüne sevk edebilirdi. Isparta Hapishanesinde de benzer bir durum söz konusuydu. 40 mahkûmun tahliye edilmesi gerekiyordu. Ancak diğer mahkûmların muhalefeti ve kendilerinin de tahliyelerini talep etmeleri yeni bir kargaşa ortamının doğmasına sebep olmuştu. Her iki hapishane yaşananlar Konya Vilayetine bildirilmiş, vilayetin cevabı tahliye edilmesi gerekenlerin tahliyesi, diğerlerinin ise hapishanede tutulması şeklinde olmuştur (Gönüllü, 2011, s.383-384).

Toplumsal kargaşa anlarında da hapishaneden firarlar gerçekleşmekteydi. 1909'daki Adana İğtişası sırasında Cebel-i Bereket, Bahçe ve Payas Hapishane-i Umumisindeki mahpusların firar ettikleri Adana Vilayeti İstinaf Müddei Umumiliğinden Adliye Nezaretine yazılmıştı. Adana'daki yöneticilere bunların derhal yakalanması emrinin verilmesi istenmişti. Payas Hapishane-i Umumisinden firar eden mahkûmlar diğer vilayetlerden gelmiş olduklarından bunların ilk fırsatta memleketlerine savuşacakları dikkate alınarak Adana'da yakalamayanların ele geçirilmesi için suçlulara ait bilgilerin bir an evvel mensup oldukları vilayet müddei umumilerine yollanması Adliye Nezaretinden 3 Mayıs 1909'da Dâhiliye Nezaretine yazılmıştı. Adliye Nezaretinden Adana İstinaf Müddei Umumiliğine gönderilen bir yazıda ise elindeki bilgileri hemen diğer vilayetlerle paylaşması emredilmişti. Ayrıca Adana Vilayeti dâhilinden gelmiş olan mahkûmlardan firar edenlerin de bir an önce yakalanması emrinin verildiği 5 Mayıs tarihli bir belgede belirtilmişti (BOA DH. MKT. 2805-4/1-2).

1914 yılı Temmuz ortalarına kadar hapishanelerdeki mahpusların akrabalarıyla her gün görüşme imkânı vardı. Bu durumun yarattığı kargaşa ortamı düzenin bozulması ve firarlarla sonuçlanmaktaydı. 20 Temmuz'da yapılan yeni düzenlemeyle pazar, salı ve perşembe günleri ziyaret günleri olarak belirlenmişti. Böylece bu düzensizlikten kaynaklı olaylar %95 azalmıştır. 1913/1914'te hapishaneden firar eden mahpus sayısı 7 iken, bu düzenlemeden sonra mahpus sayısının artmasına rağmen, hemen sonrasındaki süreçte firar sayısı 1'dir. Sadece görüşme günlerinin ayarlanması değil, disiplin suçlarına getirilen cezaların ağırlaşması da firar olaylarının azalmasında başka bir neden olarak karşımıza çıkar (Yılmaz, 2019, s.1423-1424).

Sonuç

Osmanlı Devleti 19. yüzyıl ortalarında kurumsal olarak modernleşme çabası içerisine giriyor, diğer yandan da ekonomik yönden her gün daha kötüye gidiyordu. Hapishaneler de modernleşme kapsamında daha yaşanılabilir hale getirilmeye çalışılıyordu. Ancak devletin her geçen gün ekonomik yönden çöküşe gitmesi devlet adamlarının çabalarını genel olarak sonuçsuz bırakıyordu. Bu nedenle hapishanelerin fiziki yapısı ile ilgili problemler bir türlü çözüme kavuşturulamıyor, genellikle geçici tamirlerle geçiştirilmeye çalışılıyordu. Hapishanelerin korunaksız oluşu firar etme niyetinde olan suçluları cesaretlendiriyordu. Mahkûmlar, duvarları delerek, kapıları kırarak firara yelteniyorlardı. Yine hapishaneler hastane bulunmayışı gibi eksiklikler doyasıyla hastalanarak dışarıya çıktıklarında fırsattan istifade ile firar ediyorlardı. Mahkemeye götürülürken fırsat buldukları anda firar teşebbüsünde bulunuyorlardı. Firar edenler sadece erkek mahkûmlar değildi. Kadın mahkûmların da firar ettiği oluyordu. İzdiham, hıfzıssıhha koşullarının olmayışı mahkûmları firara iten nedenler arasında yer alıyordu.

Fiziki yapıdaki sorunlar kadar personel eksikliği, hapishanede çalışanların ihmalkârlığı, göz yumması ve rüşvet alması firar olaylarını kolaylaştırıyordu. Çalışanları bu tür davranışlara iten nedenlerden en önemlisi düşük maaşlardı. Düşük maaşlar onları zaman zaman mahkûmların kölesi gibi davranmaya itiyordu. Ağır hapishane koşulları mahkûmları bazen her şeyi göze alarak firara sevk ediyordu. Özellikle hapishanedeki görevlilerin sayıca az olduğu zamanı kolluyorlardı. Bazen ölümle ve yaralanmalarla sonuçlanan firar teşebbüsleri oluyordu. Özellikle II. Meşrutiyetin ilanı sonrası çıkan af, mahkûmlar arasında gerilimlere neden oluyordu. Birçok hapishanede mahkûmlar ya firar ediyor ya da firar teşebbüsleri güvenlik kuvvetleri tarafından engelleniyordu.

Osmanlı Devleti, firar teşebbüslerinin önüne geçmek için taşraya sürekli yazılar yolluyor ama buna karşılık taşradaki yöneticiler genellikle hapishanelerin fiziki yapısının yetersizliğinden ve personel eksikliğinden yakınıyor, firar teşebbüslerini önlemenin neredeyse mümkün olmadığından şikâyet ediyorlardı. Merkezdeki yöneticiler yeterli ödenek olmadığını, basit tamiratlarla sorunun çözülmesini istiyordu. Ayrıca firarları engellemek için firar

eden mahkûmların cezasını artıracak uygulamalara gidiyor, görüş günü sayısını üç güne düşürerek hapishaneye giriş çıkışları kontrol altına almaya çalışıyorlardı. Mahkûmları birbirine kefil etme, dışarıya çıktıklarında yanlarına yeterince görevli verme gibi yollara başvuruyordu. Firar eden şahıslara karşı silah kullanılmasına izin veriyordu. Bütün bunlara rağmen 19. yüzyılın ortalarından Birinci Dünya Savaşı sonlarına dek hapishaneler fiziki yetersizlikler, personel eksikliği, çalışanları ihmalleri gibi nedenlerden kaynaklı firarlarla boğuştu.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA DH. MKT. 427-48/2-5. BOA DH. MKT. 427-48/3-4-5. BOA DH. MKT. 1410-124/1-2. BOA DH. MKT. 2496-4. BOA DH. MKT. 2783-90/1-2-3. BOA DH. MKT. 2770-21. BOA DH. MKT. 2805-4/1-2. BOA DH. TMIK. S. 19-16. BOA DH. TMIK. S. 38-65/3. BOA DH. TMIK. S. 38-67. BOA İ. DH. 1354-33/1-2.

Telif Eserler

Ahmet Lütü Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi*, Aktepe, Münir C.XIII, Ankara, TTK Yayınları, 1990.

Arslan, Recep, “20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Hapishaneleri: Bartın Hapishanesi Örneği”, *Belgi Dergisi*, C.2, S.19, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2020/I, s. 2116-2140.

Aslan, Taner, “II. Meşrutiyet Dönemi Genel Af Uygulamaları”, *Akademik Bakış*, C. 3, S. 5, Kış 2009, s.41-60.

Avcı, Mustafa, “Osmanlı İnfaz Hukukundaki Gelişmelere Genel Bir Bakış”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 12, S. 3-4, 2004, s.87-159.

Bilirli, Tahir, “20. Yüzyılın Başlarında Osmanlı Hapishaneleri: Yozgat Örneği”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C.13, S.2: Kış 2018, s.71-96.

Bozkurt, Nurgül, “XX. Yüzyıl Başlarında Kütahya Hapishanesinin Genel Durumu,” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 5, S. 21, Bahar 2012, s.261-277.

Çiçen, Ahmet, *II. Meşrutiyet Dönemi Cezaevi Islahatı*. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010.

- Demirkol, Kurtuluş, *II. Meşrutiyet Döneminde Edirne Vilayeti Hapishaneleri*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya, 2012.
- Demirkol, Kurtuluş, “II. Meşrutiyet Döneminde İzmit Hapishanesi”, *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, 2014, s.989-1003.
- Dirihan, Sezin, *Geç Osmanlı Dönemi Hapishaneleri*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2020.
- Gönüllü, Ali Rıza, “Osmanlı Devleti’nin Son döneminde Isparta Hapishanesi (1897-1920)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.29, 2011, s.349-392.
- Gümüşsoy, Emine, “Osmanlı Devleti’nin Son Dönemlerinde Eskişehir Hapishanesi (1890-1920)”, *Tarih Okulu Dergisi*, S. XX, 2014, s.215-249.
- Karlangıç, Osman, “Cebel-i Bereket Sancağı Hapishaneleri”, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 28, 2022, 256-280.
- Öcal, Süleyman, “Osmanlı Hapishanelerinde Firar Vakaları ve Firarları Önlemeye Yönelik Tedbirler”, *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, S. 12, (2023/Kış), s. 301-322.
- Öntuğ, M. Murat, Banu Yılmaz, “XIX. Yüzyılın Sonları-XX. Yüzyıl Başlarında Rize Hapishanesi’nin Genel Durumu”, *Karadeniz Araştırmaları*, C. XVIII, S.69, 2021, 57-69.
- Sezer, Cemal, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Bolu Sancağında Hapishaneler (1914-1918)”, *Tarih ve Günce Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, S.9 (2021/Yaz), S. 277-310.
- Şenyurt, Oya, “20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Anadolu ve İstanbul’da Bazı Hapishane İnşaatları”, *Arredamento Mimarlık*, S.9, 2003, s.76-80.
- Şimşek, Eyyub, “XX. Yüzyıl Başlarında Trabzon Hapishanesi (1900-1914)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S.23, 2017, s.163-196,

- Yıldız, Gültekin, *Mapûshane Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş serüveni (1839-1908)*, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2012.
- Yıldız, Özgür, “Osmanlı Hapishaneleri Üzerine Bir Değerlendirme: Karesi Hapishanesi Örneği”, *Akademik Bakış Dergisi*, C 9, S 17, Kış 2015, s.91-111.
- Yılmaz, Cevdet, “Tarihi Sinop Kalesi Cezaevi”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, S. 22, 2009, s.1-15.
- Yılmaz, İbrahim, “Osmanlı Devleti Son Döneminde Adana Hapishanesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 21, S.4, 2019, s.1411-1431.
- Yılmaz, Metin, “İslâm Tarihinin İlk Üç Asrında Hapishanelere ve Mahkûmların Durumlarına İnsan Hakları Bağlamında Genel Bir Bakış”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.12, S.12-13, 2001, 539-581.

BÖLÜM 9

HAKKI TARIK US'UN DONANMA MECMUASI'NDAKİ YAZILARININ İNCELENMESİ*

BURHAN DİNÇER**

DOI: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.16410824>

1. Giriş

İkinci Meşrutiyet döneminde yayın hayatına başlayan Donanma Mecmuası, Donanma Cemiyeti tarafından Mart 1910 ile 1 Mart 1919 tarihleri arasında 191 sayı ve 1 adet fevkalade nüsha olmak üzere (Bu nüsha Çanakkale zaferine atfedilmiştir) 192 sayı olarak çıkarılmıştır. Başlangıçta aylık olarak çıkan bu mecmua, 49. sayıdan itibaren haftalık olarak yayımlanmaya başlanmıştır. Başlangıçta Donanma ismiyle yayımlanan mecmua daha sonra Donanma Mecmuası adını almıştır (Ergin, 2015, s. 30; Karaman, 2014, s. 145-146). Donanma mecmuasının kuruluş amacı; Osmanlı donanmasının gelişimi için Donanma cemiyetine yardım sağlamaktır. Mecmua, bunun için vatandaşlardan maddi talepte bulunmuş, çeşitli spor müsabakaları tertip etmiş, tiyatro ve temsiller düzenleyerek cemiyete yardım toplamıştır (Çakmaktepe, 2002, s. 3; Ergin, 2015, s. 29-30).

Donanma Mecmuası'nda genel olarak askeri ve fenni yazılar büyük bir yer tutmakla birlikte edebiyat, tarih, sanat ve spor gibi alanlarla ilgili yazılar da yer almıştır. Mecmua, sürekli bir yazar kadrosuna sahip olmamakla birlikte, Ahmet Rasim, Mehmed Rauf, Ahmed Vahid, Abidin Daver, Ali Rıza Seyfi, Salime Servet Seyfi, Mahmud Muin gibi yazarların yazılarına sıkça rastlanılmaktadır. Şairler arasında ise Ahmed Kemal, Ahmed Nazım, Mithat Cemal (Kuntay), Necmeddin Sahir, Halid Fahri (Ozansoy), Salime Servet

* Bu çalışma, Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında Hazırlanan “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bir Aydın: Hakkı Tarık Us” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Batman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Orcid: 0000-0001-9419-9089 e-mail: burhan.dincer@student.batman.edu.tr

Seyfi, Ali Rıza Seyfi, Necmeddin Sahir, Cenab Sahabeddin, Elif Ayin, (Enis Avni) Aka Gündüz, Celal Sahir (Erozan), Enis Behiç (Koryürek) gibi dönemin ünlü şairleri bulunmaktadır. Bunların yanı sıra, birçok şairimiz ve şiirleri mecmuada yer almıştır (Çakmaktepe, 2002, s. 12; Ergin, 2015, s. 30-31).

Mecmua, bir sanat ve edebiyat dergisi olmamasına rağmen, sayfalarında dil ve vezin gibi konularda eleştiri, tartışma ve değerlendirmeleri içeren yazılara da yer vermiştir. Hakkı Tarık ve Hüseyin Kâzım gibi yazarların milli vezin ve dil konularındaki makaleleri, dönemin edebî problemlerini yansıtmaları açısından dikkat çekicidir. Hikâye alanında ise Ömer Seyfettin ve Şahabeddin Süleyman'ın tefrikalarına rastlamaktayız. Bunun dışında harp temalı birçok kısa hikâye de mevcuttur. Mecmuada, Ali Rıza Seyfi, Emine Semiye, Mehmed Rauf, Nüzhet Haşım, Salime Servet Seyfi, Ercümen Ekrem, Aka Gündüz gibi yazarlara ait hikâyeler de mecmuada yer almıştır. Ayrıca tercüme alanında Emile Zola, Alphonse Daudet, Sherlock Holmes gibi önemli yazarlardan yapılmış çevirilere de rastlanmaktadır (Çakmaktepe, 2002, s. 12-13; Ergin, 2015, s. 31). Bu çalışmanın amacı, Hakkı Tarık Us'un Donanma Mecmuası'daki yazılarını inceleyerek II. Meşrutiyet döneminin edebî, fikrî ve içtimai meselelerine yönelik yaklaşımını ortaya koymaktır.

2. Hece-aruz tartışması

Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat ile başlayan modernleşme sürecinde hayatın ve sanatın algısı da değişmiştir. Bu değişimin bir sonucu olarak edebî çevrelerde eski-yeni, divan edebiyatı-yeni edebiyat, doğu-batı, hece-aruz tartışmaları ortaya çıkmıştır. Bu tartışmaların II. Meşrutiyet döneminde de devam etmiştir (Canata, 2018, s. 1). II. Meşrutiyet döneminde, Edirne'de yayımlanan Say ü Tettebbu dergisinde hece-aruz tartışması tekrar gündeme geldiği görülmektedir (Demir, 2014, s. 190). Aynı dönemde, Necip Asım tarafından kaleme alınan “Millî Aruz” adlı eserde, aruzun terk edilerek milli vezin olan hece ölçüsünün kullanılması savunulmuştur. Necip Asım'ın bu kitap üzerine bir makale kaleme alan Fuat Köprülü ise onun bu düşüncesine karşı çıkmış ve bunun bir cinayet olacağını belirtmiştir (Timur, 2008, s. 287). Köprülü, bu yıllarda hece veznine tamamen karşı olup, aruzdan yana bir tutum sergilemiştir. Ona göre, milli vezne dönmek garip ve faydasızdır (Kolcu, 2006, s. 121).

Köprülü, 1913'ten sonra önceki muhalif tavrından tamamen vazgeçip Yeni Lisan hareketinin savunucuları arasına katılmıştır. Bu dönemde, millî edebiyat ve dil meselelerine dair ciddi çabalar içerisinde girmiş ve Millî Edebiyat hareketini basite indirgenemeyecek bir hareket olarak değerlendirmiştir. Ona göre, bu hareket toplumsal hayatın farklı katmanlarında olması gereken bir hareket olmalıdır. Köprülü ayrıca, hece vezni konusundaki tercihini de açık bir şekilde ifade etmiştir. Önceki dönemde aruz vezni taraftarı olan Köprülü, hece veznini Türk şiirinin ruhuna en uygun vezin olarak görmeye başlamış ve aruz vezninden vazgeçip heceyi savunmuştur (Karaburgu, 2011, s. 145-147; Canata, 2018, s. 13).

Hece-aruz tartışmalarına dâhil olanlardan biri de Hakkı Tarık Us'tur⁷⁵. Hakkı Tarık, Donanma Mecmuası'nda kaleme aldığı "Köprülüzade Mehmed Fuad Bey" başlıklı makalesinde Köprülü'nün vezinle ilgili bir makalesini eleştirmiş ve onun vezin konusunda görüşlerinin netleşmesi için hazırladığı soruları on madde halinde sıralamıştır:

1. Hece veya arûz vezni denildiği vakit mesalâ M. F. Bey'in akıcı türkülerinde kullandığı vezin ile Faruk Nafiz'in Bizden haber verenlere sordum ki, biz kimiz? Şark'ın dudaklarında gezer sergüzeştimiz! beytini tanzim eden vezin anlaşılamayacak ve bugün ikisinden birini tercih ve ıslah hareketlerinde bu kabîl misâller esas olmayacak mı?

⁷⁵ Hakkı Tarık Us, 1889 (1305) yılında Gördes'te doğmuştur. Babası Hacı Hasan Hulusi Efendi, annesi Sıdika Hanım'dır. Ünlü gazeteci Mehmet Asım Us'un kardeşidir. Ortaöğrenimini İzmir'de, yükseköğrenimini İstanbul Hukuk Mektebi'nde tamamlamıştır. 1903 yılında devlet hizmetine Gördes Posta ve Telgraf İdaresi'nde başlamış, çeşitli idari görevlerin ardından öğretmenliğe geçmiştir. 1913-1921 arasında İstanbul'daki farklı okullarda Türkçe, hukuk, iktisat, ahlâk ve medeni bilgiler dersleri vermiştir. Millî Eğitim Bakanlığı bünyesindeki "Tetkikat-ı Mesaiye Heyeti"nde görev almıştır. Tanin, Tercüman-ı Hakikat ve Tasvir-i Efkâr gibi gazetelerde yazar, başyazar ve yönetici olarak çalışmıştır. İstanbul Muallimler Cemiyeti başkanlığı, Matbuat Cemiyeti ve Basın Birliği İstanbul Şubesi başkanlığı görevlerinde bulunmuştur. Siyasi kariyerine 1923'te TBMM II. Dönem Giresun Milletvekili olarak başlamış, sonraki III., IV. ve V. dönemlerde de aynı ilden milletvekili seçilmiştir. Mecliste birçok komisyon üyeliği ve sözcülük görevinde bulunmuştur. "1876 Meclisi Mebusanı" ve "50 Yıl" adlı eserleri yayımlanmış; Bayezid'te kendi adıyla anılan zengin bir kütüphane kurmuştur. Hakkı Tarık Us, 20 Ekim 1956'da vefat etmiş ve Merkez Efendi Mezarlığı'na defnedilmiştir. Bkz. Kazım Öztürk, Türk Parlamento Tarihi, TBMM II. Dönem 1923-1927. C. III. TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 1994, s. 356-357.

2. Hece vezninin milliliği Türkçe ile başlamış olmasından mıdır?
3. Bütün kelimelerimizin hece vezni kalıplarına girebildiği sahih midir?
4. Halkın yalnız hece veznini sevdiği iddiâsı nasıl bir senede müstenittir?
5. Arûz ile yazılmış eserlerin doğru okunamayışı veznin milliyetsizliğinden mi, yoksa nâzımlarının taksîrinden, kifâyetsizliğinden mi?
6. İran'ın benimsediği arûz zevk ve san'atında bir inhitât nişânesi olmuştur denebilir mi?
7. Bizde halkın arûza lâkayd kalmasına sizce tanınmış sebep nedir?
8. Bugünkü lisânın mahiyetine göre muhtaç olduğunu söylediğiniz (teknik) ıslahât hece yemini arûz veznine yaklaştırırsa da arûzdan ve heceden başka bir üçüncü vezin icad olunmuş sayılsa yanlış olur mu?
9. Hece vezninin söylenilen ibtidâiliği zâil olduğu takdirde meydana gelecek veznin arûz mahiyetinde olmayacağından emin ve arûzun bugün de kelimelerimizi bozduğuna kâil misiniz?
10. Arûz vezninin ney ve kânûn mûsikîsindeki-Bizim mûsikîmiz demeye korkuyorum-perdeler ve makamlarla muâyenat gösterdiğine dair bir zaman serd olunan iddiâdan haberdar oldunuz mu ve bunun sıhhatini düşünmeye lüzûm gördünüz mü?"

Hakkı Tarık, bu konularla meşgul olduğundan dolayı Köprülü'nün halefi olduğunu, soruların cevaplarını kısa tutarak kendilerinin bu zahmeti azaltabileceğini umarak teselli bulduğunu belirtmiştir (Donanma Mecmuası, 19 Ağustos 1333, s. 1340).

Hakkı Tarık, kaleme aldığı "Milli Vezin Makalesi" başlıklı makalesinde Köprülü'nün, Servet-i Fünun ve Milli Edebiyat hakkındaki görüşlerinin zaman içinde uğradığı değişimlerini eleştirmiş ve edebiyatta eski-yeni tartışmasını Köprülü'nün konu hakkındaki görüşleri üzerinden okuyucuya aktarmıştır. Onun altı sene önce Servet-i Fünun'da yazar ve eleştirmen olarak kaleme aldığı milli edebiyat makalesinde millî edebiyatı boş bir gürültü olarak tanımladığını ifade etmiştir. Hakkı Tarık'a göre, milli bir edebiyat fikrini savunanlar "Felsefe-i Sanat" yazarının "ırk, muhit, an" görüşlerine hâlâ inananlardır. 20. asırda hala milli bir edebiyat fikrini savunanların nasıl bir mana ifade etmek istediklerini

bilmeyenler olduğunu belirtmiştir. Medeni milletlerin hiçbir zaman edebiyatı ayırmadıklarını belirten Hakkı Tarık, Köprülü gibilerin en büyük kabahatinin yirminci asırda dünyaya gelmeleri olduğunu ifade etmiştir. Milli edebiyatın şekil itibarıyla bugün ki Avrupa edebiyatlarından farksız, fakat esas itibarıyla tamamen şahsi ve iptidai bir edebiyat olduğu ve milli edebiyat cereyanının üstün gelmesinin yarın için kaçınılmaz bir zorunluluk olduğu hükmünü Köprülü'nün verdiğini belirtmiştir (Donanma Mecmuası, 24 Eylül 1333, s. 1419).

Hakkı Tarık, Köprülü'nün ilk başlarda aruzun tüm kusurlarıyla birlikte en ahenkli ve mükemmel bir nazım şekli olduğu fikrini savunduğunu, bugün ise aruz vezni hakkındaki görüşlerinin değiştiğini ve aruzun anlaşılmayan ve hissedilmeyen bir vezin olduğu görüşünü desteklediğini belirtmiştir. Köprülü'nün daha önce hece veznine şiddetle karşı çıktığını ve aruz vezninin kabulünün zorunluluğundan bahsettiğini, bugün ise eski taraftarların aruzun Türkçe ile uyuşmayacağını itiraf etmeseler bile kendileri hece vezninin şimdiki şekliyle bir takım kusurları olduğunu dediğini ifade etmiştir. Bu tenkitlerini Köprülü'nün kusurunu araştırmak için yapmadığını, bilakis daha çok ilmi konularda bugün ki fikirlerini unutturmamak, müsamahalarında bir de hakikat olduğunu dayatmak ve hiç olmazsa böyle bir meselenin münakaşasında kendi cevabının sonucunu göstermek amacıyla yaptığını belirtmiştir. Hakkı Tarık, hece ve aruz veznini Köprülü'nün anlamadığına dair eski ve yeni delillerini başka bir makalesinde açıklayacağını belirterek yazısına son vermiştir (Donanma Mecmuası, 24 Eylül 1333, s. 1420-1421).

Hakkı Tarık bir önceki makalesinde, Köprülü'nün ne aruz ne de hece vezninin mahiyetini anlamadığına dair delillerini sonraki makalede yayınlacağını belirtmiştir. Hakkı Tarık, kaleme aldığı “İkinci Ders” başlıklı makalesinde, Köprülü'nün aruz ve hece hakkındaki görüşlerini tenkit etmeye devam etmiş ve Köprülü'nün vezinler hakkında söylemiş olduğu, “Vezinler her milletin rûhündeki sesin mâhiyetine göre yapılmış hâricî ölçülerdir” sözünü aktarmıştır (Donanma Mecmuası, 8 Teşrinievvel 1333, s. 1451). Hakkı Tarık, bunun doğru bir tespit olmakla birlikte milli veznin, milletin ruhundaki ortak ahenge tercüman olmayı ve bu bağıyla bir dilin bünyesinden çıktığını belirtmiştir. Milli veznin oluşumunda hem dilin yapısına hem de milli zevke uygun olma şeklini geçerli bulduğunu ve ikisi arasındaki farkın büyüklüğünün

ölçünün ne olabileceği görüldükten sonra anlaşılacağını ifade etmiştir. Milli vezin evvela bir lisanın kendi bünyesinden çıkar görüşü destekleyen Hakkı Tarık, daha önceki bir makalesinde Köprülü'ye "Hece vezninin milliliği Türkçe ile başlamış olmasında mıdır?" sorusunu sorduğunda karşı çıktığını belirtmiştir. Ona göre lisanlar, hecelerle başlar ve bir lisanın vezni de lisana bu bağına hecelerle bazı özelliklerine uyum sağlayarak oluştururdu. Bu uyum ruhun zevkine göre çeşitli şekillerle bağlanırdı. Köprülü'nün bu durumu anlamadığını ifade ederek, hece veznimizin lisanla bağına hecelerle belli sayıda ve belli kısımlara ayrılmasıyla oluşturduğunu belirtmiştir (Donanma Mecmuası, 8 Teşrinievvel 1333, s. 1451-1452).

Hakkı Tarık, aruz vezninin esasının hece olduğunu, ancak belli kısımlara bölmede aruz birer kapalı heceyi yeterli görmekle beraber her kısmın ihtiva ettiği hecelerde açıklık-kapalılık ve uzunluk-kısalık itibarıyla bir düzenin olması gerektiğini belirtmiştir. Bu durumun Yunanca ve Latince'de de bulunduğunu ifade etmiştir. Türkçe lisanının bünyesinde de hecelerle açık veya kapalı olması gibi Arapça'ya hatta her lisana benzeyen bir durumun olduğunu belirten Hakkı Tarık, bu tarzın lisanımıza uymamasında bir engelin bulunmadığını ifade etmiştir. Türkçe'nin bu iki vezinde de başarılı örneklerinin bulunduğunu açıklamıştır. Bu durumun kimseye bir şey kaybettirmediğini belirterek Fransızların, yedi heceden az mısralı şiirleri kabul etmezken bunun haricinde manzume yazılmış eserlerin de milli kabul edilmesine itiraz edilmediğini ifade etmiştir. Zira Fransız şiirinde esas sayılan kafiyeler ortaçağda oluşmuştur. Köprülü'nün hece veznini milli vezin olarak kabul etmeden önce aruz vezninin üstünlüğünü savunduğunu belirten Hakkı Tarık, hece vezninin mahiyetinin genişlemeye daha müsait olduğunu ifade etmiştir. Köprülü'nün, Fransız şiiriyle Arap ve Türk şiiri arasında büyük farklar olduğunu söylerken bir sayfa geçmeden Fransızların şiirinin parmak hesabına benzettiğini ifade etmiştir (Donanma Mecmuası, 8 Teşrinievvel 1333, s. 1453)

Hakkı Tarık, Köprülü'nün, Abdülhak Hamit'in hece veznini kullanışını başarılı bulmasını bu vezni anlamadığına dair bir işaret olduğunu belirtmiştir. Ona göre, hece vezninde dikkate alınacak en önemli unsurlardan biri de takti'dir. Hecenin 4+4'lük kalıbı yaygın olarak kullanılmaktadır. Hakkı Tarık, Köprülü'nün hece veznini bilmediği gibi aruz veznini bilmediğini savunmuştur. Bunu Köprülü'nün "Mâlûmât-ı Edebiye" kitabında geçen aruzun tarifini örnek

göstermiştir. Köprülü'nün aruz hakkındaki bilgisinin yeterli olmadığını söyleyen Hakkı Tarık, onun Türk şiirinde aruz konusundaki fikirlerinden vazgeçmesi halinde kendisiyle aynı fikirde buluşacağına şüphe etmediğini ifade etmiştir (Donanma Mecmuası, 8 Teşrinievvel 1333, s. 1454)

3. Savaş edebiyatı tartışması

Savaşlar, insanlık tarihinin en önemli olaylarından biridir. Tarih boyunca toplumlar, hayatta kalma mücadelesi verirken sıklıkla savaşmak zorunda kalmışlardır. Bu savaşların sonuçları o toplumların kaderini belirlemede önemli bir rol oynamıştır. Savaşlar, yalnızca siperlerde veya cephelerde gerçekleşen askeri çatışmalarla sınırlı değildir; aynı zamanda “cephe gerisi” olarak adlandırılan alanlarda da etkilerini göstermektedir. Savaş edebiyatı da, savaşın etkilerini anlatan ve genellikle savaş sırasında veya sonrasında yazılan edebi eserleri içermektedir. Tarih boyunca birçok savaşa tanıklık eden Türklerde ise savaş edebiyatı destanlardan günümüze kadar uzanan bir süreçte şekillenmiştir. Zaferlerin ve yenilgilerin edebiyata ve sanata yansımaları sonucunda da bir Türk savaş edebiyatı doğmuştur (Duman, 2018, s. 99).

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden ve İkinci Dünya Savaşı yıllarına kadar Türk basınında “savaş edebiyatı” kavramı etrafında yoğun tartışmalar yaşanmıştır. Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı, Millî Mücadele ve İkinci Dünya Savaşı yıllarında öne çıkan bu yazılarda edebiyatın savaş karşısındaki tutumu, rolü ve işlevi sorgulanmıştır. Dönemin önde gelen edebiyatçıları tarafından kaleme alınan bu metinlerde, savaş edebiyatı konusunun eleştirel bir perspektifle irdelendiği gözlemlenmiştir (Ulucutsoy, 2018, s. 1027).

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte, Türk basınında savaş edebiyatı temalı yazılar önemli bir yer tutmaya başlamıştır (Ulucutsoy, 2018, s. 1029). Örneğin Yeni Mecmua'nın 1917 yılında yayımlanan 5. sayısında Ahmet Refik (Altınay), “Hafta Muhasebesi” adlı yazısında savaş edebiyatı ve propaganda içerikli yazıların azlığından şikâyet etmiştir. Avrupalı yazarların sadece cephede değil, aynı zamanda cephe gerisinde de düşünce ve sanat alanlarında faaliyet gösterdiklerini vurgulamıştır. Devrin şairlerinden Harp Mecmuası'nda harp içerikli yazılar kaleme almaları önerisinde bulunmuştur. Ahmet Refik Bey, kaleme aldığı “Harp Edebiyatı ve Eski Şairlerimiz” başlıklı yazısında ise Osmanlı kültürünün “en ziyade harp üzerine müesses olduğunu”

ifade etmiştir. Kasidelerin sultan ve vezirlerin savaşçılığını övdüğüne dikkat çeken Ahmet Refik Bey, harp edebiyatı ile ilgili tarihimizden örnekler vererek harp konusunda edebî ürünlerin ortaya konmasını talep etmiştir (Ulu, 2012, s. 68-69; Duman, 2018, s. 105).

Tanin gazetesinde 1916 yılında isimsiz olarak yayımlanan “Harp Edebiyatı” başlıklı yazıda, Osmanlı sanat ve edebiyat çevrelerinin savaşlar karşısındaki suskunluğu eleştirilmiştir. Yazıda, Trablusgarp’tan itibaren yaşanan büyük tarihî olayların yeterince sanatsal ve edebî karşılık bulmadığı, sanatkârların bu konuda yetersiz kaldığı vurgulanmıştır. Savaş edebiyatının asli görevinin, cephedeki kahramanlıkları anlatıp gelecek kuşaklara belge bırakmak olduğu belirtilmiştir. Yine, 1917 yılında Yeni Mecmua’da yayınlanan “Harp Edebiyatı” başlıklı isimsiz bir yazıda ise Avrupa ordularının siperlerde ve dağlarda çarpışırken cephe gerisinde kalanların topyekûn seferber olduğu, sanatçıların da eserleriyle bu mücadeleye katkı sunduğu ifade edilmiştir. Ancak, bizdeki mütefekkirlerin, şairlerin ve sanatkârların herhangi bir faaliyet göstermediği ve bu konuda yetersiz kaldığı eleştirilmiştir. Türk ordusunun Kafkasya’dan Sina ve Irak çöllerine, Çanakkale’ye kadar destansı bir mücadele verdiğini, ancak bu kahramanlıkların şiire, müziğe, resme yeterince yansıtılmadığı ifade edilmiştir. Bu durumun temel sebebinin aydınların halktan kopuk olması ve milli değerlere yabancılaşması gösterilmiştir (Ulucutsoy, 2018, s. 1030).

Bu tartışmalara dâhil olan Hakkı Tarık da Donanma Mecmuası’nda kaleme aldığı “Harp Edebiyatı” başlıklı makalesinde, Yeni Mecmua’da çıkan ve edebiyatı silâhı altına çağıran yazılara atıfla başlamış ve Türk edebiyatında savaş temasını işleyen ve milletimizin kahramanlıklarını anlatan edebî eserlerden örnekler vermiştir. Balkan Savaşları’nın acılarını dile getirmesini isteyen Süleyman Nazif, Abdülhak Hâmid’den kopan bu kıyameti seslendirmesini istemiştir:

Yağsın nesi varsa kâinatın

Lâkin bu derin sükût dinsin

Abdülhak Hâmid’in yukarıdaki beytini hatırlanarak, o dönemde milletin yaşadığı acıları ifade eden edebiyatçıların varlığına dikkat çekmiştir.

Nedir şu meşcer-i ebdân, şu kûh-sâr-ı hedîd

Yürür kenâr ü meyânında gah gah bedîd

Lehîbden dereler, hakkdan bulutlarla

Vurur semâ-yı esâtire dârbe-i tehdîd”

Yine Nefî’nin;

“Plevne’den bir ses geldi,

O ses yüreğimi deldi;

Ah o günler ne güzeldi,

Ayrı düştük otuz sene;

Şanlı meydan, geldin yine!”

Yine başka bir şiiirde geçen;

“Bak kanların dökülmede yer yer çimenlere

Artık yeter, baharını göm gizli bir yere;

Her bahçenin kenarı birer medfûn-ı şehîd

Bülbül değil işittiğiniz nâle-i baîd

Avâze-i mesâib olan sıhha-i elîm

Çıplak, yayan koğulmuş olan bir takım yetim! (Donanma Mecmuası, 23 Ağustos 1333, s. 1339).

Yukarıdaki şiirlerde geçen acıyı ve çaresizliği hissetmemek mümkün değildir diyen Hakkı Tarık’a göre, savaş edebiyatı sahasında dil üzerinden bir “devr-i sabık” yaratılmıştır. Vatan için canıyla, malıyla ve evladıyla çabalayan bu insanların edebî eserleri milli sayılmamıştır. Örneğin “Batarya ile Ateş, Nesr-i Harb, Nesr-i Sulh” gibi isimler harp terimleri olsa da eski olarak kabul edilip edebiyattan sayılmamıştır. Hatta Ali Cânib’in “Kurumuş Çeşme” adlı şiiri bile eski devir muamelesi görülüp aforoz edilmiştir. Ona göre, edebiyat inkılabında, söz ayağa düştüğünden bu tür güzide eserler hem millete ait kabul edilip hem de şikâyet edilmiştir. Bu şikâyetleri dile getirenler tarafından edebiyat adına bir birikimin olmadığı, şair ve ozan kalmadığı ve böylece savaş edebiyatının da gelişemeyeceği iddiaları ileri sürülmüştür (Donanma Mecmuası, 23 Ağustos 1333, s. 1339-1340).

Hakkı Tarık, bizde harp edebiyatı hakikaten yok mu? Diye sorar ve “Al yeşil bayrağı gelin mi sandın?” vb. mısraların Türk savaş edebiyatının varlığına delil olduğunu ifade eder. Ona göre, bugün bile hem edebiyat hem harp edebiyatı ruhlarda kasırga gibi dolaşıp uğuldamaktadır. Bunu Makber’in mukaddemesinde bulamayanlar Eyüp’te bakımsız kalmış bir mezarın söylediği şu birkaç kelimeden de çıkarabilirler:

Bir hakikat, hakikat-i zencîr

Bir belâgat, belâgat-ı şemşîr (Donanma Mecmuası, 23 Ağustos 1333, s. 1340).

Edebî Meseleler Üzerinde Makaleler

4. Tuba ağacı nazariyesi

II. Meşrutiyet döneminde üzerinde durulan en önemli konulardan biri de eğitim meselesi olmuştur. Zira Tanzimat döneminde bu yana devam eden eğitimdeki reform çabaları, istenilen başarıya ulaşamamıştı. II. Meşrutiyet döneminde eğitimde yapılacak reformların eğitimin hangi kademesinden başlatılacağı meselesi önemli bir tartışma konusu haline gelmiştir. Bu tartışmalar daha çok dönemin Maarif Nazırı Emrullah Efendi’nin eğitim hakkında ileri sürdüğü görüşler etrafında yoğunlaşmıştır (Polat ve Arabacı, 2015, s. 37).

II. Meşrutiyet döneminin ünlü Maarif Nazırı Emrullah Efendi, eğitim sistemini cennette bulunduğu rivayet edilen kökü yukarıda, dalları aşağıda bir ağaç olan Tuba Ağacı metaforuyla tasvir etmiş ve eğitimde yapılacak reformların yükseköğretimden başlatılması gerektiğini ileri sürmüştür. Emrullah Efendi’nin bu nazriyesine göre, ülkedeki eğitim sistemini daha nitelikli hale getirmek ve geniş kitlelere ulaştırmak için öncelikle yükseköğretim alanında önemli adımlar atılmalıdır. Bu çerçevede, yüksekokulların kurulması ve mevcut üniversitelerin kalitesinin artırılması gerekmektedir. Böylece toplumun ihtiyaçlarına cevap verecek nitelikli bireylerin yetişmesine olanak tanınacak ve eğitim daha geniş kitlelere ulaşacaktı (Keklik, 2020, s. 79).

Emrullah Efendi’nin bu nazariyesini destekleyenlerin yanı sıra, buna şiddetle karşı çıkanlar da olmuştur. Onun bu görüşüne en şiddetli karşı çıkan

isimlerden biri Satı Bey'dir (Okur, 2001, s. 37). Satı Bey bu konu hakkında kaleme aldığı makalesinde, “Ben Tuba Ağacı Nazariyesine şiddetle muteriz ve muarızım” diyerek, Emrullah Efendi'ye “Maarif Islahatı Layihası” adlı bir dilekçe sunmuştur (Türkan, 2018, s. 45). Dilekçesinde, eğitimin bütün şube ve dalları arasında güçlü bir bağın bulunduğunu; bu yüzden de eğitimin herhangi bir şubesinin veya herhangi bir kademesinin diğerlerinden bağımsız olarak ıslah edilmesinin veya geliştirilmesinin mümkün olmayacağını ileri sürmüştür. Ona göre, yükseköğretimin gelişmesi ancak nitelikli bir ilköğretimin gelişmesi ile mümkün olabilirdi. Çünkü yükseköğretime öğrenci yetiştirenler ilköğretimlerdir. Dolayısıyla ilköğretim gelişmesi demek, yükseköğretimin gelişmesi demektir (Polat ve Arabacı, 2015, s. 38).

Tuba Ağacı Nazariyesi'ni eleştirenlerden birisi de Hüseyin Cahit'tir. Ona göre, Emrullah Efendi tarafından eğitime ayrılan bütçe üç katına çıkarılmasına rağmen, eğitimde somut bir ilerleme kaydedilmemiştir. Eğitim reformunda sorunun mali olmadığını, kalıcı ve düzenli bir program çerçevesinde çalışmak gerektiğini ifade etmiştir. Ona göre, Emrullah Efendi, eğitimdeki sorunların sadece mali kaynaklarla çözülebileceğine inanmış ve bu nedenle eğitim bütçesini artırmıştır. Hüseyin Cahit, Emrullah Efendi'nin eğitim reformunda yeterli başarıyı sağlayamamasından dolayı eleştirilmemesi gerektiğini söylemiştir. Ona göre, Osmanlı eğitim sistemi zaten çok kötü durumdaydı ve kısa bir sürede düzelmeyeceği de herkes tarafından bilinen bir gerçektir. Hüseyin Cahit, Emrullah Efendi'yi bir şey yapmadığı için değil, gerçekleştiremeyeceği şeyleri yapmak istediği için karşı çıktığını belirtmiştir (Keklik, 2020, s. 85).

Emrullah Efendi'nin bu görüşüne katılmayanlardan biri de Hakkı Tarık'tır. Hakkı Tarık, kaleme aldığı “Tuba Ağacı Nazariyesi” başlıklı yazısında, eğitimde yenileşme nereden başlamalı? sorusu üzerinden değerlendirmelerde bulunmuştur. Satı Bey'in Tuba Ağacı Nazariyesi hakkındaki görüşlerine katılmadığını belirtmiştir. Ona göre, eğitim okullar vasıtasıyla aşağıdan yukarı doğru gitse de ilim her zaman yüksek zümreden aşağıya doğru inerdi. Zira her memleketin kendine göre en yüksek bir ilim derecesi ve en yüksek maarif müesseseleri bulunur ve bunlar ilkokul, ortaokul ve yükseköğretim kurumlarıdır. Darülfünunun asıl görevinin millî kültürü yapmak olduğunu ve burada yetişen ilköğretim öğretmenlerinin de halka bu

terbiyeyi öğreteceklerini belirtmiştir. Ona göre, mevcut durumda eğitimin bütün kademeleri ancak yukarıdan başlayabilirdi. Zira yukarıdan aşağıya inen ilim, aşağıdan yukarıya çıkarken ilim halinde değildir. İlimin oluşması ileri derecelerde bilgilerden geçmekle bilim, bilgi kıymetini alırdı. Hakkı Tarık, Emrullah Efendi'nin düşüncesini açıklarken kullandığı benzetmede bir hata olmadığını, ancak ilim tabirinin talim, tedris ve tahsil kelimelerinin karşılığı olarak kullanılmasıyla bir hata yapıldığını ifade etmiştir. Konu, talim ve terbiyeyi tesis eden kurumlar iken benzetmelerin birbirine karıştırıldığını belirtmiştir. Ona göre, Satı Bey, öncelikle bu karışmış ve tartışmalı kavramları açıklasaydı, Tuba Ağacı Nazariyesi bu kadar etkili olmazdı. Hakkı Tarık, bu konudaki görüşlerini yedi maddede açıklamıştır:

1. Milletlerin maarif teşkilatında bireylerin talim ve tedrisi için iki yol vardır; Birine talim, diğerine tefhis ve tetbi diyebiliriz; talim iptida-i tali, ali diye milletlerin tekâmül devrelerine göre değil, belki tahsilin tekâmülünü teshil için ayrılmış devrenin mecmuasıdır. Hükümetler birinci devreyi mecburiyet altına almışlar diğerlerini tesahup ile iktifa etmişlerdir. Tefahhus ve tetbi bu üç devreden evvel ve sonra yahut devam ederken bu tesisat dahilinde olmaksızın vukua gelen zihni, fikri faaliyetlerin, terakkilerin yoludur. Maarif nezaretleri bu faaliyeti bu terakkiyi himaye-i teshil maksadıyla muaveneti tali sayarlar; Fakat bizce maarifin ıslahı, denildiği zaman ilk hatıra gelecek bu üç dereceli bir teşkilattır ve bizim bildiğimiz üçüncüsü mesela tali tahsilden geçmiş bu talebeye tahsil gösterecek bir müessesedir. Yani Dârülfünûndur. O halde eğer tali tahsilden geçmiş ve geçecek on talebemiz olsun yoksa Darülfünûnun vücuduna sebep sorulur. Zira kabul olunmuştu ki talilikle ile alılık henüz o devrede ayrılmış değildir.

2. Darülfünûnun vücudunu tasdik edenler gerek bu üçüncü tahsil gerek haricindeki en yüksek tettebbu derecesinin ıslahı iltizam ettikleri dakikada derecenin aşağı düşmüş olacağına ıslah edilecek kısım hakikatte ali olmadığına dikkat edilmelidir; Gerçi o memleket için yine en yüksek kısım bu denilebilirse de.

3. Islaha muhtaç görülen kısma evvela sağlam bir tekâmülden doğacak sulh kabiliyeti vermek yahut böyle kabiliyetlerle mücehhez talebe yetiştirmek daha aşağı ki kısmın vazifesi değil midir? Eğer daha evvelki dereceler vazifelerini hakken ifa edebilmiş olsalardı istenilen sulh elbette kendiliğinden

olurdu ve unutulmamalıdır ki Darülfünunun mefhumesinde mesela tip fakültesi dahi dâhildir. Eğer mevcut tali tahsil denildiği gibi kâfi görülüyorsa ali derece bir şeye başlamış değil, başlanı tamamlamış olmaz mı?

4. Derecenin ıslahı hocaların ıslahı demekse hocaların ıslahı da maarif teşkilatında yeni ve ayrı bir tahsil hattı çizmek demektir. Evvela bu hattı mutlaka iptidaiden (ilköğretimden) aliye (yükseköğretime) doğru yükselecektir; saniyen resmi ve bahse mevzu teşkilatın gabridir.

5. Milletin harsını yapmak Darülfünunun görevi değil, görevinin sonucudur; kürsülerle sıralar, karşılaşmasa bile başka yoldan bu sonuca varmak mümkündür.

6. Tuba nazariyesi yukarıdan aşağıya iner diyor; Fakat bu yolu ve yöntemi var mıdır?, olmalı mıdır?, göstermiyor. Tecrübe-i menbaların, icraasını soyullarının ihzarından sonraya bırakmaz mı? Sebebi neresi olursa olsun, ilmi hangi yollar ve vasıtalarla yapacağız? Manalı yollar cereyanın selametini bozmaz mı? O takdirde mademki ali bir dereceye ıslah kuvvetimiz vardır; evvelki derecelerle de meşgul olmaya başlamak makul olmaz mı? Tali alideki teşkilatın sonunu intizar edebilir mi?

7. Maarifte yukarıdan aşağıya tabirini sadık kılacak bir derece var mıdır? Yoksa ali derece iptidai ve alinin son bir istihalesinden başka bir şey midir? Dereceyi ıslah ediyoruz, diyenler iptidaiyi, iptidaiyeyi yükseltiyoruz diye çalışanlar aliye hazırlamıyorlar mı? İsevi'nin salüsi veya üç harfli bir kelime gibi, üç adedi bir fikri ifade ediyorsa bir ve iki vahidi buna dâhil olmuyor mu? Ve galiba en doğru fikir mektepleri vesair maarif müesseselerini, dereceleri ne olursa olsun, bir cihaz-i teneffüse benzetmekte olacak: çünkü yalnız hava borularını doldurmak yaşamak için işte kâfi gelmiyor.”

Hakkı Tarık'a göre, eğitimde yenileşme ne baştan, ne sondan, ne ortadan olmalı, hepsi birden ıslah edilmelidir (Donanma Mecmuası, 31 Ağustos 1333, s. 1322-1324).

5. Mühim bir fark için-Türkçe hangi sınıf dillerdendir?

Hakkı Tarık, kaleme aldığı “Mühim bir fark için-Türkçe hangi sınıf dillerdendir?” başlıklı makalesinde Enver Paşa'nın, Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası'nın son iki sayısında iki önemli makale yayımladığını yazmıştır. Bu

makalelerin birinde Türklerin etnik kökenini, diğerinde ise dillerinin menşei ele aldığını belirterek bu zamana kadar ileri sürülen görüşleri sarstığını ifade etmiştir. Yine o dönemde Celal Nuri Bey, Türklerin “sarı ırk (ırk-ı asfer)”tan çıkıp “beyaz ırk (ırk-ı ebyaz)”a geçtiğini iddia etmiştir. Enver Paşa ise bu görüşün tam tersini savunmaktaydı. Avrupalılar ise Türkleri hiçbir zaman kendi ırklarına dâhil etmeyip, Çinlilerle aynı etnik kökene yani sarı ırka mensup, Moğol ve Tatar karışımı bir melez kavim olarak kabul ederler. Hakkı Tarık’a göre, bu kanaat hem beşerî ırklar bilimi (ilm-i ecnas-ı beşer) hem de tarih açısından büyük bir hata teşkil eder. Bu yanlışın bir an önce düzeltilmesi, Osmanlılar için bir görev olmasına rağmen, ne yazık ki bazı yazarlarımız Avrupalıların etkisine kapılarak onların fikirlerine hizmet ettiğini ifade etmiştir (Donanma Mecmuası, 13 Eylül 1333, s. 1387).

Enver Paşa makalesinde, Türklerin beyaz ırka mensup olduğunu ve bu ırk içerisindeki farklı topluluklar arasında en eski halkı olduğunu tarihî, coğrafi ve dilsel delillerle ispat etmeye çalışmıştır. Öte yandan Celal Nuri Bey, Türkçeyi Macarca ve Japoncayla birlikte gösteren mevcut dil sınıflandırmalarından ayırarak, Arapça ve İbranice’nin dâhil olduğu Sami diller ailesine mensup olduğunu savunmaktaydı. Enver Paşa ise ikinci makalesinde bu iddiayı temelden reddetmiş, Türkçenin Farsça ve bütün Avrupa dilleriyle birlikte ayrı bir dil ailesi oluşturduğunu ileri sürmüş, yalnız Arapça ve İbranice’yi bu ailenin dışında, farklı bir konumda değerlendirmiştir (Donanma Mecmuası, 13 Eylül 1333, s. 1387).

Celal Nuri Bey, Osmanlı Türkçesinin hangi dil ailesine mensup olduğu konusundaki görüşünü Max Müller’in dil tasnifi teorisiyle desteklemektedir. Müller’e göre diller üç sınıfa ayrılır:

1. Tek heceli diller,
2. Yapışık/bitişken diller,
3. Çekimli diller.

Celal Nuri Bey, Batı ve Osmanlı Türkçesinin, Arapça ile yoğun etkileşiminden dolayı bitişken dil sınıfına girdiğini ve dilin %80’inin Arapça kökenli olduğunu savunmuştur. Bugün, eski Türk lehçelerinden alınmak istenen kelimeler Osmanlı Türkçesine yabancı kaldığını, buna karşılık Arapçadan alınan kelimelerin ise hemen benimsendiğini belirtmiştir. Enver

Paşa ise bu görüşe karşı çıkar. Ona göre Türkçe, Arapçadan farklıdır ve Avrupa dilleriyle birlikte tek hece esaslı diller grubuna aittir. Arapça ve İbranice ise “elsine-i harfiyye” (harf esaslı diller) grubunda yer alır. Hakkı Tarık’a göre, Celal Nuri’nin, Türkçe’nin Arapçanın dil sınıfına girdiğini ileri sürmesi bilimsel açıdan geçerli değildir. Çünkü yazı dili ile konuşma dili ayrılmaz bir bütündür. Üstelik bilimsel sınıflandırmalar her şeyden ziyade lisanın fiillerini hareket noktası kabul etmiştir. Örneğin: Türkçede “cehl” kelimesi Arapçadır; ama Arapçada olduğu gibi “la-cehl”, “el-ma’cehl” gibi yapılar Türkçede mevcut değildir. Dolayısıyla, yalnızca ödünç kelimelere dayanarak bir dilin sınıfını belirlemek mümkün değildir. Enver Paşa’nın ise mevcut tasnife getirdiği eleştiri doğrudur; ancak onun da önerdiği sınıflandırma esas itibarıyla öncekinden çok farklı bir yöntem sunmamaktadır. Sadece Arapça ile Avrupa dilleri arasındaki farklara dikkat çekilerek, Türkçenin Avrupa dillerine daha yakın olduğu belirtilmiştir. Diller, yapısal bakımdan incelendiğinde ifadeler, cümleler, basit ve birleşik kelime gruplarından oluşur:

A. Konuşulan diller, hecelerin anlam için değişip değişmemesine göre şöyle ayrılır:

1. tahavvül eder: Arapça gibi
2. tahavvül etmez: Türkçe gibi

B. Hecelerin başka köklerle birleşme (iltisak) biçimine göre:

1. Tahavvül eder ve (bitişir, kaynaşır: “Arapça gibi”) [bitişmez: Arapça gibi)
2. Tahavvül etmez ve (bitişir, bitişkendir: Türkçe gibi) (bitişmez, yalnızdır: Çince gibi)

Hakkı Tarık’a göre, bu sınıflandırmanın eksik yanı henüz tam olarak yerleşmiş bir terminoloji ile adlandırılmamış olmasıdır. Ayrıca, Farsçada fiillerin mutlaka iki köklü (cezir) olmadığı ve Türkçenin sanıldığı gibi harfî bir sistemle çalışmadığı gibi konuları tartışmayı sonraya bırakıyorum diyerek yazısını bitirmiştir (Donanma Mecmuası, 13 Eylül 1333, s. 1387-1388).

6. Edebiyat mı fen mi?

Hakkı Tarık kaleme aldığı “Edebiyat mı fen mi?” başlıklı makalesinde dönemin fikir adamlarının aralarında geçen edebiyat ve fen çatışmasının boyutları üzerinde durmaktadır. Hakkı Tarık, dilin ve edebiyatın yalnızca iletişim aracı olmanın ötesinde, medeniyetin temel taşıyıcısı olduğu vurgulamıştır. Kemal Bey’in “Edebiyatsız millet, dilsiz insan gibidir” sözüne atıfla, dil olmadan uygarlığın gelişemeyeceği savunmuştur. (Donanma Mecmuası, 18 Temmuz 1333, s. 1293).

Edebiyatın tarihsel süreçte bilimsel hayal gücüne ilham kaynağı olduğunu vurgulayan Hakkı Tarık, bununla ilgili örnekler verir. Buna göre, Cyrano de Bergerac’ın Ay’a yolculuk tasavvuru ve sinir ağıyla kaplı fıkri, Jules Verne ve Joseph-Michel and Jacques-Étienne Montgolfier kardeşlerin pratik buluşlarından önce gelmektedir. Hakkı Tarık, edebiyatın gelecekte bilimsel bir boyut kazanmasını uzak bir ihtimal olarak görmediğini belirtmektedir. Hakkı Tarık’a göre, şairlerin ve düşünürlerin yüzyıllar önce ulaştığı bazı hakikatlere, bilim ve deneyler ancak çok sonraları ulaşabilmiştir (Donanma Mecmuası, 18 Temmuz 1333, s. 1293). Ona göre, edebiyatı dışlayanlar, insanlığın manevi varlığını hiçe sayanlardır. İnsanın vicdanı yalnızca akıl ve iradeden değil, aynı zamanda duygulardan da oluşur. Bu vicdanı oluşturan duygular arasında en seçkin olanı ise estetik duygudur. Vicdan, tarif edilemeyen ancak hissedilen güzelliklerle yükselir. Ahlak üzerindeki etkisi de buradan başlar. Spencer’in “Hiçbir büyük sanatkârın tasvir etmediği, hiçbir büyük şairin dile getirmediği bir dönem, eğitimsiz ve kuralsız bir dönemdir” görüşü ve Hz. Muhammed’in “şiiirin hikmet içerdiği” yönündeki sözü, sanatın etik değerini pekiştirir (Donanma Mecmuası, 18 Temmuz 1333, s. 1293-1294).

Hakkı Tarık, toplumların yüksek değerlerini şekillendirenin çiftçiler ya da mühendisler değil; şairler, filozoflar ve sanatçılar olduğuna dikkat çeker. Estetik duyunun gelişmediği toplumlarda ahlaki muhakemenin de eksik kalacağını savunur. Edebiyatı dışlayan bir kalkınma anlayışının eksik kalacağını belirten Hakkı Tarık, bilimsel gelişmelerin anlamlandırılmasında ve yönlendirilmesinde edebiyatın rehberliğine ihtiyaç duyulduğunu ifade eder (Donanma Mecmuası, 18 Temmuz 1333, s. 1294).

Hakkı Tarık, bilimsel ilerlemenin önemini kabul etmekle birlikte, bu ilerlemenin ancak manevi değerler ve estetik duyarlılıkla birlikte anlam kazanabileceğini savunmaktadır. Ona göre, bir millet yalnızca teknik donanımla değil, aynı zamanda manevi olarak da güçlenmelidir. Tarihten örneklerle desteklediği bu görüşünde, Antik Yunan’da Lykurgus ve Solon gibi kültürel şahsiyetlerin toplumsal dönüşümlerdeki etkisine dikkat çeker. Fatih, Yavuz, Kanuni gibi Osmanlı hükümdarlarının edebi yönlerini vurgulayarak, edebiyat ile liderliğin birbirinden ayrılmaz olduğunu belirtir. Son olarak, edebiyat ve bilim arasında bir hiyerarşi kurulmasına karşı çıkar; bu iki alanın birbirini tamamlayan ve dengeleyen bir bütün olduğunu ileri sürer. Ona göre ideal insan, bu iki gücü birleştirebilen insandır (Donanma Mecmuası, 18 Temmuz 1333, s. 1294).

7. Yeni istidadlar

Hakkı Tarık “Yeni İstidatlar” başlıklı makalesinde, mecmuanın bu yeni yayın döneminde yeni bir misyon üstleneceğini ifade etmiştir. Gençler beyinler için ayrılacak bir sayfanın gençleri edebiyata teşvik edeceğini ve bu sayede birçok yeteneğin kazanılacağını belirtmiştir. Aksi takdirde kendi hâline bırakılan yeteneklerin yok olacağını vurgulamıştır. Son beş altı sayıda Hamdî Şükrü ve Mehmed Nureddin gibi isimler üzerinden verilen örneklerin, okuyucular üzerinde olumlu bir izlenim bıraktığını ve teveccühle karşılandığını belirtmiştir. Bu sütunların hizmeti yalnızca birkaç yeni imzayı tanıtmak veya genç kalemlere ümit ve cesaret vermekle sınırlı olmadığını, bunun yanı sıra ülkedeki fikir akımlarının gençler üzerindeki etkilerini gözlemlemek, fikrî gelişmelerini sağlamak ve yönetmek için de çok yararlı olduğunu ifade etmiştir (Donanma Mecmuası, 27 Ağustos 1333, s. 1354).

Hakkı Tarık, edebiyat konusunda yetkin olan bir kişinin memleketteki edebiyat hocalarının çoğunun hâlâ görevlerini tam olarak anlamadığını ve yerine getirmedeğini belirttiğini ve bu konuda da haklı eleştiri ortaya koyduğunu söylemiştir. Bu bakımdan çocuklarımızın ana dil derslerinde yanlış bir yolda ilerledikleri takdirde onların henüz ayrışmamış zekâlarını “Yeni İstidadlar” köşesi gibi alanlarda toplamanın kutsal bir vatani görev olduğunu belirtmiştir (Donanma Mecmuası, 27 Ağustos 1333, s. 1354).

Sadri'nin, mecmuaya konusunu bugünkü savaşlardan alan üç şiir gönderdiğini belirten Hakkı Tarık, aruz vezniyle yazılmış bu şiirlerde Farsça terkiplerin ortasında (med) kullanımına izin verilmesini doğru bulmadığını ifade etmiştir:

“Kamaşdırır lem'an cemâl-i sâikayı

Esir ederiz zülf-ü celâl-i bârikayı” (Donanma Mecmuası, 27 Ağustos 1333, s. 1355).

Yusuf Kenan'ın, Fatihten, (Aşk) manzumesi adlı şiiri aruzun “Mef'ûl mefâil mefâil fe'ûl” en pürüzsüz ve coşkun bir kalıbı ile yazılmıştır. Hakkı Tarık'a göre, Yusuf Kenan bu ahengi yalnız okuduklarından ve dinlediklerinden yazmıştır. Sanatın yeni anlayışlarına karşı hayret ve tereddüt içerisinde. Eski edebiyatçıların onu fazla meşgul ettiğini, bundan kurtulduğu zaman;

Aşk ey ezeli gaze-i tınaz Melahat!

gibi soyut hayallerden sıyrılıp herkesin anlayacağı bir şekilde tekrar yazmak gerektiğine kanaat getireceğini belirtmiştir (Donanma Mecmuası, 27 Ağustos 1333, s. 1355).

Hakkı Tarık'a göre, kıraat kitaplarımızı dolduran fena ve nasihatçi yazıların tesiri altındadır. Üç duraklı on beş heceyi, aynı hece tekrarıyla dizmek şair olmak için yeterli değildir. M. Saim'e göre, çocuklara telkin etmek istediğimiz fikirleri şiir veya düz yazıyla “pendname” şeklinde vermek yerine, benimsetilmek istenen nasihatı haklı gösterecek delillerle karşı karşıya bırakarak sonucu kendi zihinsel süzgeçlerinden geçirmelerine olanak tanımanın daha doğru olacağını ifade etmiştir (Donanma Mecmuası, 27 Ağustos 1333, s. 1355).

E. Sarı, “Zulmetlerin Güneři” başlıklı mensuresiyle bize kusursuz ve gençlikte aradığımız ümit ve güven dolu bir eser sunmuştur:

“Bugün düğün, yarın kader.

Önümüzde feyizli bir vadi var ki çimenlerinde mesut bir arzu-hayat bekliyor;

Mor ufuklarında mazinin zaferleriyle çelikleşmiş bir cennet hazzı!”

M. Taceddin Fehmi, Üsküdar'dan bir Türk kızının cinsiyetini saklayarak savaşa katılma arzusunu anlatan bir hikâye göndermiştir. Hikâye, Kemâl Bey'in "Vatan Yahut Silistre" eserini hatırlatan bir tarzda yazılmıştır. Sürekli tekrarlanan konularda eser yazmak isteniyorsa, öncekileri geçecek kuvvette olması gerektiğine dikkat etmelidir. "Tünd Nazarlar", "Medîd Ra'şeler" gibi yabancı sıfatları kullandığı "Kûdsî Göğüs" her şeyden evvel, Şahabın;

"Küçük müyüm? On beş yaşını dolduran bir çocuk küçük müdür?

Hem sancağı koruyamayacağımdan korkuyorsanız, yanılıyorsunuz, zabıt efendi!"

Bu sözle amaçlanan hedefe ulaşmak günümüz şartlarında mümkün müdür? bunu tekrar düşünmek gerekmektedir.

M. Bahaeddin Ziyâ, "Bülbülün Feryâdı" ile hüznü bir ruhu anlatır:

"Şimdi artık o büyük dertte sönmüştü.

Bülbül onu da hıçkırarak benden almıştı.

Çamlar karanlıklara bürünmüş, bülbülün hicranını dinliyor;

Denizin çırpınan heybetinde bile bir sese:

'Oh bülbül, öt! Ve susma.' diyordu.

Fakat o bile olmadı.

Ufuklar hafif bir beyazlıkla belirliyordu.

Sonra, bu beyazlık, kırmızı bir rengin dalgaları arasında çalkandı.

Güneş doğdu."

Bu satırların verdiği ümit, "Yunan Dağı" hikâyesine göre daha başarılıdır. Saim, "Küçük Ayasofya"dan şu dizeleri yazmıştır:

"Ne mehtâb var, ne nücûm

Ne ufacık bir de mum

Muhabbetin tahtında

Ey vatanım yoluna

Can verecek ben varım!"

Dizeleriyle vatan sevgisini dile getirmiştir.

Eyüp'ten Abdülbaki ve Bursa'dan Ahmed Hilmi imzalarıyla gelen yazılar ise kendilerini acemilikten kurtarmaya çalışan iki yazı heveslisinin çabalarını yansıtmaktadır. Ancak bunların paylaştıkları ortak bir kusur, “başkalarına benzemek” endişesine yeterince dikkat etmemiş olmalarıdır (Donanma Mecmuası, 27 Ağustos 1333, s. 1355). Hakkı Tarık'a göre, düzgün yazmaya başlamış bir genç için başarıya ulaşmanın sırrı, düşüncelerinde başkalarına benzemekten sakınmaktır. Fakat bu uyarı hiçbir zaman garip ve tuhaf anlamına gelmemelidir. Bütün önemli yazarların eserleri hepimize aşına, hepimize samimi detaylardan oluşur. Marifet, işte bu bilinen detaylarla yeni bir sanat âlemi kurmaktır (Donanma Mecmuası, 27 Ağustos 1333, s. 1356).

Hakkı Tarık, kaleme aldığı “Yeni İstidadlar 2” başlıklı yazısında bu konuya dair değerlendirmelerine devam eder. Ona göre, pek çok genç, hatta yaşlı edebiyatçılar, Türkçenin dar ve yetersiz bir dil olduğunu öne sürerler. Oysa bir dilin, bilimsel terimleri üretmekte geçici bir eksiklik yaşaması mümkündür; ancak duyguların ifadesi için yeterli zenginliğe sahiptir. Eğer duygularımızı ifade etmekte zorlanıyorsak bu eksikliği dile yüklemek yerine, ya duyguları çözümleme yeteneğimizin kısıtlılığına ya da halkın dilini yeterince bilmemeye bağlamalıyız. Ona göre, şair, duyguları tahlil edebilen; sanatkâr ise onları dilin incelikleriyle işleyerek ifade edebilen kişidir. Türkçe, yalnızca kelimelerden değil, aynı zamanda terkiplerden, tabirlerden ve diğer dillere kıyasla daha zengin, ince ve derin gramer kurallarından oluşur. Gençler, kendilerini derin ve karmaşık hissettikleri duyguları ifade etmek için mevcut kelime ve kuralları kullanarak her zaman uygun araçları bulacaklardır. Geçen hafta, “Başarının sırrı, başkalarına benzemekten kaçınmaktır; ancak bu, asla garip olmak ya da herkesin zıddına gitmek anlamına gelmemelidir” dediğimde, kastettiğim hususlardan biri de işte bu dil meselesiydi. Bir milletin içinde yaşayacak eserler, o milletin ruhunda ve tarihinde var olan ortak zevki bulup onu milletin diliyle aktaran eserlerdir.

Örneğin:

“Sakinin elinde camı dolmadan,

Meclisin dökülmüş şarabı, yazık!”

beytindeki kadeh, meclisin bozulmuş havası ve neşesini simgeler.

Ya da:

“Ortada kırılan peymaneler var!”

beytindeki peymane, anlam bakımından kadehle aynı olsa da, uyandırdığı çağrışım birbirinden farklıdır. Bu nedenle, yabancı kelimeler kullanarak tuhaflık yaratmaktan kaçınmak yazınsal bir kuraldır. Aynı şekilde, yeni kelimeler türetmek veya unutulmuş kelimeleri canlandırmak da bu kapsamdadır. Örneğin “sefiye” gibi anlamı körelmiş kelimeler günümüzde artık gibi dizelerde yabancı ve anlamsız görünmektedir.

“Azade olaydılar seferden,

Bir ordu çıkardı bir neferden!”

Türk dilinin olgunluk dönemi nerededir? Örneğin:

“Ettiğim ah ve figana rûz ve şeb

Karakaşlım, kara gözlümdür sebep!”

gibi bir dizenin kelimeleri bu döneme dahil midir? Bunu gençlere gösterecek bir eserimiz veya bu konuda çalışan bir eleştirmen henüz yoktur. Bu nedenle, yeni yeteneklere tavsiyem, önce tuhaflıktan kaçınmaları ve kendi çevreleriyle çağdaş yayınlar arasındaki ortak noktaları temel almalarıdır (Donanma Mecmuası, 3 Eylül 1333, s. 1371).

Hakkı Tarık, düşüncesiyle bağdaşmadığı için, “Gaza Zaferi” başlıklı bir metni iyi ve güzel bulmadığını belirtmiştir. Örneğin:

“Ruh hassasiyetimin gerdüne-i saffetine mürtekiz şanlı bayrağım, hayal milliyetimin iman letafetinde dalgalanarak geziyor... Temevvücat dil-firîbi tabl süm’a hazin bir ulviyetin münhanilerini çiziyor.”

gibi cümleler, hem biçim hem de düşünce açısından bize ait olmadığını, doğallıktan uzak, güzellikten yoksun olduğunu ifade etmiştir.

Edirne’den gelen “Veda Manzumesi” şüphesiz çaba ürünüdür. Ölçüsü düzgün, heceleri yerinde olsa da ancak ne kelimelerin uyumunda bir ahenk hissediliyor ne de anlamında bir tazelik. Örneğin:

“Tabiat bu gece ne kadar acı!”

dizesi vezinlidir, ancak ağır ve ruhsuzdur. Bana göre vezin, yüksek sesle düzgün okunabilmeli ve mana ile uyumlu olmalıdır.

“Hanım Elleri” imzalı bir şiir, muhtemelen müstear bir isimle yazılmış. Hatta şair bunu kendisi de itiraf ediyor:

“Mukaddes sırrımı ifşadan ürkerek sahte elfaz mübâhâtın tantana-i ifadesiyle dudaklarımı бүkerken...”

“İlk İlham, Nüzhet Mağmumu” başlıklı şiir, nazım kurallarına uymada başarılıdır. Ancak şair, ilhamını kafiyelerden alan bir genç gibi görünüyor. Yine de:

“Gençliğin asabi semalarında,

Çırpınırdım ilham nerededir? diye...

Ruhumun karanlık rüyalarında dönerdi gözyaşım bir neşideye!”

dizelerindeki kusura rağmen, bu şiirde bir gelişim vaadi seziliyor.

Bursa’dan Kemaleddin Kami imzasıyla gelen manzume ise, başlığıyla uyumlu olarak, derin bir fikir ve ruh taşımaktadır:

“Heyhat, ey necib ulu, kim, hangi bir kalem,

Son sayha ad ederdi rebabın cevabını?,

Bizden kadirşinasmı kucaklaştığın adam

Terk ettik aşıyan ki, attık rebabını?

Olduk fakat bugün yine kıymetli defterin

En gölgesiz dudaklara olmakta secde gâh

Bi-şüphe kır çiçekleri altında makberin

Arzın bütün melaline şefkatli bir penah!

Sandık beşer hesabına en çok kederlenen;

Sandık bu son otuz senenin en mübecceli;

Garp iştiyak fikre açık bir ufuk. , Ve sen

Şarkın bu ufkı gösteren en muhterem anı!” (Donanma Mecmuası, 3 Eylül 1333, s. 1372).

8. Haşmetmeab “Kayzer Övgü”

Türk-Alman ilişkileri uzun bir tarihsel geçmişe sahip olmakla birlikte, bu ilişkilerde önemli bir dönüm noktası, II. Wilhelm’in 1888 yılında Alman İmparatoru olarak tahta çıkmasıyla yaşanmıştır. II. Wilhelm, selefi Bismarck’ın izlediği temkinli ve dengeleyici dış politikayı terk ederek, daha saldırgan ve yayılmacı bir emperyalist çizgiyi benimsemiştir. Bu doğrultuda, Osmanlı İmparatorluğu ile olan diplomatik ve stratejik ilişkileri derinleştirmek amacıyla 1889 ve 1898 yıllarında İstanbul’u iki kez ziyaret etmiştir. II. Wilhelm’in üçüncü ve son ziyareti ise, . Dünya Savaşı’nın zorlu koşulları içerisinde, 1917 yılında gerçekleşmiştir. Bu seyahat, Almanya’nın müttefikleri olan Osmanlı Devleti ve Bulgaristan’a moral desteği vermek ve savaş sürecindeki iş birliğini pekiştirmek amacıyla düzenlenmiştir. İmparator, Bulgaristan üzerinden İstanbul’a gelerek dört gün boyunca çeşitli resmi görüşmeler yapmış, ayrıca Çanakkale Cephesi’ni ziyaret ederek savaşın geçtiği stratejik noktaları yerinde inceleme fırsatı bulmuştur (Karacagil, 2013, s.11).

Hakkı Tarık, Alman İmparatoru II. Wilhelm’in İstanbul’a yaptığı ziyaret münasebetiyle kaleme aldığı “Haşmetmeâb!” başlıklı yazısında, dönemin Türk-Alman dostluğuna vurgu yaparak imparatora övgü dolu ifadelerde bulunmuştur. Bu iltifatların bir kısmı yazıda şöyle sıralanmaktadır:

“Bu satırların, gözler ve gönüller için bir karşılama vesilesi olduğu şu anlarda, siz haşmetmeâb, gözlerinizi payitahtımızın ufkundan ayırmış bulunuyorsunuz. Uzaklaştıkça genişleyen, genişledikçe derinleşen bu manzara, sizi kuşkusuz etkilemiştir. Ancak tahmin ediyoruz ki, zaferle taçlanmış topraklara basan ayaklarınızın altında, İstanbul’dan başlayarak dalga dalga yayılan bir hareketin musikisi hâlâ susmamıştır. Milletinize refah getiren elleriniz, asil ve samimi dostluklar sunan ellerle sıkıştığı o sıcak temasın heyecanını henüz yitirmemiştir. Galibiyet naralarıyla coşan halkın, sizi karşılamak, uğurlamak ve yüceltmek için yükselttiği coşku dalgaları, hâlâ kulaklarınızdan silinmemiştir... Şu anda bütün İstanbul, hatta tüm memleketin duygu yüklü kalbi, canlı ve diri bir tarihin en canlı unsurlarından biri olarak gördüğü bu şahsiyete karşı derin bir saygıyla el bağlıyor. Almanya’yı

medeniyetin ihtişamı ve azametiyle bir araya getiren bu yüzyılın en etkili simasını aramızda görmekten mutluluk duyan gözler, kendilerini bir cazibeye kaptırılmışçasına bakıyor, bakıyor ve bakmaya doyamıyor... Siz, milyarlarca gayrimüslimin yanında üç yüz milyon Müslümanın da unutulmayacağını dünyanın en mukaddes topraklarında haykıran bir hükümdarsınız. Siz, bugün Türklerin düşmanlarına düşman olan bir lider olarak tarihe geçtiniz. Hükümdarlar arasında her şeyden önce bir Alman olmanızın yanında, hepsinden daha fazla insan olma erdemini de taşıyorsunuz. İşte bu vasıflarınızla, Haşmetmeâb, İstanbul'da yalnızca dört gün kalsanız bile, Türklerin, Osmanlıların ve tüm Müslümanların kalbinde ebediyen yaşayacaksınız” (Donanma Mecmuası, 25 Ekim 1333, s. 1485).

9. Maddi kuvvetler, manevi kuvvetler

Hakkı Tarık, kaleme aldığı “Maddi kuvvetler, manevi kuvvetler” başlıklı makalesinde, maddi kuvvetler ifadesiyle insanlığı kuşatan doğal veya yapay sanayi güçlerini ve bunların varlığını kastettiğini belirtmiştir. Manevi kuvvetlerden kastının ise, insanın zihinsel ve duygusal kimliğini ifade eden varlıktır. Birincisinde kendi bedenimiz, tesisatımız, fabrikalarımız, silahlarımız, zırhlılarımız ve bunları oluşturan tüm gizli-açık güçler dâhildir. İkincisinden ise, bu tesisatı düzenleyen, onların görünür âleme çıkmasına aracılık eden zihin, idrak ve irfan gücü anlaşılmalıdır. Birincisinde beşeriyet, ikincisinde ise insaniyet ise yer alır. Hakkı Tarık’a göre bu noktada sorulması gereken soru şudur: Fazilet ve şeref hangi kuvvete aittir? Hangi kuvvet, bugünün ve yarının çabalarını ve arzularını belirlemeli ve yönlendirmelidir? (Donanma Mecmuası, 17 Eylül 1333, s. 1403).

Hakkı Tarık, bu ihtiyacı hissettiren sebeplerin az olmadığını, öncelikle, “sağlam kafa sağlam vücutta bulunur” düşüncesinin henüz doğru bir uygulamanın temelini oluşturmadığını belirtmiştir. İkinci olarak ise ülkede kurulması gerekli görülen müesseselerde yalnızca bu kurumların şekli yapısına önem verip, bu şeklin zamanla canlanacağına veya vazifenin bizzat kurumu doğuracağı varsayımına dayanarak hatalı çıkarımlarda bulunmaktadır. “Sağlam akıl sağlam vücutta bulunur” anlayışının doğruluğunu sorgulamak için çevremize kısa bir bakış yeterli olacaktır. Buradan elde edilecek örnekler gösterecektir ki, aklın dayanacağı beden sağlığı her zaman dış görünüşle ya da

fiziksel görünümle örtüşmemektedir. Tabiplerin sahte rapor vermekten çekineceği pek çok genç, üstün fikri yeteneklerini her zaman korumuştur. Mesela, “ceraskal” (kaldıraç) kanunlarını ortaya koyanların kaç on beş okkalık bir gülleyi kaldırabilirdi? Ayrıca, sağlam bir vücudun mutlaka sağlam bir akla ev sahipliği yapmadığı da sayısız örnekle ispatlanamaz mı? O halde, fikri terbiye için söylenen bu esas, bizim durumumuzu destekleyecek niteliktedir ve artık çocuklarımızı sağlam bir akla sahip olmaları için pehlivan yapmak gerekmediği anlaşılmalıdır. Bedeni güç kazanmak, maddi bir güç kazanmaktır ve bu kazanç, belki dimağın maddi yönü için de bir kuvvettir. Ancak nasıl ata binmek bazıları için bir kuvvet değilse, bunlardan herhangi birini yapmak da dimağın beklediği asıl terbiyenin yerini tutmaz, hatta ona büyük bir etki yapmaz (Donanma Mecmuası, 17 Eylül 1333, s. 1403).

Hakkı Tarık’a göre, zihinsel terbiye, ancak kendi metodlarıyla dimağ üzerinde yapılan egzersizlerin ürünüdür ve dimağın terbiyesi özel bir niteliğe sahiptir. Düşünsel bir organ olan beynin gelişimi, yalnızca kol ve bacakların eğitimiyle sağlanamaz. Onun gelişimi, esas olarak duygusal idrakin gösterdiği olgunluğa ve dimağın bu duygusal unsurları analiz edip sentezlemedeki gücüne bağlıdır. Bu sözlerle bedeni terbiyenin gereksiz olduğunu iddia etmiyorum. Şüphe yok ki, dimağ da diğer organlar gibi varlığını sürdürebilmek için beslenmeye ve güçlenmeye muhtaçtır. Ancak onun beslenip güçlenmesi, hiçbir zaman bizim için hassas ve kavrayışlı olması anlamına gelmez. Yüzeysel bir muhakeme bile gösterir ki, dimağın beslenip güçlenmesini isteyen, onun maddi yapısından daha önemli olan bir his ve maneviyattır. İçinde bulunduğumuz bu yoğun günlerde başarının yalnızca maddi bir noktadan geleceğine inanmak yanıltıcıdır. Gerçek zafer, insanî bir noktadan çıkan çizginin, maddi olanla birleştiği yerde ortaya çıkar. Kör, sağır, nezleli, gerçekten dilsiz ya da felçli birinin sağlam bir akla sahip olamayacağı açıktır. Fakat sağlam bir akla ulaşmak için üç metreden atlamanın etkili olduğunu düşünenler de olmamalıdır. Bu tür bedeni idmanların veya terbiyenin hayatta başarı kazandırması elbette ayrı bir meseledir. Fakat bu katkının niteliği ayrı bir mesele olarak ele alınmalıdır (Donanma Mecmuası, 20 Eylül 1333, s. 1403-1404).

Hakkı Tarık’a göre, içinde çalışacak fikir ve idare kabiliyeti olmayan bilimsel veya idari kurumların yukarıdaki dengeyi sağlamadıkça boş kalmaları kaçınılmazdır. Kullanılmayan binalar ve aletler, uygulanabilirliği olmayan

programlar, kendi başlarına insan yetiştirme kudretine sahip olamazlar. “Vazife uzvu yetiştirir” sözü doğrudur, ancak bu görev bilincinin hissedilmesi ve göreve dair idrak ve inanç oluştuktan sonra gerçekleşebilir. Hangi açıdan bakılırsa bakılsın, fazilet ve şeref manevi kuvvetlerdedir. Ne kadar uzak görünse de, bir gün bu kuvvetin doğadaki tüm yasaları anlayıp yönetemeyeceği ve bunlardan faydalanamayacağı bir kanun kalmayacaktır. O geleceğe çabuk ve ümitsizliğe kapılmadan ulaşabilmek için manen ve fikren yükselmeye, bu yüksekliği de daha fazla ilerleme için bir temel dayanak yapmaya mecburuz. Bunu çok eskiden beri anlamış olmalıyız. Biz, mükemmel bir beşer değil, mükemmel bir insan olmakla yükümlüyüz. Silahlı veya silahsız herhangi bir mücadeleyi kazanan işte bu insandır (Donanma Mecmuası, 17 Eylül 1333, s. 1404).

10. Biz ve denizlerimiz

Hakkı Tarık, kaleme aldığı “Biz ve Denizlerimiz” başlıklı yazısında denizlerimizi harbin yalnızca kahramanı değil, aynı zamanda en büyük fedaisi ve sadık bekçisi olarak nitelendirmiştir. Anavatani üç cepheden kuşatan bu “asil, coşkulu ve temiz yürekli” suların, düşmana karşı ilk direnişi gösteren ve mücadeleye öncülük eden unsurlar olduğunu ifade etmiştir. Özellikle Karadeniz’in kırılmış ve hırpalanmış dalgalarının, bu mukaddes mücadelenin ilk işaretini veren güç olduğunu vurgulamıştır. Bu dalgaların, milletin diğer kahramanları gibi, hatıralarını tarihin derinliklerine bırakmakla birlikte varlığını sürdürdüğünü belirtmiştir. Yazar, bu varlığın, milletin kalbinde yeniden yankı bulduğu takdirde ebediyete ulaşacağını ileri sürmüştür (Donanma Mecmuası, 5 Ağustos 1333, s. 1306-1307).

Hakkı Tarık, denizleri vatanın bir parçası olarak yeterince benimsenmediğini, bu konuda tarihsel bir ihmalin söz konusu olduğunu ifade etmektedir:

“Bin yıldır, denizleri vatanın bir parçası olarak görmekte tereddüt ediyoruz. Baharın ilk günlerinde, kalyonların ve kadirgamların koruması altında coşan bir servet ve refah kaynağı, yeni ticaret yolları açacak diye bekledik, ancak bu beklenti boşa çıktı. Geçmiş asırların zihnimizde ve hislerimizde dondurduğu azap kasırgalarıyla sarsılıyor, şimşeklerle çakan bir devir karşısında gözlerimi yere indiriyorum. Biz ve denizlerimiz... Aramızda ne kadar yürek burkan bir ayrılık, ne acı bir yabancılaşma var! Deniz denince

aklımıza gelen, karaları sınırlayan bir uçurumdur. Devletin sınırları sanki denizde kesilir” (Donanma Mecmuası, 5 Ağustos 1333, s. 1307).

Hakkı Tarık, denizin, yalnızca savaş alanı olarak algılandığını ve bu dar bakış açısının, ülkenin potansiyel gücünün yarısını fiilen işlevsiz hale getirdiğini vurgulamıştır. Denizlerin tarihi ve coğrafyasının, karalarinkinden ayrı düşünüldüğüne dikkat çekmiştir. Preveze Deniz Muharebesi’nin toplumsal hafızada yeterince yer etmediğini, buna karşın Plevne Savunması’nın bilindiğini örnek olarak vermiştir. Aynı şekilde, Adana Ovası’ndaki pamuk üretiminin yaygın biçimde bilinirken, Karadeniz’in sahip olduğu sünger, mercan ve tuz kaynaklarının neredeyse hiç bilinmediğini ifade etmiştir. Keşiş Dağı’nın yüksekliği bilinirken Marmara’nın derinliğinin bilinmediğini belirtmiştir (Donanma Mecmuası, 5 Ağustos 1333, s. 1307).

Hakkı Tarık, denizlerle ilgili eleştirilerine devam ederek şu sözleri sarf eder:

“Yollar bir memleketin can damarıdır deriz, ancak denizlerdeki ticaret yollarından faydalanma düşüncesi zihnimizde en az yer eden konudur. Okullarda bisikletler vardır, sandal yarışlarını yabancı gazetelerde okuruz. İki avuç denizin yetiştirdiği meyve hayretle takip edilir. Trabzon’dan Basra’ya, midyeden envai çeşit sahillerin potansiyeli araştırılmaz. “Donanma lazımdır” deriz, ancak bizi donanmanın lüzumuna inandıracak bir denizcilik kazancına dikkat etmeyiz” (Donanma Mecmuası, 5 Ağustos 1333, s. 1307).

Denizle kara arasındaki ilişkiyi, kadınla erkek arasındaki mücadeleye benzeten Hakkı Tarık, karanın bu mücadelede denizi memnun edecek bir fikri ya da uygulamayı geliştiremediğini savunmuştur. Eğer bu ihmal hali devam ederse, yarının barış ortamında bu eksikliklerin daha derin bir şekilde hissedileceğini ileri sürmüştür. Bugünkü kayıtsızlığın, geleceğin inancı üzerinde büyük bir pişmanlığa sebep olacağını belirtmiştir. Bu çerçevede, denizlerin halen “ölü toprak” (arz-ı mevât) olarak görüldüğünü ve toplumsal hizmete sunulmuş birer zenginlik kaynağı olarak değerlendirilemediğini ifade etmiştir (Donanma Mecmuası, 5 Ağustos 1333, s. 1307).

Hakkı Tarık, denizciliğin eğitim sisteminde temel bir ihtiyaç olarak ele alınmadığını ve bu alanın genç yaşlardan itibaren heyecan uyandırmadığını yazmıştır. Bugün bu alandaki yükü üstlenen tek yapının Donanma Cemiyeti

olduğunu belirtmiştir. Her ne kadar Cemiyet'in faaliyet alanını tam olarak bilmediğini ifade etse de, denizciliğin donanmacılıktan ayrı düşünülemeyeceğini savunmuştur. Donanma Cemiyeti'nin müdürü Ziya Bey'in liderliğinde çizilen yönün, güçlü bir donanmanın ancak köklü bir denizcilik kültürüyle mümkün olacağını ortaya koyduğunu belirtmiştir. Hakkı Tarık, deniz sevgisinin yalnızca teknik bilgiyle değil, denizin güzellikleri ve sunduğu olanaklarla da pekiştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Donanma Cemiyeti'nin daha etkili adımlar atması gerektiğini vurgulamıştır. Bu bağlamda bir ticaret denizcilik okulunun kurulması, deniz şirketlerinin teşvik edilmesi, deniz ticaretinin canlandırılması, eğitim müfredatına denizciliğin eklenmesi ve denizi sanatsal ve edebi yönleriyle yansıtan bir müzenin kurulması gibi somut önerilerde bulunmuştur. Ayrıca deniz edebiyatının ve deniz sanayisinin desteklenmesi gerektiğini de vurgulamıştır (Donanma Mecmuası, 5 Ağustos 1333, s. 1307-1308).

11.Sonuç

Bu çalışmada, II. Meşrutiyet döneminde neşredilen Donanma Mecmuası'nda Hakkı Tarık Us tarafından kaleme alınan yazılar incelenmiş, yazarın söz konusu dönemin edebî, fikrî ve toplumsal meselelerine yönelik yaklaşımı analiz edilmiştir. Bu yazılar dönemin edebî, fikrî ve toplumsal gibi temel meselelerine dair eleştirel bir perspektif sunarken, aynı zamanda dönemin zihin dünyasını anlamamız açısından önem arz etmektedir.

Hakkı Tarık, hece-aruz tartışmasında Fuat Köprülü'nün görüşlerini eleştirerek, milli vezin olarak hecenin savunulması gerektiğini vurgulamış ve dilin millî kimliğin inşasındaki rolüne dikkat çekmiştir. Savaş edebiyatı tartışmalarında ise edebiyatın toplumsal işlevini öne çıkararak, savaş dönemlerinde sanatın propaganda niteliği taşımasının önemini vurgulamıştır. Tuba Ağacı Nazariyesi'ne yönelik eleştirilerinde, eğitim reformlarının bütüncül bir yaklaşımla ele alınması gerektiğini savunmuş ve yukarıdan aşağıya bir ıslahat modelinin eksikliklerini ortaya koymuştur.

Dil tartışmalarında Türkçenin yapısını ve sınıflandırılmasını bilimsel bir temelde ele alan Hakkı Tarık, dilin millî kimliğin korunmasındaki merkezi rolünü vurgulamıştır. Edebiyat-fen çatışmasında ise edebiyatın insanı manevi ve estetik açıdan besleyen bir disiplin olduğunu savunarak, bilimle edebiyat

arasında bir denge kurulması gerektiğini ifade etmiştir. Denizcilik ve donanma konularındaki yazılarında, denizlerin stratejik ve ekonomik önemine dikkat çekmiş ve denizciliğin bir kültür olarak benimsenmesi gerektiğini savunmuştur.

12. Kaynakça

12.1. Donanma Mecmuası

Donanma Mecmuası, 13 Eylül 1333.

Donanma Mecmuası, 17 Eylül 1333.

Donanma Mecmuası, 18 Temmuz 1333.

Donanma Mecmuası, 19 Ağustos 1333.

Donanma Mecmuası, 23 Ağustos 1333.

Donanma Mecmuası, 24 Eylül 1333.

Donanma Mecmuası, 25 Ekim 1333.

Donanma Mecmuası, 27 Ağustos 1333.

Donanma Mecmuası, 3 Eylül 1333.

Donanma Mecmuası, 31 Ağustos 1333.

Donanma Mecmuası, 5 Ağustos 1333.

Donanma Mecmuası, 8 Teşrinievvel 1333.

12.2. Araştırma Eserler

Canatac, A. (2018). Edebiyatın Millîliği ve Milli Edebiyat Etrafındaki Tartışmalar. *International Journal of Languages Education and Teaching*, 6(2), 1-17.

Çakmaktepe, Z. (2002). Donanma Mecmuası (İnceleme, Tahlilî Fihrist ve Seçme Metinler). (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). T.C. Atatürk Üniversitesi.

Demir, Ş. (2014). Tartışma ve Polemik Kavramlarına Dair. 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Dergisi, 3(9), 183-194.

Duman, H. (2018). Savaş Edebiyatı. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 58(1), 99-110.

- Ergin, V. (2015). Donanma Mecmuasında Çanakkale Savaşları. 100. Yılında Çanakkale Zaferi Edebiyatı, TYB Akademi, Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi, (14), 27-94.
- Karaburgu, O. (2011). M. Fuad Köprülü'nün Gözüyle Millî Edebiyat. 100. Yılında Yeni Lisan Hareketi ve Millî Edebiyat Çalıştay Bildirileri, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul, (ss. 142-149).
- Karacagil, Ö. K. . (2013). Alman İmparatoru İstanbul'da (1917). Gazi Akademik Bakış, 6(12), 111-133.
- Karaman, M. A. (2014). II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Askeri Matbuatı ve Siyasi Hayattaki Rolü. (Yayınlanmamış doktora tezi). T.C. Afyon Kocatepe Üniversitesi.
- Keklik, E. (2020). Maarif Nazırı Emrullah Efendi ve Tuba Ağacı Nazariyesi: Eğitim Reformuna Nereden Başlamalı?. Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 11(2), 79-96.
- Kolcu, H. (2006). Milli Vezin Meselesi ve Köprülüzade Mehmed Fuad. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten. 51(2003/2), 118-127.
- Okur, H. (2001). Entelektüel Bir Eğitim Lideri Olarak Emrullah Efendi. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Osmangazi Üniversitesi.
- Öztürk, K. (1994). Türk Parlamento Tarihi, TBMM II. Dönem 1923-1927. C. III. TBMM Vakfı Yayınları.
- Polat, P. ve Arabacı, İ. B. (2015). Emrullah Efendi ve Satı Bey'den Günümüze: Eğitimde Yenileşme Sorunsalı. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (21), 35-43.
- Timur, K. (2008). Hece Aruz Tartışmaları Karşısında Yahya Kemal. Bir Medeniyeti Yorumlamak. Yahya Kemal Sempozyumu, 03-07 Kasım 2008, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 285-292.
- Türkan, E. V. (2018). Emrullah Efendi'nin Maarif Nazırlığı (1910-1912). (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Medeniyet Üniversitesi.

Ulu, C. (2012). Çanakkale Muharebeleri Sırasında Basının Propaganda Aracı Olarak Kullanılması: Harp Mecmuası Örneği. Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığı, 10(12), 61-83.

Ulucutsoy, H. (2018). Türk Basınında Savaş Edebiyatı Tartışmaları (1913-1941). Turkish Studies, 13(28), 1023-1040.

BÖLÜM 10

**TEZKİRE-İ MUKÎM HANÎ, HAZ: AHMET ÖZTURHAN,
AHMET KORKMAZ, SELENCE YAYINLARI, İSTANBUL-2022,
ISBN:978-625-7459-49-5**

MENİCE ÖNAL*

Doi: <https://dx.doi.org/10.5281/zenodo.16420680>

1. Eser Tanıtımı

Aslı Farsça olan “Tezkire-i Mukîm Hanî”, Muhammed Yusuf Münşî’ye aittir. Eser edebî üslup taşıyan vakayinamedir. Vakayinameler; vakanüvisler tarafından bir ülkede/coğrafyada meydana gelen siyasî, kültürel, toplumsal ve iktisadî olayları bazen güvendikleri kişilerden duyduklarına göre bazen de bu olaylara bizzat şahit olarak kronolojik sırayla yazılan eserlerdir.

Eser, Ahmet Özturhan ve Ahmet Korkmaz tarafından 2022 yılında Türkçeye çevrilmiştir. Eser tercüme edilirken 2001 yılında Tahran’da yayımlanan neşir ile İran Meclis Kütüphanesinde bulunan nüshadan istifade edilmiştir.

Muhammed Yusuf Münşî eseri, Belh valisi Muhammed Mukîm-han’ın emri üzerine 18. yüzyılın başlarında kaleme almıştır. Eserde 1500-1920 yılları arasında Türkistan’da hüküm süren Buhara Hanlığı’nın belirli bir tarih aralığı - 1704’e kadar- hakkında bilgi verilmiştir.

Buhara Hanlığı, 1500’den 1920’ye kadar Şibanîler, Astarahanîler ve Mangıtlar olmak üzere üç hanedan tarafından idare edilmiştir. Eserde Şibanîler ve Astarahanîler döneminde Maverâünnehir’in kültürel, toplumsal, siyasî ve iktisadî tarihi anlatılmıştır. *Tahmid*’den sonra

* Batman Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi, e - m a i l : menice.onal@batman.edu.tr, Orcid: 0009-0004-6754-5731.

Girişte, Çengiz-Han'ın soyu; **birinci bölümde** 1500-1597 yılları arasında Maverâünnehir'de meydana gelen olaylar, **ikinci bölümde** 1601-1702 yılları arasındaki olaylar; **üçüncü bölümde** Muhammed Mukîm-Han'ın Belh yöneticiliğine başladığı 1702 yılından 1704 yılına kadarki olaylar anlatılmıştır. Eser toplam 149 sayfadır.

Eserin **Girişi** 17-27 sayfaları arasında olup burda 8 hadise anlatılmıştır. Bu hadiselerin başlıkları şu şekildedir:

1. Kaçulı Bahadır'ın Rüya Görmesi ve Tomine-han'ın Tabir Etmesi
2. Çengiz-han'ın Talih Yıldızının Doğuş Hikâyesi
3. Elçinin Çengiz-han'ın Huzuruna Gelişi
4. Sultan Muhammed Harezşah'ın Çengiz-han'ın Kfilesini Yağma Edip Katletmesi
5. Çengiz-han'ın Maverâünnehir Topraklarına Gelerek Öldürülenlerin İntikamını Alması ve Ülkeleri Fethetmesinin Anlatımı
6. Belh, Bedeşan, Tirmiz ve Diğer Ülke Halklarının Yağma ve Katledilmeleri.
7. Çengiz-han'ın Ölüm Döşesindeki Vasiyetleri
8. Ebu'l-Hayr-han'ın Yüce Nesebi ve Çocuklarının Anlatımı

Eserin **Birinci Bölümü** 29-44 sayfaları arasında olup bu bölümde 10 hadise anlatılmıştır. Bu hadiselerin başlıkları şu şekildedir:

1. Şeybanî-han'ın Harekete Geçmesi ve Maverâünnehir'i Sultan Ebu Said'in Evlatlarından Almasının Anlatımı
2. Şeybanî-han'ın Ahvalinin Son Bulmasının Anlatımı
3. Ubeydullah-han'ın İlgisi ile İradeti ve Onların Hallerinin Anlatımı

4. Ubeydullah-han'ın Babür Padişah ile Savaşması ve Mezkûr Babür Padişah'ın Mağlup Olmasının Kısaca Anlatımı
5. Canî-bek Sultan ve Evlatlarının Nesebinin Anlatımı
6. Canî-bek Sultan'ın Bu Dünyadan Göçü ve Ondan Sonra Meydana Gelen Olayların Anlatımı
7. Ubeydullah-han oğlu Abdürrahim oğlu Şah Burhan-han'ın Tahta Çıkışı ve Mîr Aka Tarafından Öldürülmesi ve İskender-han'ın Saltanata Geçmesinin Anlatımı
8. Şanı Yüce Padişah Abdullah Bahadır-han'ın Maverâünnehir Tahtında Saltanata Çıkışı ve Abdülmümin-han'ı Belh Vilayetine Göndererek O Toprakları Ele Geçirmesinin Anlatımı
9. Abdülmümin-han'ın Meşhed Vilayetini Fethi, Şah İsmail ile Şah Tahmasb'ın Kemiklerinin Yakılması ve Batıl Ehlin Tamamının Katledilmesini Buyurmasından Sonra Rum Kayseri Sultan Murad'a Yazdığı Mektubu
10. Abdullah-han'ın Baki Âleme Göç Etmesi, Abdülmümin-han'ın Buhara'ya Giderek Tahta Oturması ve Altı Ay Sonra Öldürülmesinin Anlatımı

Eserin **İkinci Bölümü** 45-121 sayfaları arasında olup bu bölümde 38 hadise anlatılmıştır. Bu hadiselerin başlıkları şu şekildedir:

1. Şeybanî Padişahlarından Sonra Maverâünnehir Hükûmetine Bu Tabakanın Yerine Geçen Astarahan Padişahlarının Cülusu Hakkındadır
2. Baki Muhammed-han'ın Maverâünnehir Padişahlığına ve Veli Muhammed-han'ın Belh Vilayetine Varis Olarak Gönderilmesinin Anlatımı

3. Baki Muhammed-han'ın Kardeşi Din Muhammed-han'ın Kunduz Vilayetinde Karâbî Topluluğu Tarafından Öldürüldüğünü Duyması ve Veli Muhammed-han ile Birlikte O Topluluğa Saldırıp Hepsini Öldürmesinin Anlatımı
4. Baki Muhammed Han'ın Fani Âlemden Baki Âleme Göçü
5. Veli Muhammed'in Turan Tahtına Oturması ve İmam Kulu Sultan ve Nedir Muhammed Sultan'ın Belh Vilayetine Gönderilmelerinin Anlatımı
6. Veli Muhammed-han'ın İmam Kulu Han ile Savaşması, Veli Muhammed ile Kızılbaşların Öldürülmesi ve İmam Kulu-han'ın Turan Saltanatına Oturmasının Anlatımı
7. İmam Kulu-han'ın Nimeti Bol Olan Allah'ın Yardımıyla Turan Memleketlerinin Tahtına Cülusunun Anlatımı
8. İmam Kulu-han'ın Kazak ve Kalmuk Üzerine Yürüyüşü İsfara ile Kara-Dağ'a Kadar Ulaşmasının Anlatımı
9. Hindistan'dan Cihangir Padişah'ın Elçisinin İmam Kulu-han'ın Hizmetine Gelmesinin Anlatımı
10. İmam Kulu-han'ın Kâbe-i Muazzama'ya Hareket Edişinin ve Seyyid Nedir Muhammed-han'ın Maverâünnehir Tahtına Çıkışının Anlatımı
11. Faziletleri Alametli Padişah Abdülaziz-han'ın Maverâünnehir ve Buhara Hilafet Tahtına Oturmasının Anlatımı
12. Seyyid Nedir Muhammed-han'ın Hindistan Padişahı Şah Cihan'a Elçi ve Mektup Göndermesi, Ondan Yardım İstemesi ve Şah Cihan'ın Hileye Başvurarak Belh Vilayetini Ele Geçirmesinin Anlatımı
13. Nedir Muhammed-han'ın Seyyidlik Mertebesi ve Onun Sekizinci İmam Hazreti İmam Ali Musa Hanedanlığıyla Akrabalığının Anlatımı

- 14.Seyyid Abdülaziz Bahadır-han'ın Sayısız Askerleriyle Gelerek Hindistan Şehzadeleriyle Savaşmasının Anlatımı
- 15.Seyyid Nedir Muhammed-han'ın Kâbe-i Muzzama ve Medine-i Münevvere Tarafına Gitmesi ve Seyyid Subhan Kulu-han'ın Belh Tahtında Saltanata Oturması ve Yüce Mekân Şehzadesi Kasım Sultan'ın 1061 Yılında Şehadetinin Anlatımı
- 16.Ürgençli Ebu'l-Gazi-han'ın Gelerek Maverâünnehir'i Yağmalaması ve Hezimete Uğrayıp Geri Dönmesinin Anlatımı
- 17.Şanı ve Mekânı Yüce Padişah Seyyid Subhan Kulu Muhammed Bahadır-han'ın Maverâünnehir'deki Hilafet Tahtına Uğurlu Bir Şekilde Oturmasının Anlatımı
- 18.Yüce Mekân Şehzadesi Seyyid İskender Muhammed-han'ın Yönetici Olarak Belh Vilayetine Gönderilmesinin Anlatımı
- 19.Şanı Yüce Şehzade Seyyid Ebu'l-Mansur-han'ın Belh Vilayetinde Tahta Oturması ve Dört Ay Sonra Öldürülmesinin Anlatımı
- 20.Şanı Yüce Şehzade Sıddık Muhammed-han'ın Kubbetü'l-İslam Belh Vilayeti Saltanatına Oturmasının Anlatımı
- 21.Şanı Yüce Padişah Seyyid Subhan Kulu-han'ın Belh Vilayetine Hareket Etmesi ve Kalenin Fethedilmesi ve Onun Esir Olmasının Anlatımı
- 22.Şanı Yüce Han Seyyid Subhan Kulu Bahadır-han'ın Ümmü'l-Bilad Belh'ten Daru'l-Hilafe Buhara'ya Doğru Geri Dönüşünün ve Cihan Şehzadesi Seyyid Muhammed Mukîm Sultan'ı Kendisiyle Birlikte Götürerek Faziletler Kazanmasına Emretmesinin Anlatımı

- 23.Ümdetü'l-Ümera İmaretlerin Sığınağı Mahmud-biy Atalık'ın Bayat Kara Tuksa ile Savaşması ve Müşarünileyh Tarafından Öldürülmesinin Anlatımı
- 24.Hindistan Padişahı Evrengzîb'in Zeberdest-han'ı Elçi Olarak Göndermesi ve Allah'ın Yeryüzündeki Gölgesinin Horasan'ı Ele Geçirmesinin Anlatımı
- 25.Evrengzîb Padişah'ın Mektubunun İçeriği
- 26.Anuşehân'ın Emirlerinin Muhalefedinin, Kendisini Kör Etmelerinin ve Oğlu Özbek Sultan'ı Hanlık Tahtına Oturtmalarının, Maveraünnehir'i Yağma Edip Öldürmelerinin ve Hutbeyi Kendi Saygıdeğer Adına Okutmalarının Anlatımı
- 27.Cazım-biy Atalık'ın Vefatı ve Hazreti Hilafet Mekânî'nin Tekrardan Kubbetü'l-İslam Belh'e Gelmesi ve Ümdetü'l-Ümera Mahmud Bey'e Bu Vilayeti Bırakmasının Anlatımı
- 28.Rum Kayseri Sultan Ahmed'in Elçisi Mustafa Çavuş'un Darulhilafe Vilayetinde Bulunan Zill-i Subhani'nin Huzuruna Gelmesinin Anlatımı
- 29.Rum Kayseri Sultan Ahmed'in Türkçe Mektubunun İçeriği
- 30.Cuzgun Hâkimi Mir Yar-bek'in Muhalefeti ve Bedehşan Madenlerini Ele Geçirmesi ve Mahmud-biy Atalık'ın Onun Üzerine Gidip Cezalandırmasının Anlatımı
- 31.Belh Kurme Emirlerinin Mezkûr Atalık'a Muhalefeti ve Hepsinin Buhara'ya Yönelmelerin ve Atalık'ın Yoldan Dönüp Geri Gelmesinin ve Salih Hoca'yı Tahta Oturtmasının Anlatımı

- 32.Salih Hoca'nın Belh Vilayetine Saldırması ve Seyyid Subhan Kuluhan'ın Turan Askerleriyle Gelerek Muhasara Etmesi ve Maksudına Ulaşamayarak Geri Dönmesinin Anlatımı
- 33.Salih Hoca'nın Azledilip Hindistan Tarafına Gönderilmesinin ve Atalık'ın Cihan Şehzadesi Muhammed Mukîm Sultan'ı Talep Etmesi İçin Tirmiz Vilayetine Gitmesi ve Adil-biy Ming ile Şah Niyaz-biy Saray'ın Buhara'ya Göndermesinin ve Şehzade'yi Getirmesinin Anlatımı
- 34.Bahtiyar Şahzade'nin Darussaltana Belh Vilayetine Gelmesi ve Meydana Gelen Birkaç Olayın Anlatımı
- 35.Adil-biy ile Şah Niyaz'ın Ümdetü'l-Ümera Mahmud-biy'e Muhalefeti ile Kurme'nin Onlarla İttifak Etmeleri ve Şah Niyaz-biy'in Vefat Etmesinin Anlatımı
- 36.Durman ile Kıpçak Halkının Adil-biy'e Düşmanlık Etmeleri ve Şehrin İçine Girmek İstemesi, Kapıların Kapatılıp Onun Şehre Girmesini Engellenmeye Çalışılmasının, Ancak Hile Yoluyla Şehre Girmesinin ve Şehriyar-biy Durman ile Muhammed Şefi-biy Kıpçak'ın Katledilmeleri, Kıpçak Halkının San-Çaryek'te İsyan Edip Fitne Çıkarmalarının Anlatımı
- 37.Allah'ın Gölgesi, Adaletin Sığınağı Seyyid Subhan Kulu Bahadır-Han Padişah'ın Fani Âlemde Baki Âleme Göçmesinin Anlatımı
- 38.Adalet Huylu Hazret'in Fani Âlemde Yüce Allah'ın Kutsal Mekânına Göç Etmesi Olayının Derin Etkili Haberinin Dünya Şehzadesinin Kulağına Ulaşması ve O Yüce Şanlı Zatın Taziye Yapmasının Anlatımı

Eserin **Üçüncü Bölümü** 123-140 sayfaları arasında olup bu bölümde 11 hadise anlatılmıştır. Bu hadiselerin başlıkları şu şekildedir:

1. Mübarek Soylu Şanı Yüce Padişah, Yüce Mekânlı Hüsrev, Dünyayı Kuşatan Cihangir, Çengiz-han Soyunun Seçilmiş, Ebu'l-Muzaffer ve el-Mansur Seyyid Muhammed Mukîm Bahadır-han'ın -Yüce Allah Hâkimiyetini Daim Etsin-Mezkûr Yılda Kubbetü'l-İslam Belh Vilayetinde Uğurlu Bir şekilde Hanlık Tahtına ve Hükümdarlık Yatağına Oturmasının Anlatımı
2. Seyyidlerin Sığınağı, Hanedanın En Necip İnsanı, Saffetli Evliyaların Seçkini, O Hazretin Oğlu Hoca Muhammed Emin'in Hoca Nasrullah'ı Taziye Bulunmak Üzere Übeydullah-han'ın Huzuruna Göndermesinin Anlatımı
3. Zill-i Subhani'nin Taziye Mektubu
4. Ubeydullah-han'ın Cülusunun Tebrik-namesi
5. Buharalı Ayak Takımlarından Bir Topluluğun Almanlık İçin İmam Hanabad'a Gelmeleri ve Abdullah Dadhah'ın Yüce Allah'ın Takdiriyle Şehit Olmasının Anlatımı
6. Ümdetü'l-Ümera Mahmud-biy Atalık'ın Kardeşinin İntikamını Almak İçin Kongirat Cemaatine Yönelmesi ve Bu Seferde Zafer Kazanarak Kubadiler ve Kongiratları Katletmesinin Anlatımı
7. Ümdetü'l-Ümera Mahmud-biy Atalık'ın Zatında Hastalığın Ortaya Çıkması ve Talkan ile İşkâmş Vilayeti Bölgesine Fesat Ehlinden Bir Topluluğun Saldırması; Müşarünileyhin Sağlığına Kavuşması ve Kötü Amelilere Ceza Vermesinin Anlatımı
8. Buhara Askerlerinin Rahim-biy Atalık ile Ma'sum-biy Divanbegi Önderliğinde Hisar Vilayetine Gelmesi Otgan Dadhah'ın Kuşatılması, Emirlerin Sığınağı Ümdetü'l-Mülk'ün Onun Yardımına Gitmesi ve Melikü'l-Subhan'ın Yardımıyla Buharalıların Hezimete Uğramasının Anlatımı

9. Rahmetli Sultan Hüseyin Mirza'nın Yaptırdığı Nur Saçan Esedullah el-Galib Emirü'l-Mü'minin Ali bin Ebu Talib'in Hangâhının Mezarının Yılların Geçmesiyle Bozulması ve Bu Hangâhın Şanı Yüce Hazreti Şehriyar Seyyid Muhammed Mukîm Bahadır-han'ın Yenilenmesini Buyurması ve O Evliyalarının Serverinin Ruhundan Yardım Talep Etmesinin Anlatımı
- 10.Ümdetü'l-Ümera'nın Kunduz Vilayetinden İkinci Defa Cihan Sahibi Şehriyarın Hizmetine Gelmesi ve O Esnada Yüce Allah'ın İnayetiyle Hisar Vilayetinin Fethedilmesinin Anlatımı
- 11.Mübarek Meâb Kitabın Sonu ve Boyunların Maliki Olan Hakanın Devletinin Duası

Kitabın sonunda orijinal metinden örnek sayfalar verilmiş ve kitaba Dizin eklenmiştir.

Eserin bu üç bölümünde, siyasî tarih anlatısı haricinde Osmanlı ile ilişkilerden sosyal hayata, kültürel konulardan tasavvufi meselelere kadar pek çok konuda malumat bulunmaktadır.

Eserin üslup olarak en belirgin tarafı olayların anlatımında canlı tasvirlerin kullanılmasıdır. Kişiler övülürken teşbih sanatının en güçlü yönü kullanılmıştır. Benzetilen unsurlar, şahısların kişiliğini yüceltecek unsurlardan seçilmiştir. Bunlar haricinde eserde telmih, cinas mecaz, mübalağa gibi birçok sanatı görmek mümkündür.

Ahmet Özturhan ve Ahmet Korkmaz tarafından Farsça aslından çevrilen bu eser, Buhara Hanlığı ve Türkistan coğrafyası hakkında yapılan akademik çalışmalara yeni bir bakış açısı kazandıracak; eserin ayrıca edebî zenginliğinin olması da edebiyat araştırmacıları için yeni bir çalışma konusu olacağı kanaatindeyiz.

Kaynakça

Muhammed Yusuf Münşî, *Tezkere-i Mukîm Hanî*, (çev: KORKMAZ A.-
ÖZTURHAN A.), Selenge Yayınları, İstanbul 2022.

ISBN: 978-625-378-283-2